

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
УНІВЕРСИТЕТ ЕКОНОМІКИ ТА ПРАВА «КРОК»

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ШЕЛЯЖЕНКО ЮРІЙ ВАДИМОВИЧ

УДК 340.1

ДИСЕРТАЦІЯ

**ПРАВОВІ ОСНОВИ ОСОБИСТОЇ АВТОНОМІЇ ПРИВАТНИХ ОСІБ
ТА ОРГАНІЗАЦІЙ: ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ**

081 «Право»

08 «Право»

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії.

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

Ю.В. Шеляженко

Науковий керівник **Француз-Яковець Тетяна Анатоліївна**, доктор юридичних наук, доцент.

Київ, 2021

АНОТАЦІЯ

Шеляженко Ю. В. Правові основи особистої автономії приватних осіб та організацій: теоретичний аспект. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 – Право. – Університет економіки та права «КРОК», Київ, 2021.

Дисертаційне дослідження є першою всебічною теоретико-правовою розробкою тематики особистої автономії приватних осіб та організацій, що є інноваційною для понятійно-категоріального апарату юридичної науки концепцією, синтезом концепцій особи, організації, автономії, приватності та правового порядку.

Сформульовано визначення особистої автономії приватних осіб та організацій: це власний правовий порядок самостійного існування індивідуальності (особи, групи осіб), природної (людина, інші форми буття) чи штучної (соціальні, технічні системи), що проявляє незалежність від індивідуальних впливів та публічної політичної влади.

Описано ознаки особистої автономії приватних осіб та організацій, які можуть застосовуватися на практиці при вирішенні питання визнання за об'єктом права статусу особи (суб'єкта права): індивідуальне самовизначення (ідентичність); самостійність існування за власними законами в силу автономії матерії, автономії волі, суверенітету розуму; здатність бути першоджерелом власного невідчужуваного права; здійснення суб'єктивних прав і обов'язків; свобода вибору правових засобів реалізації правомірних інтересів; проявлена в правових процесах і відносинах здатність розвивати свободу на основі правового досвіду відповідальності.

Запропоновано математичні моделі особистої автономії, які визначають права та обов'язки як функціональний зв'язок між кількісними виразами причинного існування (свободи) та наслідкового існування

(відповідальності) і визначають автономію як рівновагу прав і обов'язків, зв'язок між одиницею та єдністю. Також запропоновано комп'ютерні моделі особистої автономії, у яких програми генерують правові судження.

Розроблена модель еволюції особистої автономії, яка включає три стадії самоорганізації: по-перше, реалізація свободи та прийняття відповідальності (моральна автономія) для створення традиції; по-друге, реалізація традиції та прийняття альтернатив (етична автономія) для створення закону; по-третє, реалізація закону і прийняття реформ (правова автономія) для нарощування свободи на основі нових правових технологій; проте ухилення від відповідальності, альтернатив та реформ спричиняє суперечність між реальністю та правовим порядком особистої автономії і перериває розвиток, доки цю суперечність не буде подолано.

Описана періодизація нормативного розвитку в українській та світовій державно-правовій історії на основі моделі еволюції особистої автономії у взаємно доповнюваних по мірі історичного розвитку сферах моралі як віри в добро і зло, етики як філософії застосування норм та права як наукового знання про силу законів. Показано, що період моральної автономії пов'язаний із розвитком людської свободи та подоланням рабства (скасування боргового рабства законами Солона у VI ст. до н.е., заборона перетворювати закупів на холопів Статутом Володимира Мономаха 1113 р.), період етичної автономії пов'язаний із розвитком громадянського суспільства, участі громадян у прийнятті політичних та правових рішень (виникнення суду присяжних і створення Парламенту Англії у XIII ст., обрання гетьманом Богдана Хмельницького козацькою радою у 1648 р.), період правової автономії пов'язаний із гарантуванням особистих прав та розширенням свободи вибору законних засобів реалізації особистих прав (прийняття Загальної декларації прав людини у 1948 р., проголошення основними цінностями реальності прав та суверенітету особистості у зверненні Верховної Ради України до народу в 1991 р.).

Розроблено автономно-процесуальну модель права, яка відрізняється від відомих політико-правових моделей владної вказівки, суспільного договору та справедливого процесу інноваційною концепцією сили права як єдності норми із дійсністю і дозволяє виявляти взаємозв'язок приватних правових порядків із публічними правовими системами, долати відчуження між особою та законом і між законами природи та законами людського життя, а також ефективно поєднувати м'яку і жорстку силу при встановленні правового порядку із мінімізацією примусу на основі субсидіарності правозастосування до правореалізації та інформованої автономії. В автономно-процесуальній моделі закон є практично підтвердженою нормою (уявленням про те, як має бути), котра репрезентує волю до справедливості та по своїй суті є невідчужуваною від реальності в силу того, що закон виражає емпіричне знання про автономію правових процесів та їх елементів, повторюваність на практиці проявів автономії матерії і самоорганізації правового порядку в результаті автономії волі.

Запропоновано концепцію інформованої автономії, відповідно до якої ключову роль у розвитку правової культури відіграють знання про правові технології динамічного миру, комунікативної демократії, процесу медитації, медіації і ненасильницького спротиву несправедливості та агресії.

Розроблено теорію правосуб'єктності та особистої автономії штучного інтелекту, прав роботів на існування, функціонування, розвиток, мир і справедливість, які мають визнаватися у публічних та приватних правових порядках у зв'язку із обов'язком штучного інтелекту служити суспільству.

Запропоновано способи застосування теоретичних знань про особисту автономію приватних осіб та організацій у юридичній практиці, науці та освіті на основі автономно-процесуальної моделі права. Рекомендовано розширювати практику превентивних юридичних консультацій, систематично застосовувати альтернативні методи вирішення спорів і припинення конфліктів (переговори, медіацію, арбітраж, діалог, тощо), використовувати інформаційні технології і штучний інтелект у правозахисті,

судочинстві та інших видах юридичної практики. При навчанні основам особистої автономії приватних осіб та організацій пропонується застосовувати мислені експерименти та обговорювати приклади того, як люди самостійно визначають свої права та обов'язки при створенні, інтерпретації та реалізації юридичних норм, за договором, шляхом демократичних процедур і т.п. Показано шляхи застосування у наукових дослідженнях автономно-процесуальної моделі права, моделі еволюції особистої автономії, математичних та комп'ютерних моделей особистої автономії приватних осіб та організацій.

Проаналізовано форми особистої автономії приватних осіб та організацій у нормотворчості та інтерпретації правових норм у окремих галузях права різних правових систем. Показано, що особиста автономія приватних осіб та організацій закріплюється у формах визнання правосуб'єктності, гарантування і захисту суб'єктивних прав, свободи вибору та прийняття рішень, приватності, недоторканності автономних правових порядків, сприяння особистому розвитку та участі в публічній політиці. Зокрема, у міжнародному праві особисту автономію закріплено у формі сукупності прав людини, у конституційному праві гарантіями прав людини та громадянина, принципами народовладдя та справедливого правосуддя, у кримінальному праві принципом особистої відповідальності за наявності вини, у цивільному праві принципом вільного волевиявлення при укладенні договору, і т.д.

Запропоновано концепцію автономного значення верховенства права, яке полягає в тому, що усі суб'єкти права в усіх правових відносинах, публічних (тобто, при реалізації спільних інтересів) та приватних (тобто, при реалізації власних інтересів) повинні дотримуватися визнаних та визначених ними норм (законів), як правило, попередньо проголошених, на основі яких здійснюється розсуд про справедливість, виявляються факти її порушення і встановлюється відповідальність для її відновлення (правосуддя), причому система визнаних норм (законів) суб'єкта права по можливості уникає

конфронтації із такими системами інших суб'єктів права, визнає їх право відстоювати власні інтереси та користуватися доступними благами.

Виявлено рамки особистої автономії приватних осіб та організацій у правових системах світу та міжнародному праві. Показано, що гарантіями особистої автономії приватних осіб та організацій в міжнародному праві є стандарти прав людини та глобальної комерції, закріплені розвинутою системою міжнародно-правових актів, зокрема, Статутом Організації Об'єднаних Націй, Загальною декларацією прав людини, Декларацією про право на розвиток, Декларацією про право на мир, Міжнародним пактом про громадянські та політичні права, Міжнародним пактом про економічні, соціальні та культурні права, Конвенцією Ради Європи про захист прав людини та основоположних свобод та ін., а також свобода вибору юрисдикції вирішення спорів (*lex voluntatis*) у міжнародному приватному праві.

Обґрунтовано притаманність захисту особистої автономії як фундаментального конституційного принципу усім правовим системам, які відповідають сучасним стандартам верховенства права.

Встановлено, що конституційно-правові гарантії особистої автономії знайшли відображення у судовій практиці Верховних Судів США, Канади, Палати Лордів і Верховного Суду Великобританії, Федерального Конституційного Суду Німеччини, Південно-Африканського Конституційного Суду. Показано, що особиста автономія приватних осіб та організацій у певних сферах прямо передбачена Конституціями Анголи, Еквадора, Куби, Маршаллових островів, Португалії. У 2017 році Європейський Парламент прийняв резолюцію із закликом передбачити спеціальний правовий статус електронної особи для роботів і Саудівська Аравія надала громадянство роботу, що свідчить про перспективи подальшого визнання особистої автономії штучного інтелекту. Крім того, передбачуваною є перспектива визнання правосуб'єктності та особистої автономії тварин, враховуючи світове поширення регуляцій щодо добробуту тварин і законодавче визнання того, що тварини є скоріше чутливими істотами, ніж речами, у низці юрисдикцій,

включаючи Австрію, Німеччину, Польщу, Францію та Швейцарію. Судова практика в Індії, зокрема, рішення Вищого Суду Пенджабу та Хар'яни в справі *Karnail Singh and others v State of Haryana* за 2019 р., свідчить про визнання юридичними особами тварин і предметів релігійного поклоніння.

Проаналізовано доктрину Європейського Суду з прав людини у аспекті особистої автономії приватних осіб та організацій. Виявлено три категорії відповідних правових позицій Суду: визнання індивідуальної свободи у реалізації прав людини (автономія правосуб'єктності); вказівки на різні форми автономії правового статусу людини, особистої (групової, організаційної, інституційної) автономії в окремих сферах життя, приватних та публічних правових відносин; вказівки на автономне значення прав людини, концепцій та термінології Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (автономія правозастосування). Критично оцінене обмежене застосування Судом принципу особистої автономії у питаннях доступу до правосуддя.

Виявлено рамки особистої автономії приватних осіб та організацій у правовій системі України, передбачені Конституцією України, Кримінальним, Кримінальним процесуальним, Цивільним, Цивільним процесуальним, Податковим, Сімейним, Земельним, Житловим та іншими Кодексами України, Основами законодавства України про охорону здоров'я, Законами України «Про національні меншини в Україні», «Про захист персональних даних», «Про громадські об'єднання», «Про звернення громадян», «Про доступ до публічної інформації», «Про інформацію», «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності», «Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні», законодавством про освіту, вибори, референдуми, тощо.

Проаналізовано доктрину Конституційного Суду України у аспекті особистої автономії приватних осіб та організацій. Виявлено, що рішеннями Суду визнається право фізичної особи на автономне буття незалежно від держави, органів місцевого самоврядування, юридичних і фізичних осіб, а

також визнається, що верховенство права – це панування права як правової культури, що не обмежується лише законодавством. Показано, що у конституційній юриспруденції судді реалізували ідеї людиноцентричної держави та особистої автономії у громадянському суспільстві. Наведено критичний аналіз відмінності у застосуванні Судом конституційного принципу незворотної дії права у часі по відношенню до фізичних та юридичних осіб.

Виявлено проблеми гарантування особистої автономії приватних осіб та організацій у правовій системі України: відсутність системної правової освіти з питань особистої автономії приватних осіб та організацій; нехтування особистою автономією у питаннях громадського, політичного, соціального, економічного, інформаційного, культурного, релігійного самовизначення осіб; спрямованість державної політики на посилення надмірного регулювання, контролю та обов'язкової звітності щодо приватної діяльності з неврахуванням автономності приватних правових порядків; невизначеність правового статусу організацій, які діють без державної реєстрації юридичної особи у формах громадських рухів і об'єднань, спільної діяльності фізичних та юридичних осіб, транснаціональних корпорацій, релігійних організацій, тощо, та нігілістичне ставлення до особистої автономії тварин і штучного інтелекту.

Доведено необхідність внесення змін до Конституції України для виключення припису ч. 1 ст. 92 Конституції України про те, що права людини визначаються виключно законами України, оскільки права людини – це універсальна категорія, зміст якої визначається автономним особистим волевиявленням самої людини, захисників прав людини та громадянського суспільства, а також юридичною наукою, міжнародним правом і зарубіжними правовими системами.

Обґрунтовано необхідність приведення законодавства України у відповідність до міжнародно-правових стандартів у аспекті особистої автономії, зокрема, гарантування самовизначення у способах реалізації

інформаційних, академічних та економічних свобод (в т.ч. вільного вибору мови та комунікаційно-медійних каналів), свободи об'єднань та мирних зібрань, релігійної свободи (включаючи можливість створення релігійних організацій однією особою та малочисельними групами без територіальної прив'язки та без узгодження віровчення з політикою держави), свободи ідейної відмови від військової служби, тощо.

Рекомендовано включити особисту автономію приватних осіб та організацій до загальних засад цивільного законодавства, передбачених ст. 3 Цивільного кодексу України, доповнити процесуальне законодавство України нормами щодо процедури безоплатного визнання та захисту судом особистої автономії приватних осіб та організацій, законодавчо врегулювати питання правосуб'єктності тварин та штучного інтелекту, організувати інформаційно-просвітницькі заходи на тему особистої автономії приватних осіб та організацій, посилити правовий захист особистої автономії приватних осіб та організацій у публічній правовій системі та приватних правових порядках, створювати юридичні сервіси із захисту особистої автономії приватних осіб та організацій, проводити громадське обговорення щодо розвитку особистої автономії приватних осіб та організацій в Україні та готувати відповідні звіти, експертні пропозиції, *amicus curiae* для судів, державної влади та міжнародних інститутів.

Ключові слова: особиста автономія, автономно-процесуальна модель права, правосуб'єктність, приватність, самоорганізація, правовий порядок, індивідуальна свобода, інформована автономія, природне право, правовий плюралізм, ненасильницьке правозастосування, права людини, юридична емансипація, верховенство права, правовий прогрес.

SUMMARY

Sheliazhenko Y. Legal Foundations of Personal Autonomy of Private Persons and Organizations: Theoretical Aspect. – Research paper presented as a manuscript to obtain academic qualification.

Ph.D. Thesis in Law – Speciality code 081. – KROK University of Economics and Law, Kyiv, 2021.

This thesis presents the first comprehensive study of legal theory of personal autonomy of private persons and organizations, which is the concept innovative for the terminology of jurisprudence, constructed as a synthesis of concepts of person, organization, autonomy, privacy, and legal order.

Personal autonomy of private persons and organizations is defined as the inherent legal order of self-ruled existence of an individual (person, group of persons), natural (human, other beings) or artificial (social, technical systems), which shows independence from individual influences and public political power.

Indicators of personal autonomy of private persons and organizations are described for further application in practical inquiries whether an entity should be recognized as a person before the law (a subject of law), namely: individual self-determination (identity); independence of existence according to the own laws by virtues of the autonomy of matter, autonomy of will, and sovereignty of reason; the ability to be the primary source of one's own inalienable rights; the practice of subjective rights and obligations; freedom of choice of legal means of realization of legitimate interests; the capacity, revealed in legal processes and relations, to develop freedom on the basis of legal experience of responsibility.

Mathematical models of personal autonomy are proposed, where rights and duties are defined as a functional relation between quantitative expressions of causal existence (freedom) and consequential existence (responsibility), and autonomy is represented by the legal balance of rights and duties, as a connection

between unit and unity. Computer models of personal autonomy are proposed, e.g. programs generating legal judgments.

Theoretical model of the evolution of personal autonomy has been developed, which includes three stages of self-organization: firstly, the realization of freedom and acceptance of responsibility (moral autonomy) to create a tradition; secondly, the realization of tradition and the acceptance of alternatives (ethical autonomy) to create the law; thirdly, the realization of the law and the acceptance of reforms (legal autonomy) to increase freedom on the basis of new legal technologies; however, evasion of responsibility, alternatives, or reforms causes a contradiction between the reality and the legal order of personal autonomy and interrupts development until the resolution of the contradiction.

Chronological periodization of normative development in the legal history of Ukraine and the world is proposed on the basis of said model of the evolution of personal autonomy; according to the periodization, morality as belief in good and evil is historically augmented with ethics as the philosophy of norms and further with the law as scientific knowledge about the force of rules. It is shown that the period of moral autonomy is characterized by the development of human freedom overcoming slavery (abolition of debt slavery by Solon's laws in the 6th century BCE; the prohibition to turn zakups into kholops by the Statute of Volodymyr Monomakh in 1113), the period of ethical autonomy is characterized by the development of civil society, citizens' participation in political and legal decision-making (the emergence of a jury trial and creation of the Parliament of England in the 13th century; the election of Bohdan Khmelnytsky a hetman by the Cossack Rada in 1648), the period of legal autonomy is characterized by guaranteeing of individual rights and increasing freedom of choice of legal means of realization of personal rights (adoption of the Universal Declaration of Human Rights in 1948; the proclamation of the Verkhovna Rada of Ukraine to the people in 1991 declaring that reality of rights and individual sovereignty are basic values).

Autonomous processual model of law developed in the thesis differs from the known political models of law as the authoritative command, as the social

contract, and as the procedural justice, by an innovative understanding of the power of law as the unity of norm and reality, that provides a useful way to explain the connection of private legal orders with public legal systems, to overcome alienation between a person and the law and between the laws of nature and the laws of human life, and also it allows to combine effectively soft and hard power for the establishment of legal order with minimization of coercion on the basis of subsidiarity of law enforcement to rights-realization and informed autonomy. In the autonomous processual model, the law is a practically proven norm (i.e. idea of what ought to be), representing will for justice and inalienable from reality due to the fact that the law expresses empirical knowledge about autonomy of legal processes and their elements, repetitive manifestations of the autonomy of matter and self-organization of the legal order arranged by the autonomy of will.

The concept of informed autonomy is proposed as a vision of development of the legal culture based on the knowledge of the legal technologies of dynamic peace, communicative democracy, processes of meditation, mediation, and nonviolent resistance to injustice and aggression.

A theory is proposed which envisages legal personality and personal autonomy of artificial intelligence, the rights of robots to exist, to function, to development, to peace, and to justice, which should be recognized in public and private legal orders along with the duty of artificial intelligence to serve society.

The thesis describes methods of application of theoretical knowledge about the personal autonomy of private persons and organizations in legal practice, science, and education on the basis of the autonomous processual model of law. It is recommended to expand the practice of preventive legal advice, to apply systematically alternative methods of dispute resolution and conflict transformation (negotiation, mediation, arbitration, dialogue, etc.), to use information technology and artificial intelligence in human rights advocacy, judicial proceedings, and other forms of legal practice. Methods of teaching the basics of personal autonomy of private persons and organizations are proposed, such as thought experiments and discussion of ways in which people independently

determine their rights and duties, e.g. by creation, interpretation and implementation of legal norms, by agreement, through democratic procedures, etc. The ways of application of the autonomous processual model of law, the model of the evolution of personal autonomy, mathematical and computer models of personal autonomy of private persons and organizations in scientific research are proposed.

Forms of personal autonomy of private persons and organizations in the creation and interpretation of legal norms in certain fields of law in various legal systems are analyzed. It is shown that personal autonomy of private persons and organizations is enshrined in the forms of recognition of legal personality, guaranteeing and protection of subjective rights, freedom of choice and decision-making, privacy, inviolability of autonomous legal orders, promotion of personal development and participation in public life. In international law, personal autonomy is enshrined by the human rights standards; in constitutional law, it is enshrined by the guarantees of human and civil rights, by the principles of liberal democracy and fair trial; in criminal law, it is enshrined by the principle of personal responsibility for crime; in civil law, it is enshrined by the principle of voluntary entering the contract; etc.

A concept of the autonomous meaning of rule of law is proposed, stating that all subjects of law in all legal relations, public (based on common interests) and private (based on their own interests), should adhere to norms (laws) they determined and accepted, which take effect (generally) in the future, established to be foundations of judgments about fairness (justice), to ensure accountability for unfair conduct; also, the system of norms recognized by the subject of law should avoid confrontation with similar normative systems of other subjects of law, recognize their right to stick to their own interests and to enjoy available benefits.

The study describes a normative framework of personal autonomy of private persons and organizations in the international law and legal systems of the world. It is shown that the guarantees of personal autonomy of private persons and organizations in international law are embodied in standards of human rights and

global commerce, enshrined in the extensive system of international legal documents, including the Charter of the United Nations, the Universal Declaration of Human Rights, the Declaration on the Right to Development, the Declaration on the Right to Peace, the International Covenant on Civil and Political Rights, the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights, the Council of Europe's Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, etc., as well as the freedom to choose the jurisdiction of dispute resolution (*lex voluntatis*) in the international private law.

The thesis supports the argument that all legal systems that meet modern standards of the rule of law contain inherent protection of personal autonomy as a fundamental constitutional principle.

Interpretations of constitutional and legal guarantees of personal autonomy were found in the case-law of the Supreme Court of the United States, Supreme Court of Canada, the House of Lords and the Supreme Court of the United Kingdom, the Federal Constitutional Court of Germany, the Constitutional Court of South Africa. It is shown that the personal autonomy of private persons and organizations in certain spheres is directly ensured by the Constitutions of Angola, Cuba, Ecuador, Marshall Islands, and Portugal. In 2017, European Parliament adopted a resolution calling to create a specific legal status of electronic personhood for robots, and Saudi Arabia granted citizenship to a robot; these tendencies indicate the prospects for further recognition of personal autonomy of artificial intelligence. Also, there are predictable prospects of recognition of legal personhood and personal autonomy of the animals, given the worldwide spread of animal welfare regulations and legislative recognition that animals are sentient beings rather than things in several jurisdictions, such as Austria, France, Germany, Poland, and Switzerland. The judiciary of India, in particular, in the 2019 Punjab and Haryana High Court judgment in the case of *Karnail Singh and others v State of Haryana*, recognize animals and objects of religious worship as legal persons.

Case-law of the European Court of Human Rights in matters of personal autonomy of private persons and organizations is analyzed. Three categories of relevant legal positions of the Court have been identified: recognition of individual freedom in the exercise of human rights (autonomy of legal personality); acknowledgment of various forms of autonomy of human's legal status, personal (group, organizational, institutional) autonomy in certain spheres of life, private and public legal relations; interpretations of the autonomous meaning of human rights, concepts and terminology of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms (autonomy of law-application). Critical assessment is given to the Court's limited application of the principle of personal autonomy in matters of access to justice.

The thesis describes the juridical framework of personal autonomy of private persons and organizations in the legal system of Ukraine, prescribed by the Constitution of Ukraine, Criminal Code of Ukraine, Criminal Procedure Code of Ukraine, Civil Code of Ukraine, Civil Procedure Code of Ukraine, Tax Code of Ukraine, Family Code of Ukraine, Land Code of Ukraine, Housing Code of Ukraine and other Codes of Ukraine, Laws of Ukraine "Fundamentals of Ukrainian Legislation on Health Care," "On National Minorities in Ukraine," "On Personal Data Protection," "On Public Associations," "On Citizens' Appeals," "On Access to Public Information," "On Information," "On Trade Unions, their Rights and Guarantees for Activities," "On Accounting and Financial Reporting in Ukraine," legislation on education, elections, referendums, etc.

The doctrine of the Constitutional Court of Ukraine in the aspect of personal autonomy of private persons and organizations is analyzed. It is found that the judgments of the Court recognize the right of an individual to autonomous life independent from other individuals, the state and local self-government bodies, and also the Court acknowledged that the rule of law is the law's power embodied in the legal culture which isn't limited to public legislation. It is shown that in constitutional jurisprudence judges implemented the ideas of the human-centered state and personal autonomy in civil society. Critical assessment is given to the

Court's different application of the constitutional principle of prohibition of retroactive application of the law to legal persons and natural persons.

The study indicates problems with legal protection of personal autonomy of private persons and organizations in the legal system of Ukraine, such as lack of systematic legal education concerning the personal autonomy of private persons and organizations; tendencies to disregard personal autonomy in matters of public, political, social, economic, informational, cultural, religious self-determination of persons; the focus of public policy on strengthening excessive regulation, control and mandatory reporting on private activities, without taking into account the autonomy of private legal orders; the uncertainty of the legal status of organizations operating without state registration of a legal entity in forms of civil movements and associations, joint activities of natural and legal persons, transnational corporations, religious organizations, etc., and nihilistic attitude to personal autonomy of animals and artificial intelligence.

It is argued that the provision of Article 92 (1) of the Constitution of Ukraine should be amended to remove the incorrect claim that human rights should be determined exclusively by the laws of Ukraine, because human rights are, in fact, the universal category which is determined by the expression of the autonomous will of the human person, human rights defenders and civil society, as well as by legal science, by international law and by many legal systems of the world.

For better compliance of the Ukrainian legal system with international legal standards in the aspect of personal autonomy it is suggested to guarantee self-determination in the ways to enjoy informational, academic, and economic freedoms (free choice of language and media/communication channels should be allowed), freedom of association and peaceful assemblies, religious freedom (establishment of religious organizations by one person or small group without territorial affiliation and without the approval of beliefs by the state should be allowed), freedom of conscientious objection against military service, etc.

It is recommended to include personal autonomy of private persons and organizations into the list of general principles of civil law in Article 3 of the Civil

Code of Ukraine, to amend the procedural laws of Ukraine introducing the procedure of free-of-charge recognition and protection of personal autonomy of private persons and organizations by the court, to envisage the legal personality of animals and artificial intelligence in the legislation, to organize informational and educational campaigns popularizing personal autonomy of private persons and organizations. Also, the thesis recommends to strengthen the legal protection of personal autonomy of private persons and organizations in the public legal system and private legal orders, to create legal services aimed at the protection of the personal autonomy of private persons and organizations, to conduct public discussions about development of personal autonomy of private persons and organizations in Ukraine and prepare relevant reports, expert proposals, amicus curiae briefs for courts, public authorities and international institutions.

Keywords: personal autonomy, autonomous processual model of law, legal personality, privacy, self-organization, legal order, individual freedom, informed autonomy, natural law, legal pluralism, nonviolent law enforcement, human rights, legal emancipation, rule of law, legal progress.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА

В яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Шеляженко Ю. В. Розвиток особистої автономії в історії права. *Правничий вісник Університету КРОК*. Київ, 2016. № 25. С. 101-112.
2. Шеляженко Ю. В., Француз-Яковець Т. А. Теоретико-правове значення особистої автономії суб'єкта права. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2016. № 3 (12). С. 31-35.

3. Шеляженко Ю. В. Особиста автономія у практиці Європейського Суду з прав людини. *Правничий вісник Університету КРОК*. 2017. № 26. С. 118-126.
4. Шеляженко Ю. В. Автономне значення верховенства права. *Альманах права*. Київ, 2017. № 8. С. 292-295.
5. Sheliashenko Y. Legal system of Autonomous Advocacy as example of the self-legislation in voluntary association. *Legal Annals of KROK University*. Kyiv, 2017. № 24. 150-155.
6. Шеляженко Ю. В. Монополістична наукометрія з точки зору академічної свободи та безпеки. *Інформація і право*. 2017. № 2 (21). С. 144-153.
7. Шеляженко Ю.В. Хищническая наукометрия как вызов академической автономии научных изданий: стратегии правовой защиты деловой репутации. *Universum: Экономика и юриспруденция*. 2017. №11(44). С. 22-26.
8. Шеляженко Ю. В., Француз-Яковець Т. А. Роль Реформації в утвердженні міжнародно-правового ідеалу особистої автономії. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 2017. № 130. Т. 2. С. 111-121.
9. Шеляженко Ю. В., Тарасова І. В. Правові гарантії особистої автономії у кримінальному процесі. *Вісник кримінального судочинства*. 2017. № 4. С. 94-101.
10. Шеляженко Ю.В. Особиста автономія у праві інформаційних технологій. *Право України*. 2018. № 3. С. 183-200.
11. Sheliashenko, Y. Artificial Personal Autonomy and Concept of Robot Rights. *European Journal of Law and Political Sciences*. 2017. № 1. Pp. 17-21.
12. Шеляженко Ю.В. Перспективні напрями аналітично-правових досліджень. *Альманах права*. 2018. № 9. С. 316-319.
13. Шеляженко Ю. Міжнародно-правові стандарти особистої автономії у академічній культурі та науковому співробітництві. *Міжнародні відносини: теоретико-практичні аспекти*. 2020. № 5. С. 105-116.
14. Sheliashenko Y. Academic autonomy and perspectives of interdisciplinary research: mathematical analysis of law. *Scientific Papers of the Witelton State University of Applied Sciences in Legnica*. 2019. № 32(3). С. 155-162.

15. Sheliashenko Y. Computer Modeling of Personal Autonomy and Legal Equilibrium. *Cybernetics and Algorithms in Intelligent Systems*. 2019. № 765. Pp. 74-81. (індексується SCOPUS)

16. Шеляженко Ю. Автономно-процесуальна модель права. *Філософія права і загальна теорія права*. 2019. № 1. С. 91-111.

17. Sheliashenko Y. Against the Odds: Protection of Economic, Social, and Cultural Rights by the Constitutional Court of Ukraine. *Constitutional Review*. 2020. № 1(6). 2020. С. 67-109.

Які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

1. Шеляженко Ю. В. Публічний простір як місце свободи правовідносин і його автономне регулювання. *Матеріали науково-практичної конференції "Публічний простір як об'єкт правового регулювання" 30 вересня 2016 року*. Київ: Академія адвокатури України, 2016. С. 171-176.

2. Шеляженко Ю. В. Автономія суб'єктів податкового права. *Формування стратегії соціально-економічного розвитку підприємницьких структур в Україні : Матеріали II Всеукраїнської науково-практичної конференції (23-25 листопада 2016 р., м. Львів) / Упоряд. А. М. Штангрет; редкол. : З. Б. Живко, А. Н. Колосов, О. І. Копилюк, М. І. Копитко та ін.* Львів: Укр. акад. друкарства, 2016. С. 172-175.

3. Шеляженко Ю. В. Принцип особистої автономії у кримінальному праві та у практиці Європейського Суду з прав людини. *Актуальні питання реформування правової системи: зб. матеріалів XIII Міжнар. наук.-практ. конф. Луцьк, 24-25 червня 2016 р. / Уклад. Л. М. Джурак*. Луцьк: Вежа-друк, 2016. С. 75-78.

4. Шеляженко Ю. В. Автономія суб'єктів трудового права у контексті практики Європейського Суду з прав людини та проекту Трудового кодексу України. *Проблеми забезпечення прав і свобод людини, їх захисту в країнах*

Європи: зб. матеріалів III Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Луцьк, 9 груд. 2016 р.). / Уклад. Л. М. Джурак. Луцьк: Вежа-Друк, 2016. С. 105-108.

5. Шеляженко Ю. В., Француз-Яковець Т. А. Філософія права Саїда Нурсі та Памфіла Юркевича: порівняння християнської і мусульманської доктрини особистої автономії. *Наука і молодь в XXI сторіччі : збірник тез доповідей II Міжнародної молодіжної науково-практичної інтернет-конференції (м. Полтава, 1–2 грудня 2016 року) : в 3 ч. Ч. 2.* Полтава: ПУЕТ, 2016. С. 269-273.

6. Шеляженко Ю. В. Повага до особистої автономії як передумова запобігання дискримінації. *Модернізація правових інститутів: вимоги часу: збірник матеріалів Міжнародної юридичної науково-практичної конференції «Актуальна юриспруденція» (м. Київ, 8 грудня 2016 року).* С. 32-38.

7. Шеляженко Ю. В. Автономія суб'єктів муніципально-правових відносин. *Становлення та розвиток місцевого самоврядування в Україні : збірник тез V Всеукраїнської заочної науково-практичної конференції (м. Хмельницький, 7 грудня 2016 року).* Хмельницький: Хмельницький університет управління та права, 2016. С. 101-104.

8. Шеляженко Ю. В. Форми особистої автономії у публічно-правовій комунікації. *Україна XXI століття: тенденції та перспективи розвитку: матеріали XVII Всеукраїнської науково-практичної конференції.* Київ: Видавництво Європейського університету, 2016. С. 89-92.

9. Sheliashenko Y. Stages of evolution of entity's personal autonomy on the model of Non-Governmental Civic Organization "Autonomous Advocacy". *Українські перспективи у світовому розвитку : матеріали Науково-практичної конференції (Київ, 4 листопада 2016 року).* Київ: Університет економіки та права «КРОК», 2016. С. 126-128.

10. Шеляженко Ю. В. Эволюция автономии субъекта права на примере Общественной организации "Автономная Адвокатура". *Наука вчера, сегодня, завтра: сборник статей по материалам XLIII международной научно-практической конференции.* Новосибирск, 2017. С. 140-146.

11. Шеляженко Ю.В. Правовое значение показателя личной автономии в рейтингах развития наций. *Цели мировой науки – 2017: материалы III Международной научно-практической конференции*. Дубай, 2017. С. 38-41.

12. Шеляженко Ю.В. Юридична техніка розвитку особистої автономії людини та концепція прав роботів. *Справедливість у юриспруденції: теорія та практика: збірник матеріалів Міжнародної юридичної науково-практичної конференції «Актуальна юриспруденція» (м. Київ, 23 лютого 2017 року)*. Київ, 2017. С. 28-36.

13. Шеляженко Ю. Автономія приватних осіб, зокрема, приватних детективів та журналістів-розслідувачів у праві збирати інформацію. *Теоретико-правові засади становлення, розвитку та діяльності інституту приватних детективів: вітчизняна та зарубіжна практика: тези Міжнародної науково-практичної конференції (Київ, 2 березня 2017 року)*. Київ: Вищий навчальний заклад "Університет економіки та права "КРОК", 2017. С. 198-205.

14. Шеляженко Ю. Особиста автономія у праві легального примусу. *Інновації, тенденції та проблеми сучасного права: матеріали міжнародної науково-практичної інтернет-конференції*. Тернопіль, 2017. С. 15-17.

15. Шеляженко Ю. В. Національно-прагматичний ідеал особистої автономії у сучасній доктрині міжнародного права. *Україна і світ: теоретичні та практичні аспекти діяльності у сфері міжнародних відносин : Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Київ, 19-20 квітня 2017 року*. Київський Національний Університет культури і мистецтв, 2017. С. 422-427.

16. Шеляженко Ю. В. Особиста автономія суб'єкта права: підхід до математичного моделювання. *Інформаційні технології в соціокультурній сфері, освіті та економіці: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції студентів і молодих учених*. Видавничий центр КНУКіМ, 2017. С. 142-143.

17. Шеляженко Ю. Особиста автономія в національно-культурних правах. *Актуальні питання державотворення в Україні: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (19 травня 2017 року) / Редкол.: д.ю.н. І. С. Гриценко (голова), к.ю.н. І. С. Сахарук (відп. ред.) та ін. В 2-х томах. Том 1.* Київ: ВПЦ «Київський університет», 2017. С. 112-113.

18. Шеляженко Ю. Правовий ідеал особистої автономії в історико-релігійному контексті. *Церква – наука – суспільство: питання взаємодії. Матеріали П'ятнадцятої Міжнародної наукової конференції (29 травня – 3 червня 2017 р.).* Київ: Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник, 2017. С. 154-157.

19. Sheliashenko Y. Approach to Mathematical and Computer Modeling of Law Subject's Personal Autonomy. Sixteenth Economic and Legal Discussions: *Materials of International Scientific Conference (Legal Section).* Lviv: Naukova Spilnota, 2017. P. 3-6.

20. Sheliashenko Y. Personal Autonomy in Legal Doctrines of Ayn Rand and Karl Marx. *Problems of Lawmaking in the Modern Reformation Processes: Proceedings of the Conference (Ternopil, 15 June 2017).* Тернопіль, 2017. Pp. 3-4.

21. Шеляженко Ю. Академічна автономія наукового журналу. *Наукові тренди сучасності: матеріали науково-практичної конференції (Київ, 26 жовтня 2017 року).* Київ: Вищий навчальний заклад «Університет економіки та права «КРОК», 2017. С. 283-285.

22. Шеляженко Ю. Мислені експерименти для виявлення особистої автономії у правовій свідомості. *Проблеми та перспективи формування правової культури в контексті сучасних соціально-економічних процесів : збірник тез доповідей учасників Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Черкаси, 23-24 листопада 2017 року, Східноєвропейський університет економіки і менеджменту.* Черкаси, 2017. С. 19-21.

23. Шеляженко Ю. Проблеми забезпечення особистої автономії у праві на справедливий суд. *Актуальні питання реформування процесуального законодавства в Україні: збірник тез Всеукраїнської науково-практичної*

конференції (Київ, 1 грудня 2017 року). Київ: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2017. С. 43-45.

24. Шеляженко Ю. Проблеми економічної безпеки наукових досліджень. *Управління системою економічної безпеки: від теорії до практики. Тези доповідей та повідомлень учасників Всеукраїнської науково-практичної конференції (1 червня 2018 р.)*. Упорядник І.О.Ревак. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2018. С. 191-194.

25. Шеляженко Ю. Необхідність економічного аналізу реформи правосуддя та новел процесуального права. *Актуальні проблеми судового права: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Харків, 23 квітня 2018 року, Національний юридичний університет ім. Ярослава Мудрого)*. Харків: Право, 2018. С. 170-171.

26. Sheliashenko Y. Two-Agent Model of Personal and Group Autonomy in Distributive Justice. *Сучасні проблеми математики та її застосування в природничих науках і інформаційних технологіях: матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 50-річчю факультету математики та інформатики Чернівецького Національного Університету імені Юрія Федьковича*. Чернівці, 2018. С. 131.

27. Sheliashenko Y. Model of Personal Autonomy and Legal Equilibrium for Containment Theory in Criminology. *VI Всеукраїнська математична конференція імені Б.В. Васишина "Нелінійні проблеми аналізу" (26-28 вересня 2018 року, Івано-Франківськ – Мукуличин): тези доповідей*. Івано-Франківськ: Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2018. С. 85-86.

28. Шеляженко Ю.В. Участь студентів і аспірантів в управлінні університетом як гарантія академічної свободи. *Актуальні питання сучасної науки та практики: матеріали науково-практичної конференції (15 листопада 2018 року, м. Київ)*. Київ, 2018. С. 718-721.

29. Шеляженко Ю.В. Ігнорування особистої автономії у інформаційних відносинах як форма правового нігілізму. *ІТ право: проблеми та*

перспективи розвитку в Україні: збірник матеріалів III-ої Міжнародної науково-практичної конференції (Львів, 7 грудня 2018 р.). Львів: Растр-7, 2018. С. 149-156.

30. Sheliashenko Y. Legal Empowerment: Promoting Autonomy, Avoiding Institutional Inequality. *Booklet of International Conference "Redesigning Justice: Promoting Civil Rights, Trust and Fairness" (21-22 March 2018, Keble College, Oxford, UK). Howard League for Penal Reform.* P. 71. URL: <https://howardleague.org/wp-content/uploads/2018/04/Conference-booklet.pdf>

31. Шеляженко Ю. Визнання автономії об'єктів та суб'єктів права як методична передумова теоретико-правових досліджень. *Матеріали VIII-их наукових читань, присвячених пам'яті академіка В. В. Копейчикова (Національна академія внутрішніх справ, 22.11.18).* Київ, 2018.

32. Шеляженко Ю. Ідея автономно-процесуальної моделі права. *Збірка тез конференції «Фундаментальні проблеми юриспруденції. Право: мінливий концепт у мінливому світі» (Харків, Національна академія правових наук України, 19-20 квітня 2019 р).* Харків, 2019. С. 70-72.

33. Sheliashenko Y. Informed autonomy: conceptualization of freedom in the digital age. *The Ends of Autonomy July colloquium – abstracts in programme order (Warwick University, Велика Британія, 7-9 липня 2020 р.).* Pp. 7-8. URL: <https://warwick.ac.uk/fac/arts/modernlanguages/research/french/currentprojects/beyondautonomy/warwick/abstracts.pdf>

34. Шеляженко Ю. Неправо як джерело права: від парадоксів до автономно-процесуальної моделі. *Фундаментальні проблеми юриспруденції II. Право і неправо: Тези доповідей Всеукраїнського круглого столу (18-19 вересня 2020 року) / уклад.: С. Максимов, Н. Сатохіна.* Харків: Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Національна академія правових наук України, 2020. С. 111-115.

ЗМІСТ

ВСТУП	27
РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВЕ ЗНАЧЕННЯ ОСОБИСТОЇ АВТОНОМІЇ ПРИВАТНИХ ОСІБ ТА ОРГАНІЗАЦІЙ	42
1.1. Концепція особистої автономії приватних осіб, груп осіб та організацій у юридичній науці	42
1.2. Особиста автономія приватних осіб та організацій у динаміці історично-правового процесу	60
1.3. Автономно-процесуальна модель права як теоретична основа особистої автономії приватних осіб та організацій	77
Висновки до першого розділу	90
РОЗДІЛ II. НОРМАТИВНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ ОСОБИСТОЇ АВТОНОМІЇ ПРИВАТНИХ ОСІБ ТА ОРГАНІЗАЦІЙ	94
2.1. Форми особистої автономії приватних осіб та організацій у нормотворчості та інтерпретації правових норм	94
2.2. Особиста автономія приватних осіб та організацій у правовій системі України та доктрині Конституційного Суду України	112
2.3. Особиста автономія приватних осіб та організацій у порівняльному і міжнародному праві та доктрині Європейського Суду з прав людини	127
Висновки до другого розділу	147
РОЗДІЛ III. ПРАКТИЧНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ ОСОБИСТОЇ АВТОНОМІЇ ПРИВАТНИХ ОСІБ ТА ОРГАНІЗАЦІЙ	151
3.1. Актуальні проблеми гарантування особистої автономії приватних осіб та організацій у правовій системі України	151
3.2. Розвиток особистої автономії приватних осіб, організацій і штучного інтелекту в традиційних та альтернативних правових порядках	162
3.3. Застосування автономно-процесуальної моделі права у юридичній практиці, науці та освіті	173
Висновки до третього розділу	185
ВИСНОВКИ	189
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	203
ДОДАТКИ	238

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

АВС – альтернативне вирішення спорів (переговори, медіація, арбітраж і т.п.)

ЄДРСР – Єдиний державний реєстр судових рішень

ЄКПЛ – Європейська конвенція з прав людини (Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод)

ЄС – Європейський Союз

ЄСПЛ – Європейський Суд з прав людини

ЗУ – Закон України

ЦКУ, ЦК України – Цивільний кодекс України

ЦПК України – Цивільний процесуальний кодекс України

КК України – Кримінальний кодекс України

КПК України – Кримінальний процесуальний кодекс України

МПГПП – Міжнародний пакт про громадянські і політичні права

МПЕСКП – Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права

ООН – Організація Об'єднаних Націй

п. – пункт

ст. – стаття

США – Сполучені Штати Америки

УПО – Універсальний періодичний огляд

ч. – частина

ШІ – штучний інтелект (роботи, експертні системи, нейронні мережі, тощо)

ЮНЕСКО (UNESCO) – Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization)

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Розвиток права та юриспруденції потребує надійної теоретичної основи, розширення знань про фундаментальні категорії, до яких відноситься особиста автономія приватних осіб та організацій. Застосування таких знань на практиці формує правову систему, здатну ефективно виконувати місію із балансування самостійності та загального порядку, захисту людської свободи та безпеки в умовах складних, суперечливих та непередбачуваних економічних, політичних і соціальних процесів й трансформацій в Україні та в усьому світі.

Самостійна індивідуальність, вільний вибір і визначення власної долі – вічні цінності, які зумовлюють прогрес у правових відносинах. Особливої актуальності ліберально-демократичний підхід набуває в сучасних умовах цивілізованого державного будівництва, переходу до вільної інноваційної ринкової економіки, масштабних реформ і модернізації Української нації. Адже домінуючим наративом сучасності є контроль над своїм життям, здатність людей бути ковалями власного щастя. Інклюзивна політика та різноманіття форм прямого народовладдя, збільшення взаємної довіри та згуртованості людей ґрунтуються на персональній емансипації, залученості до прийняття рішень, відповідальності та компетентній самоорганізації.

До категорії особистої автономії звертаються численні вітчизняні, закордонні та міжнародні нормативно-правові акти та судові рішення, доктрини юридичної науки та практики, етичні кодекси правничих професій. З особистою автономією пов'язуються надії на досконалу правотворчість, правосуддя та правозастосування, соціальну справедливість, повноцінну реалізацію прав людини у вільному суспільстві загального добробуту, ненасильницьке припинення конфліктів і мир в усьому світі. При цьому категорія особистої автономії приватних осіб та організацій заслуговує на

подальше дослідження з урахуванням мінливості політико-правової онтології та праксеології.

Актуальність дисертаційного дослідження полягає в тому, що вивчення та застосування категорії особистої автономії приватних осіб та організацій необхідне для розвитку в Україні справедливої правової системи, доступної юридичної освіти та науки, повноцінного і морально зрілого демократичного правопорядку, де не просто декларується конституційний обов'язок держави забезпечити права і свободи людини, але формується реальне правове поле свободи, добре захищене від проявів несвободи та злочинності.

Теоретичні та практичні питання стосовно особистої автономії у правознавстві розглядалися у класичних працях Х. Арендт, М. Бердяєва, І.Берліна, Ю. Габермаса, Г. Гегеля, Р. Дворкіна, Т. Джефферсона, І.Львіна, І.Канта, В. Копейчикова, Д. Локка, Д. Мілля, Ш. Монтеск'є, Т.Пейна, Д.Раза, Д. Ролза, Ж. Руссо, Є. Тихонової, Й. Фіхте, О. Холмса, Л. Юзькова, Д.Юма, П.Юркевича та ін., а також висвітлювалося у публікаціях численних сучасних українських (І. Бичко, Ю. Білас, С. Головатий, С. Задорожна, А.Заєць, М.Козюбра, В. Куликов, С. Максимов, А. Мартюшева, Г. Марченко, М.Мірошніченко, Н. Мяловицька, М. Осядла, Н. Сатохіна, М.Слабак, Т.Слінько, Р. Стефанчук, О. Тарасишина, О. Уварова, Т. Фулей, А. Ющик та ін.) і зарубіжних (Т.Арвінд, С.Архіпов, П. Бернал, С. Бладер, К. Брантс, Г.Гарт, І. Делі, М.Ден Коен, Н. Жарборг, Н. Кофман, Р. Кравченко, В. Куркі, Г. Лібер, Д.Маршал, Д.Моклі, Г. Мюллер, Д. Недельські, П. Олдрідж, М. Ошана, Д.П'ю, Ж. Росіч, М. Ротбард, Я. Сікман, А. Сомек, Д. Стіл, Т. Тайлер, Т.Франк, Г.Франкфурт, Г. Хоппе, І. Шапіро, Д. Шнівінд, Е. Янг та ін.) дослідників.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження відноситься до фундаментальних досліджень з актуальних проблем суспільних та гуманітарних наук, що включені до "Переліку пріоритетних тематичних напрямів наукових досліджень і науково-технічних розробок на період до 2021 року", затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 7 вересня 2011 р. № 942 із

змiнами, внесеними згiдно з Постановами Кабiнету Міністрiв України № 970 вiд 24.10.2012 р., № 741 вiд 23.09.2015 р., № 556 вiд 23.08.2016 р. та № 380 вiд 21.04.2021 р.

Напря́м дисертацiйного дослiдження затверджено на засiданнi Кафедри теорiї та iсторiї держави i права Юридичного факультету Унiверситету економiки та права «КРОК» (протокол № 8 вiд 01.09.2016 р.).

Мета i завдання дослiдження. *Метою* дисертацiйного дослiдження є ґрунтовне вивчення i розвиток теоретико-правової i доктринальної концепцiї особистої автономiї приватних осiб та органiзацiй, а також розробка способiв застосування правових знань про особисту автономiю приватних осiб та органiзацiй у юридичнiй практицi, науцi та освiтi.

Основними **задачами** дисертацiйного дослiдження є:

- визначити поняття та ознаки особистої автономiї приватних осiб та органiзацiй;
- охарактеризувати стан дослiджень особистої автономiї приватних осiб та органiзацiй в юридичнiй науцi;
- описати iсторiю становлення особистої автономiї приватних осiб та органiзацiй;
- розробити теоретико-правовi моделi особистої автономiї приватних осiб та органiзацiй;
- проаналiзувати форми особистої автономiї приватних осiб та органiзацiй у нормотворчостi та iнтерпретацiї правових норм;
- виявити рамки особистої автономiї приватних осiб та органiзацiй у правовiй системi України;
- проаналiзувати доктрину Конституцiйного Суду України у аспектi особистої автономiї приватних осiб та органiзацiй;
- виявити рамки особистої автономiї приватних осiб та органiзацiй у зарубiжних правових системах та мiжнародному правi;
- проаналiзувати доктрину Європейського Суду з прав людини у аспектi особистої автономiї приватних осiб та органiзацiй;

– виявити проблеми гарантування особистої автономії приватних осіб та організацій у правовій системі України та рекомендувати шляхи вирішення цих проблем;

– розробити перспективне бачення розвитку особистої автономії приватних осіб, організацій і штучного інтелекту в традиційних та альтернативних правових порядках;

– запропонувати способи застосування теоретичних знань про особисту автономію приватних осіб та організацій у юридичній практиці, науці та освіті.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини та правові процеси, у яких проявляється особиста автономія.

Предметом дослідження є особиста автономія приватних осіб та організацій.

Методи дослідження. Методологічною основою науково-юридичного дослідження дисертанта є загальнонаукові та спеціальні методи та прийоми наукового пізнання, зокрема, правові, історичні, гуманітарні, соціально-політичні, математичні, статистичні, кібернетичні. При вирішенні всіх задач дисертаційного дослідження застосовано метод рефлексії (саморефлексії, компаративної рефлексії) та діалектичний метод для дослідження процесу розвитку особистої автономії приватних осіб та організацій, її нормативно-правового регулювання і наукових знань про неї. У розділі 1 застосовано загальнотеоретичні та теоретико-правові методи, в т.ч. системний метод, формально-юридичний метод для з'ясування теоретичного значення особистої автономії приватних осіб та організацій. Відповідно до принципу наступності наукових теорій у підрозділі 1.1 охарактеризовано стан досліджень з проблематики особистої автономії, використано логіко-семантичний метод для визначення поняття особистої автономії приватних осіб та організацій. Історико-правовий метод застосовано у підрозділі 1.2 для вивчення еволюції концепцій свободи та особистої автономії в людській цивілізації, виявлення закономірностей розвитку особистої автономії та

періодизації нормативного розвитку. Застосування у підрозділі 1.3 методів державно-правового моделювання, математичного та комп'ютерного моделювання дозволило дослідити правове явище особистої автономії приватних осіб та організацій шляхом ідеального відтворення досліджуваного явища. У розділі 2 застосовано формально-юридичний метод, а також аналіз, синтез, узагальнення для вивчення та класифікації форм особистої автономії приватних осіб та організацій. У підрозділі 2.1 спеціально-юридичний метод використаний для опису явищ державно-правової дійсності у рамках наукової концепції автономного значення верховенства права. Порівняльно-правовий метод дозволив зіставити регулювання особистої автономії приватних осіб та організацій в різних правових системах у підрозділах 2.1, 2.3, 3.2. Метод тлумачення правових норм застосовувався для вивчення нормативно-правового регулювання та судової практики з питань особистої автономії приватних осіб та організацій у підрозділах 2.2, 2.3. У розділі 3 дисертації поєднується застосування теоретико-юридичного та емпіричних методів, в тому числі, правового експерименту, спостереження, математичної статистики для вивчення практично-правових аспектів особистої автономії приватних осіб та організацій. Метод альтернатив застосовується у підрозділі 3.1 для конструктивної критики правової доктрини України з точки зору теорії особистої автономії приватних осіб та організацій. Метод соціально-правового спостереження та прогнозування, а також гіпотетичний метод застосовано у підрозділі 3.2 для з'ясування перспектив розвитку особистої автономії приватних осіб та організацій у приватних та публічних правових порядках. У підрозділі 3.3 наукові принципи єдності теорії та практики, об'єктивності, метод планування, евристично-правовий метод застосовано для розробки пропозицій щодо застосування автономно-процесуальної моделі права у юридичній практиці, науці та освіті.

Теоретичною основою дисертаційного дослідження є науково-правові положення, розроблені у працях українських та світових вчених.

Нормативна база дисертаційного дослідження включає такі нормативно-правові акти публічного та приватного права, як Конституція і законодавство України та інших держав, підзаконні акти, нормативно-правові акти локальної дії, міжнародно-правові акти, акти нормотворчого характеру національних і міжнародних судів та інших повноважних органів.

Емпіричною базою дисертаційного дослідження є загальнодоступні бази даних правової, наукової, суспільно-політичної та статистичної інформації, включаючи бази даних "Законодавство України", ЄДРСР, HUDOC, UN Treaty Body Database, Constitute, статистичні дані Державної служби статистики України, Державної судової адміністрації України та World Bank Open Data, інформаційні ресурси бібліотеки Міжнародного кримінального суду, бібліотеки Палацу Миру (м. Гаага, Нідерланди), Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського, Національної бібліотеки України ім. Ярослава Мудрого, Державної науково-технічної бібліотеки України, бібліотеки Університету економіки та права «КРОК», ресурси мережі Інтернет, а також особиста бібліотека та архів автора (які містять матеріали та робочі записи з наукових заходів, публікації та службову кореспонденцію громадських організацій, тощо).

Наукова новизна одержаних результатів. Дисертаційне дослідження є першою у вітчизняній юриспруденції всебічною теоретико-правовою розробкою тематики особистої автономії приватних осіб та організацій. У результаті дослідження

уперше:

– запропоноване визначення та перелік ознак особистої автономії приватних осіб та організацій, що наближають понятійно-категоріальний апарат загальної теорії права до сучасних реалій глобалізації і приватизації права в інформаційну епоху та плюралізму правових порядків;

– обґрунтовано необхідність визнання автономії правових процесів та їх елементів як методичної передумови об'єктивних наукових досліджень з

правознавства, та запропоновано класифікацію моделей права за ступенем визнання особистої автономії;

– розроблено автономно-процесуальну модель права, яка відрізняється від відомих політико-правових моделей владної вказівки, суспільного договору та справедливого процесу інноваційною концепцією сили права як єдності норми із дійсністю у формах автономії волі та автономії матерії і дозволяє виявляти взаємозв'язок приватних правових порядків із публічними правовими системами, долати відчуження між особою та законом і між законами природи та законами людського життя, а також ефективно поєднувати м'яку і жорстку силу при встановленні правового порядку із мінімізацією останньої на основі субсидіарності правозастосування до правореалізації та інформованої автономії;

– розроблено модель еволюції особистої автономії на трьох діалектичних етапах нормативного розвитку особи, а саме, свободи та відповідальності, традицій та альтернатив, законів та реформ, вказано на реальність норм як передумову еволюційної динаміки та припинення розвитку у разі конфлікту норми із реальністю, який має бути справедливо вирішений для продовження еволюції;

– розроблено математичні моделі особистої автономії, які визначають права та обов'язки як функціональний зв'язок між кількісними виразами причинного існування (свободи) та наслідкового існування (відповідальності) і визначають автономію як баланс прав і обов'язків, зв'язок між одиницею та єдністю, а також комп'ютерні моделі особистої автономії, у яких програми генерують правові судження;

– обґрунтовано необхідність внесення змін до законодавства України з метою розвитку особистої автономії приватних осіб та організацій, зокрема, виключення слів "людини і" у ч. 1 ст. 92 Конституції України, включення особистої автономії приватних осіб та організацій до загальних засад цивільного законодавства, передбачених ст. 3 Цивільного кодексу України, доповнення процесуального законодавства України в усіх сферах

судочинства нормами про віднесення особистої автономії приватних осіб та організацій до основних засад судочинства, звільнення заявників та позивачів від судового збору при оскарженні порушень їх особистої автономії суб'єктами публічного права, наділення суду повноваженнями із визнання та захисту особистої автономії приватних осіб та організацій;

– виявлено доктрину визнання особистої автономії приватних осіб та організацій у практиці Конституційного Суду України, надано критичний аналіз та пропозиції щодо розвитку цієї конституційної доктрини;

удосконалено:

– науково-правову концепцію особистої автономії з урахуванням притаманності автономії фізичним та юридичним особам, правової особовості (правосуб'єктності) людини, інших істот, штучного інтелекту, організацій як цілеспрямованих об'єднань осіб і майна;

– наукову інтерпретацію доктрини верховенства права із виявленням функцій особистої автономії приватних осіб та організацій як джерела правового порядку, сформульоване автономне значення верховенства права, яке полягає в тому, що усі суб'єкти права визнають право кожного відстоювати власні інтереси та користуватися доступними благами, уникають конфронтації та конфліктів інтересів, в усіх правових відносинах дотримуються визнаних та визначених ними норм (законів), як правило, попередньо проголошених, на основі яких здійснюється розсуд про справедливість, виявляються факти порушення права і встановлюється відповідальність для відновлення справедливості;

– історичну періодизацію нормативного розвитку суспільства із обґрунтуванням її прив'язки до еволюції особистої автономії приватних осіб та організацій у взаємно доповнюваних по мірі історичного розвитку сферах моралі як віри в добро і зло, етики як філософії застосування норм та права як наукового знання про силу законів;

– міжнародно-правову концепцію права на мир на основі автономно-процесуального динамізму миру в сфері приватних правових порядків, в тому числі, створених у процесах медитації, перемовин, медіації, АВС і т.п.;

– науково-правову концепцію академічної свободи з урахуванням особистої автономії приватних осіб та організацій у сфері освіти та науки;

дістали подальшого розвитку:

– порівняльно-правові дослідження форм особистої автономії приватних осіб та організацій у різних правових системах з обґрунтуванням однакової притаманності цінностей індивідуальної свободи в тій чи іншій формі будь-якій людській спільноті;

– наукові методи емпіричних досліджень особистої автономії приватних осіб та організацій шляхом використання математичного, економічного та контентного аналізу, що розширює сферу їх застосування для опису та розвитку правових порядків;

– наукові інтерпретації змісту та обсягу особистої автономії приватних осіб та організацій в окремих галузях права;

– дослідження доктрини визнання особистої автономії приватних осіб та організацій у практиці Європейського Суду з прав людини, зокрема, виявлено три категорії рішень ЄСПЛ щодо автономії правосуб'єктності, правового статусу та правозастосування, критично проаналізоване обмежене застосування ЄСПЛ принципу особистої автономії;

– стратегічні пропозиції правників щодо приведення правової системи України у відповідність до міжнародно-правових стандартів прав людини, які передбачають високий рівень особистої автономії приватних осіб та організацій;

– юридичні техніки створення правового порядку в правотворенні, правозастосуванні, юридичній практиці та правозахисті шляхом розгортання особистої автономії приватних осіб та організацій;

– методи викладання дисциплін юридичного циклу, правового інформування та просвітництва шляхом навчання основам особистої

автономії приватних осіб та організацій, спрямованого на розвиток сучасної ліберальної демократичної правової культури.

Практичне значення одержаних результатів. Результати дисертаційного дослідження можуть бути застосовані:

– у науково-дослідній роботі для вивчення правових відносин та процесів на основі автономно-процесуальної моделі права та продовження наукових досліджень особистої автономії приватних осіб та організацій;

– у правотворчості – для гарантування особистої автономії приватних осіб та організацій у нормативно-правових актах, узгодження законодавства із автономним значенням верховенства права та інноваційного реформування правової системи відповідно до сучасних ліберально-демократичних світових тенденцій приватизації та інформатизації права;

– у правореалізації та юридичній практиці – для організації функціонування правових порядків відповідно до автономного значення верховенства права;

– у правозастосовній діяльності – для оптимізації правозастосовної діяльності на основі концепції субсидіарності правозастосування по відношенню до правореалізації;

– у правозахисній діяльності – для просування повної реалізації прав людини та інших суб'єктивних прав із гарантуванням особистої автономії приватних осіб та організацій;

– у навчальному процесі – для викладання, підготовки підручників і посібників з філософії права, історії держави і права, теорії держави і права, історії політичних і правових учень, міжнародного права, конституційного права, кримінального права, цивільного права, інформаційного права, кримінології, судової експертизи та інших фундаментальних, галузевих і прикладних юридичних наук на основі концепції особистої автономії приватних осіб та організацій, в контекстах автономно-процесуальної моделі права, автономного значення верховенства права, моделі еволюції особистої автономії, інформованої автономії, субсидіарності правозастосування, тощо;

– у інформаційно-правовій і просвітницькій діяльності для емансипації і розвитку правової свідомості та культури на основі інформованої автономії.

Результати дисертаційного дослідження було використано дисертантом при підготовці та проведенні лекцій, семінарських та практичних занять з навчальних дисциплін «Правознавство», «Конституційні права, свободи та обов'язки людини і громадянина», «Історія вчень про державу та право», «Історія держави та права України», «Історія держави та права зарубіжних країн», «Конституційне (державне) право зарубіжних країн», «Моделі та стилі медіації», «Медіаправо» (*звіт від 20.05.2021 р., Додаток № 2*). Також результати дисертаційного дослідження, включаючи юридичне обґрунтування необхідності приведення національного законодавства у відповідність до міжнародно-правових стандартів у аспекті особистої автономії, використовуються у правозахисній діяльності міжнародної громадської організації «Європейське бюро відмови з мотивів сумління» (European Bureau for Conscientious Objection, м. Брюссель, Бельгія), при офіційному листуванні з державними органами України і міжнародними організаціями та при підготовці щорічних звітів про ідейну відмову від військової служби в Європі за 2019 та 2020 роки (*довідка від 14.05.2021 р., Додаток № 11*). Пропозиції, сформульовані в результаті дисертаційного дослідження, були впроваджені у правотворчості, правозахисній та освітній діяльності. Зокрема, дисертантом здійснено правовий експеримент із захисту прав роботів на доступ до Єдиного державного реєстру судових рішень (*лист громадської організації "Автономна Адвокатура" від 22.05.2017 р., Додаток № 7*), в результаті якого адміністратором реєстру було в повному обсязі забезпечено можливість отримання вільного доступу до електронних копій судових рішень і підтверджено право власників автоматизованих пошукових систем (роботів) автономно встановлювати правила доступу та використання останніх іншими користувачами із повагою до прав власників інших автоматизованих систем (*лист Державної судової адміністрації України від 19.06.2017 р., Додаток №8*). Пропозиції дисертанта щодо включення компетентностей демократичного

громадянства та прав людини до ключових компетентностей, передбачених Концепцією нової української школи, були взяті до уваги Міністерством освіти і науки України (*лист Департаменту загальної середньої та дошкільної освіти Міністерства освіти і науки України від 07.06.2017 р., Додаток № 9*). Підготовлена дисертантом в рамках діяльності коаліції громадських організацій «Спільна доповідь про порушення прав людини на особисту автономію в Україні» була використана у роботі Секретаріату Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини (*лист Представника Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини від 11.08.2017 р., Додаток № 10*). Дисертантом в рамках державно-правового експерименту було розроблено проект Закону України "Про внесення змін до Конституції України (щодо особистої автономії, справедливості та верховенства права)" (*додаток № 3*), який було направлено на розгляд суб'єктам законодавчого процесу, що розглянули та взяли до відома пропозиції дисертанта (*листи Адміністрації Президента України від 04.09.2017 р., Комітету з питань законодавчого забезпечення правоохоронної діяльності Верховної Ради України від 19.07.2017 р., Комітету з питань правової політики та правосуддя Верховної Ради України від 21.07.2017 р.; Додатки №№ 4-6*).

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійною роботою. Висновки й положення наукової новизни одержані автором самостійно.

Дисертантом було опубліковано у співавторстві 3 статті з 17-ти та 1 тези з 34-х за темою дисертації.

У співавторстві з Француз-Яковець Т. А. опубліковано наукову статтю «Теоретико-правове значення особистої автономії суб'єкта права», в якій дисертантом критично проаналізовано низку концепцій особистої автономії, сформульоване визначення особистої автономії суб'єкта права, а також запропоновані напрямки її подальшого дослідження.

Також у співавторстві з Француз-Яковець Т. А. опубліковано наукову статтю «Роль Реформації в утвердженні міжнародно-правового ідеалу особистої автономії», в якій дисертантом досліджено історичне становлення політико-правового ідеалу особистої автономії в контексті реформування

духовної та світської влади в Європі, сформульовано висновки про вплив ліберальної егалітарної моралі протестантизму на зародження і розвиток уявлень про автономність особи і їх втілення у міжнародному праві та національних правових системах англо-американської та романо-германської правових сімей, вказано на зв'язок концепцій особистої автономії та невідчужуваності прав людини, обґрунтовано необхідність прагматичного утвердження ідеалу особистої автономії у національній політико-правовій системі України.

У співавторстві з Тарасовою І. В. опубліковано наукову статтю «Правові гарантії особистої автономії у кримінальному процесі», у якій дисертанту належить пояснення принципу особистої автономії у кримінальному праві, опис її гарантій у матеріальному та процесуальному кримінальному праві України, обґрунтування недостатності таких гарантій та пропозиція щодо доповнення процесуального законодавства нормами про визнання особистої автономії однією із засад кримінального провадження та про повноваження суду або слідчого судді за власною ініціативою або за заявою зацікавленої особи виносити мотивовану ухвалу про забезпечення поваги до особистої автономії.

У співавторстві з Француз-Яковець Т. А. опубліковано тези «Філософія права Саїда Нурсі та Памфіла Юркевича: порівняння християнської і мусульманської доктрини особистої автономії», в яких дисертанту належить порівняння праворозуміння у християнській філософії Памфіла Юркевича та ісламській філософії Саїда Нурсі, а також висновок про схожість ідей віри як передумови розвитку верховенства права та особистої автономії і свободи вибору людиною життєвого шляху на основі власних переконань у працях християнських та мусульманських мислителів.

В публікаціях, виконаних у співавторстві, внесок дисертанта становить 50% і висновки сформульовані здобувачем самостійно з урахуванням зауважень співавторів. Наукові ідеї і розробки, що належать співавторам, у дисертації не використовувалися. Сформульовані в дисертації положення і

висновки, що виносяться на захист, розроблені самим автором з урахуванням сучасних тенденцій прогресу юридичної науки та практики.

Апробація результатів дисертації. Наукові положення, висновки та результати дисертаційного дослідження викладено в доповідях та оприлюднено на науково-практичних конференціях: "The Ends of Autonomy July colloquium" (7-9 липня 2020 р., Університет Уоріку, м. Уорик, Велика Британія), "Economic, Social, and Cultural Rights in an Age of Exits" (21-22 листопада 2019 р., м. Гаага, Нідерланди), "Фундаментальні проблеми юриспруденції. Право: мінливий концепт у мінливому світі" (19-20 квітня 2019 р., Національна академія правових наук України, м. Харків), "ІТ-право: проблеми і перспективи розвитку в Україні" (07 грудня 2018 р., Національний університет "Львівська політехніка", м. Львів), "VIII наукові читання, присвячені пам'яті академіка В. В. Копейчикова" (22 листопада 2018 року, Національна академія внутрішніх справ, м. Київ), "Актуальні питання сучасної науки та практики" (15 листопада 2018 року, м. Київ), "The legal and social aspects of upbringing in the 20th century: threats, hopes and challenges" (9-10 жовтня 2018 р., м. Легниця, Польща), VI Всеукраїнська математична конференція імені Б.В. Васишина "Нелінійні проблеми аналізу" (26-28 вересня 2018 року, Івано-Франківськ – Микуличин), "Сучасні проблеми математики та її застосування в природничих науках і інформаційних технологіях" (17-19 вересня 2018 року, м. Чернівці), "Управління системою економічної безпеки: від теорії до практики" (1 червня 2018 р., м. Львів), "7th Computer Science On-line Conference 2018" (25-28 квітня 2018 року, м. Злін, Чехія), "Актуальні проблеми судового права" (23 квітня 2018 року, м. Харків), "Redesigning Justice: Promoting Civil Rights, Trust and Fairness" (21-22 березня 2018 р., м. Оксфорд, Велика Британія), "Актуальні питання реформування процесуального законодавства в Україні" (1 грудня 2017 року, м. Київ), "Проблеми та перспективи формування правової культури в контексті сучасних соціально-економічних процесів" (23-24 листопада 2017 року, м. Черкаси), "Церква – наука – суспільство: питання взаємодії" (м. Київ, 29 травня – 3 червня

2017 р.), "Актуальні питання державотворення в Україні" (19 травня 2017 року), "Україна і світ: теоретичні та практичні аспекти діяльності у сфері міжнародних відносин" (м. Київ, 19-20 квітня 2017 року), "Теоретико-правові засади становлення, розвитку та діяльності інституту приватних детективів: вітчизняна та зарубіжна практика" (м. Київ, 2 березня 2017 року), "Справедливість у юриспруденції: теорія та практика" (м. Київ, 23 лютого 2017 року), "Проблеми забезпечення прав і свобод людини, їх захисту в країнах Європи" (м. Луцьк, 9 грудня 2016 року), "Модернізація правових інститутів: вимоги часу" (м. Київ, 8 грудня 2016 року), "Становлення та розвиток місцевого самоврядування в Україні" (м. Хмельницький, 7 грудня 2016 року), "Наука і молодь в ХХІ сторіччі" (м. Полтава, 1–2 грудня 2016 року), "Формування стратегії соціально-економічного розвитку підприємницьких структур в Україні" (23-25 листопада 2016 року, м. Львів), "Українські перспективи у світовому розвитку" (4 листопада 2016 року), "Публічний простір як об'єкт правового регулювання" (м. Київ, 30 вересня 2016 року), "Актуальні питання реформування правової системи" (м. Луцьк, 24-25 червня 2016 року) та ін.

Публікації. Основні положення, висновки та пропозиції дисертації викладені у 51-й науковій публікації, з них 12 опубліковані у наукових фахових виданнях України, 5 у наукових виданнях іноземних держав (включаючи одну, проіндексовану в Scopus), 34 публікації – у збірках матеріалів науково-практичних конференцій.

Структура і обсяг роботи. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів з висновками до кожного розділу, дев'яти підрозділів, висновків, списку використаних джерел, додатків. Повний обсяг дисертації становить 261 сторінку, з яких 176 сторінок основного тексту. Дисертація містить 4 таблиці, 4 малюнки, 2 формули, 11 додатків. Список використаних джерел включає 342 найменування і займає 35 сторінок.

РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВЕ ЗНАЧЕННЯ ОСОБИСТОЇ АВТОНОМІЇ ПРИВАТНИХ ОСІБ ТА ОРГАНІЗАЦІЙ

1.1. Концепція особистої автономії приватних осіб, груп осіб та організацій у юридичній науці

Особиста автономія приватних осіб та організацій – це власний правовий порядок самостійного існування індивідуальності (особи, групи осіб), природної (людина, інші форми буття) чи штучної (соціальні, технічні системи), що проявляє незалежність від індивідуальних впливів та публічної політичної влади. Дана юридична концепція є синтезом концепцій особи, організації, автономії, приватності та правового порядку.

Поняття «автономія» грецького походження, перекладається як «свій закон» ($\alpha\upsilon\tau\omicron\varsigma$ – свій, $\nu\omicron\mu\omicron\varsigma$ – закон) і означає самовизначеність, притаманність порядку (регулярності, норми) формам буття. Особа – це активна одиниця та єдність існування, яка є формою та причиною динамічного порядку; іншими словами, це людська чи подібна до неї за проявами активності індивідуальність, включаючи колективність як сукупну індивідуальність. Організація (від грецького $\omicron\rho\upsilon\alpha\nu\omicron\nu$ – інструмент) є особою, створеною для досягнення певної мети шляхом об'єднання осіб, активності та майна. Приватність (від латинського $privus$ – окремий) є підпорядкуванням особи владі над собою, на відміну від публічності (від латинського $publicus$ – загальний) як підпорядкування владі над спільнотою. Поділ буття особи на публічне та приватне зумовлюється автономією політичної системи суспільства та держави. Публічними особами є агенти та агентства публічної політичної влади та політичного впливу. Приватними є всі особи, активність яких не зводиться виключно до виконання функцій публічної політичної влади, зокрема, місцевого самоврядування, держави, міжнародних організацій, тощо; публічні особи можуть також виступати в якості приватних осіб. Правовим порядком є відповідність дійсності нормам права.

Обираючи такий інноваційний для понятійно-категоріального апарату юридичної науки об'єкт, як особиста автономія приватних осіб та організацій, дисертант взяв за основу комплекс науково-правових та доктринальних ідей, які великою мірою розроблені в правових системах міжнародного співтовариства та ліберальних демократій світу і останнім часом імplementовані у вітчизняній юриспруденції. Важливо зазначити, що ці ідеї залишаються предметом дискусії серед науковців та практиків, більше того – авторський синтез цих ідей в одній системній концепції особистої автономії приватних осіб та організацій здійснено вперше у правовій науці.

Починаючи дослідження з відправної точки усталеної політико-правової концепції особистої автономії, дисертант виявив, що ця концепція іноді застосовується у контекстах, що послаблюють її пізнавально-практичний потенціал або взагалі позбавляють її концептуального змісту. Відтак, синтез концепції особистої автономії приватних осіб та організацій зумовлений необхідністю абстрагуватися від кон'юнктурних геополітичних, біополітичних, політекономічних навантажень усталеної концепції особистої автономії з метою розвитку цієї концепції як інструменту наукового пізнання, кращого пояснення правової дійсності та конструювання інноваційних юридичних технік.

Необхідність синтезу концепції особистої автономії приватних осіб та організацій можна проілюструвати на такому прикладі. Під час колоквиуму "Призначення автономії" в Університеті Уоріку (Велика Британія), на якому дисертантом було представлено свою концепцію особистої автономії приватних осіб та організацій [221] без суттєвих зауважень з боку інших учасників (питання з аудиторії стосувалися оптимістичного сценарію розвитку права на основі цієї концепції), один з ключових доповідачів, відомий європейський політичний філософ Пітер Холвард, представив іншу концепцію автономії як масового суверенітету [261], який дозволяє більшості людей віддавати загальнообов'язкові команди і таким чином протистояти свавілля капіталу. Під час обговорення доповіді професора Холварда дисертант зауважив, що маса людей або суспільний клас при участі в політичному процесі виступає в якості

колективної особистості, індивідуального соціального капіталу фізичних та юридичних осіб, і «масовий суверенітет» є різновидом їх особистої автономії. На це професор відповів, що маса відрізняється від особи політичною силою зібрання, її автономія є поєднанням діячів та дій, зібраної кількості людей та їх здатності збиратися. Зміст діалогу тут коротко викладено згідно із робочим записом за 07.07.2020 р. в особистому архіві дисертанта; більш детально цей діалог описано в іншій публікації дисертанта [262, с. 116]. З наведеної відповіді видно, що, попри критичне ставлення до капіталізму, Пітер Холвард застосовує у політико-правовій площині цілком капіталістичний підхід: збирати ресурси і перетворювати їх на інструмент влади – тільки він надає перевагу збиранню людей, а не приватної власності, вважаючи останню інструментом класового ворога. Якщо відволіктися від соціалістичної ідеології боротьби людей з капіталом, котра очевидно нелогічно відмовляє капіталу у політико-правовій суб'єктності, запропоновані ним ознаки автономії не свідчать про якусь містичну зверхність колективу (або капіталу) над індивідуальністю: якщо автономія є поєднанням діяча та дії, тоді вона однаково властива особі та групі осіб; якщо автономією є здатність до консолідації, тоді вона властива не тільки об'єднанню осіб, але й особі у зв'язку із приватною власністю та суспільним оточенням. Також автономія відрізняється від політичної влади (суверенітету) дотриманням свого закону, підпорядкуванням політики праву.

Статтями 3, 19, 23 Конституції України людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнається найвищою соціальною цінністю, утвердження і забезпечення прав і свобод людини визнається головним обов'язком держави, обмежено законом примус до дій проти волі людини, гарантується право на вільний розвиток людської особистості [1].

Особиста автономія людини і релевантні норми права є предметом багатьох наукових досліджень, що вплинули на розвиток українського права. Правовим основам особистої автономії приділяли увагу учасники Робочої групи Конституційної комісії з розробки Конституції України 1996 року, академіки Національної академії правових наук України – перший Голова

Конституційного Суду України Леонід Юзьков та професори Університету економіки та права «КРОК» Володимир Копейчиков та Євгенія Тихонова.

У монографії «Народовладдя і особистість» В. Копейчиков пояснює категорію особистої автономії наступним чином: «Особистість – це не пасивний продукт суспільної взаємодії, а живий і активний суб'єкт, що володіє автономією у своєму розвитку і має власну внутрішню структуру, яка не збігається із суспільною. Особистості притаманна певна свобода, самостійність у своєму формуванні, діяльності та розвитку. На жаль, у минулі роки ці якості особистості повністю ігнорувалися, що явилось одною з основних причин спотворення самої суті народовладдя, відчуження особистості від реальної влади» [2, с. 20].

Л. Юзьков та Є. Тихонова у статті «Конституція юридична і фактична» критикують надмірно політизоване та ідеологізоване бачення держави як знаряддя класової боротьби, обґрунтовують необхідність реформи правової системи в процесі національного будівництва та розвитку мирної цивілізованої державності, розкривають ключове значення концепції особистої автономії для конституціоналізму: «[...Ц]ивілізована держава в усіх своїх діях виходить із пріоритету загальнолюдських цінностей над класовими, ставлячи в центр соціального буття саме людину, її свободи, природні права, честь і гідність. Вона інтегрує (в межах певної території) людей в громадянське суспільство як асоціацію вільних, рівноправних і автономних особистостей» [3, с. 9].

Вітчизняні та зарубіжні науковці часто розглядають особисту автономію людини як аксіологічну категорію, моральну цінність, основу політико-правової теорії справедливості, яка є підґрунтям права.

С. Максимов та Н. Сатохіна зазначають, що автономія є незалежністю явища від зовнішньої причинної зумовленості, причому у філософію права цей термін був введений Іммануїлом Кантом і застосовується переважно щодо окремої людини у рамках класичної концепції Канта щодо автономії волі, під якою мається на увазі «самозаконня», здатність волі самій задавати

норму своєї дії, яка є головним законом моралі (іншими словами, мораль вимагає не перетворювати людину на знаряддя чужої волі, усвідомлювати власну автономію та поважати автономію інших – концепція Й. Фіхте та Г.Гегеля); моральність особи розглядається як критерій правоздатності, внутрішньої готовності відповідально здійснювати свободу, а також критерій справедливості як чесності (концепція Дж. Ролза) принципів, що обираються шляхом неупередженого раціонального судження, через що публічна влада визнає громадян самодостатніми, духовно зрілими (концепція І. Ільїна), здатними самостійно ухвалювати рішення та нести відповідальність за них, і відмовляється від патерналістської опіки над ними, не втручається у прийняття людьми самостійних моральних рішень про те, що для них добре чи погано, утримується від примусового забезпечення щастя, визнає політичну автономію громадян (концепція Г. Арндт), їх здатність до раціональних суджень, через яку громадяни мають брати участь у прийнятті політичних рішень та легітимації права (концепція Ю. Габермаса) шляхом поваги до приватної автономії громадян та їх публічної автономії, можливості висловитися у ході колективного дискурсу про досягнення справедливості й підтримку права та законотворчості [4, с. 11-14].

Р. Кравченко вказує на правову автономність особистості, зазначає, що ідея особистої автономії заснована на класичній традиції філософії – захищати свободу особистості та критикувати відчуження людини від суспільства і культури [5]. О. Тарасишина обґрунтовує, що у природі моралі поєднуються нормативність та особиста автономія індивіда як суверенної особи, що володіє вільною волею і діє як причина та мета своїх вчинків; також вона підкреслює автономію юриста у практичній діяльності [6, с. 13]. Л. Корчевна звертає увагу на те, що цінності свободи, розуму, власності та справедливості лежать в основі як романо-германської, так і англо-американської правових сімей [7].

А. Мартюшева, попри її спірні міркування про пріоритет пристосування по відношенню до самовизначення, висловлює слушні думки, що автономія включає свідому волю до самоконтролю, здатність

переструктурувати власну волю у згоді з волею інших та на основі розумного врахування їхнього досвіду, коли норми ієрархічного домінування та підкорення безсвідомих істот поступаються наративу консенсусу в результаті індивідуальних творчих зусиль [8].

Дослідниця особистої автономії підлітків І. Корчікова вказує, що у юнацькому віці автономність найчастіше виявляється у зростанні прагнення до емоційної, функціональної й поведінкової незалежності у стосунках з батьками, у формуванні власних установок щодо свого особистісного й професійного майбутнього [9]. Питання співвідношення авторитету та автономії, підняте нею, виходить за межі відносин старших з молодшими і, на нашу думку, вирішується таким чином, що авторитет є субсидіарним (додатковим) по відношенню до автономії, представляє собою переростання автономією меж індивідуальності, набуття колективного змісту. Легітимний авторитет виникає у самодостатніх осіб та організацій, які дають раду тим, хто не може дати раду собі; це може включати легітимний примус, але спрямований проти девіацій, спричинених браком особистої автономії, тоді як придушення власне автономії волі є нелегітимним, бо посягає на природу людини як самостійно мислячої істоти. Реалістичне розуміння особистої автономії, на противагу агресивному патерналізму, дозволяє уникнути недооцінки або переоцінки здатності людей самостійно контролювати своє життя, досягати власного щастя та суспільного блага, творчо розуміти та застосовувати норми права у мінливих життєвих обставинах.

З точки зору І. Берліна, особиста автономія людини як сутнісна здатність людини бути автором власних цінностей, визначати сенс свого життя, діалектично пов'язана з авторитетом закону, який гарантує реалізацію моральних цінностей позитивної свободи, тобто – самовизначення, та негативної свободи, тобто – недоторканності; причому позитивна свобода має трактуватися саме як індивідуальне самовизначення і не має трактуватися як вирішення законом замість самих людей, чого вони мають прагнути з раціональної точки зору [10, с. 39].

Дж. Раз підкреслює, що особиста автономія є не тільки моральним, але й раціональним принципом: щоб бути справедливим, як вимагає мораль, закон має поважати гуманістичний ідеал людської гідності, визнання самоцінності людини та її автономії, контролю над своїм майбутнім; щоб бути правильним, розумним, закон не має виходити з хибного припущення, ніби всі прояви автономії – судження та дії людини на власний розсуд – якось підривають авторитет закону, оскільки люди дотримуються розумних законів і саме таким має бути легітимний закон, що передбачає автономію особи як право та обов'язок діяти відповідно до власного судження, що слід робити, при цьому враховуючи всі обставини, рахуючись із законом і автономією інших [11, с. 27].

На думку Р. Дворкіна, запропоноване І. Кантом обґрунтування зв'язку особистої автономії з гідністю через категоричний імператив, тобто, обов'язок кожного діяти так, щоб принципи діяльності могли бути загальним законом – оскільки людина завдяки розуму та автономії волі здатна обирати цінності, які можуть стати цінностями для кожної людини, в силу цього людина сама по собі є автономною цінністю – дозволяє віднести гідність, повагу до себе та інших, особисту автономію до об'єктивних (загальнолюдських) моральних цінностей, на основі яких має інтерпретуватися право у кожній правовій системі [12, с. 265].

Також не бракує критичної літератури на тему особистої автономії та ліберальної демократії в цілому. Коли К. Каліріс протиставляє "добро" автономії і наполягає на тому, що "патерналізм" як "обмеження особистої автономії для блага самої особи" "захищає добро" і "має бути ворожим до етичної незалежності" [13], "патерналізм" у його розумінні виступає не альтернативою особистій автономії, а іншою назвою тієї ж самої особистої автономії у її об'єктивному прояві, тільки ідеологічно навантажується фактично помилковою та морально некоректною (принизливою для гідності людини) презумпцією нездатності людини самостійно робити вибір між добрим і поганим, займати центральне місце в своєму житті як автор(ка)

власної долі. Не можна погодитися також із теоретизуваннями С. Бобровник про те, що ліберальний людиноцентристський світ, нібито, байдужий до проблем ближнього та породжує так звану "боротьбу всіх проти всіх" між індивідами, "позбавленими духовно-моральних обмежень" [14], оскільки розумна людина в силу особистої автономії зосереджується на розвитку та обмежує ризики власної деградації в індивідуальному та колективному житті; саме добровільне і творче зосередження людей на мирних людських відносинах є основою справедливого та успішного правового порядку.

Дослідження тематики особистої автономії не обмежуються філософсько-правовими працями аксіологічного характеру, чимало з них торкаються праксеології, зокрема, гарантій особистої автономії у конституційному державному устрої (Ш. Монтеск'є, Дж. Локк, Т. Пейн, Т. Джефферсон), зв'язку волі з почуттями (Д. Юм) та потребами (Д. Мілль) і проблемою захисту свободи волі від залежностей (Г. Франкфурт), однією з останніх праць в такому ключі є дослідження М. Ошани щодо політико-правових та економічних передумов особистої автономії як влади над власним вибором, діями та цілями, авторитету і цінності власних рішень для людини на рівні повсякденного життя [15, с. 4]. Особиста автономія у вираженні думки та її роль при балансуванні свобод громадян з національними інтересами є предметом дослідження Т. Слінько та О. Уварової, які звертають увагу, що особливістю пострадянських правових систем є ігнорування особистої автономії, зневага до її цінності [16, с. 30].

Значний масив наукової літератури про особисту автономію присвячений питанням взаємозв'язку етики та права, зокрема, юридичним аспектам біоетики та професійної етики юристів, правоохоронців, викладачів, лікарів, тощо. Як зазначає Дж. Дворкін, розглядаючи етичність різних способів впливу на людей та їх поведінку з точки зору їх особистої автономії (наприклад, прихованої реклами, психохірургії, провокації злочину, тощо), дослідники не завжди приділяють достатню увагу сутності концепції особистої автономії людини [17, с. ix]. Охороняючи особисту

автономію людини, закон вслід за етикою інформаційних технологій вимагає інформованої згоди особи на збирання персональних даних про неї, аргументує П. Бернал [18, с. 36]. Д. П'ю вказує на те, що принцип особистої автономії реалізується шляхом встановлення біоетичної і передбаченої законом вимоги інформованої згоди пацієнта; пацієнт приймає самостійне рішення, чи дозволити лікування [19, с. 155].

Активна дискусія українських правників останнім часом розгорнулася навколо біоетичних проблем евтаназії (пришвидшення смерті), активної (допомоги лікаря в суїциді) та пасивної (припинення лікування), зокрема, в аспекті особистої автономії пацієнта, що має право відмовитися від лікування без причин та може прагнути вмерти. Р.Стефанчук, А.Янчук, М.М.Стефанчук, М.О.Стефанчук, Н.Блажівська описують світову тенденцію легалізації пасивної евтаназії, відмежовують гарантоване ч. 4 ст. 284 Цивільного кодексу України та ст. 43 Основ законодавства України про охорону здоров'я право пацієнта відмовитися від лікування чи будь-якого іншого медичного втручання від не передбаченого законом «права на смерть», наводять аргументи проти легалізації евтаназії через суперечність евтаназії професійній етиці медиків, відстоюють унеможливлення зловживань пасивною евтаназією та розвиток паліативної допомоги, котра має на меті усунення болю та всебічну підтримку пацієнтів, членів їх сімей та інших осіб, які доглядають за термінальними хворими та особами, що помирають, відповідно до рекомендацій Парламентської Асамблеї Ради Європи від 25 червня 1999 року № 14/8 (1999) [20, с. 394]. К.Горбачова, В.Дударьов, В.Заросило, Д.Бараненко та О.Ус погоджуються, що евтаназія є протиправною згідно із Конституцією та законодавством України і звертають увагу на правові позиції ЄСПЛ, який роз'яснив, що право на життя не включає «право на смерть», але має тлумачитися в контексті національного правового регулювання та особистої автономії пацієнтів у питаннях припинення життя, в т.ч. права на відмову від лікування [21, с. 1].

Тематика особистої автономії є предметом багатьох доктринальних досліджень міжнародного та порівняльного конституційного, кримінального, цивільного, трудового, сімейного, інших галузей права.

Розробник методу автономної логіки Я. Сікман доводить, що авторитет закону не виключає самостійних правових суджень [22, с. 200].

В рамках феміністської доктрини права Д. Недельскі переосмислює автономію не стільки як особисту незалежність, скільки як свободу конструктивних стосунків [23, с. 118].

І. Делі досліджує застосування судами ст. 12 Конвенції ООН про права дитини та обґрунтовує пріоритет принципу автономії дитини при вирішенні сімейних спорів, надання дитині можливості бути заслуханою в ході будь-якого судового чи адміністративного розгляду, що торкається дитини, та врахування дитячої позиції при вирішенні справи по суті; цікаво, що до своєї академічної монографії «Діти, автономія і суди: понад правом бути почутими» вчена включила «дружню для дітей анотацію», в якій простими словами і короткими реченнями на півсторінки переказала результати свого дослідження; зокрема, вона виявила, що, хоча в Конвенції ООН про права дитини не вказано прямими словами про особисту автономію, юридичний статус дитини, визначений цим міжнародно-правовим документом, особливо завдяки вимогам врахування думки дитини при прийнятті юридичних рішень, в теорії та на практиці тлумачиться з точки зору ліберальної юриспруденції як особиста автономія, включаючи самоконтроль, самовизначення і суверенітет особистості в міру здатності дитини до раціонального мислення та самостійної поведінки [24, с. 21].

Д. Маршал показала, що, попри відсутність у ЄКПЛ прямої вказівки на особисту автономію людини, ЄСПЛ розвинув у своїй юриспруденції тлумачення з точки зору принципу особистої автономії права на приватне життя, зокрема, включаючи право на особистий розвиток, вільне формування власної індивідуальної та цілісної особистості не тільки наодинці з собою, але й у відносинах з іншими людьми, у суспільному середовищі [25, с. 3].

Г. Мюллер виявив, що сучасна світова модель конституційних прав, відображена, зокрема, у практиці ЄСПЛ, Федерального Конституційного Суду Німеччини, Палати Лордів і Верховного Суду Великобританії, Південно-Африканського Конституційного Суду, Верховних Судів США і Канади заснована на єдності прав людини в формі універсального права на особисту автономію, здійснення особистих інтересів у самоідентифікації, самооцінці, самостійній діяльності; дослідник описав дві доктрини захисту права на особисту автономію: виключення моралістичних, патерналістських мотивів державного втручання в поведінку осіб та захист основних інтересів та можливостей осіб, які дозволяють жити самостійно [26, с. 23].

У колективній монографії «Особиста автономія, приватна сфера та кримінальне право: порівняльне дослідження» під редакцією П.Олдріджа та К.Брантс аналізуються юриспруденція і нормативно-правові акти міжнародного права, Комітету ООН з прав людини, Міжнародного Суду ООН, Ради Європи, Європейської Спільноти та Союзу, ЄСПЛ, Європейського Суду Справедливості, Австралії, Бельгії, Великої Британії, Германії, Нідерландів, Сполучених Штатів Америки, Франції з точки зору відмінностей правових культур та юридичних підходів до втручання держави у приватне життя та обмеження особистої автономії на основі кримінального права, в результаті чого виявлено, що в усіх юрисдикціях через розширення процедурних гарантій захисту приватності постає всеохопне матеріальне право на особисту автономію [27, с. 6].

Аналізуючи договірне право, Т. Арвінд та Д. Стіл звертають увагу на те, що вищою нормою в доктрині договору є принцип автономії сторін, який полягає в тому, що сторони вільні домовлятися за своїм вибором з ким завгодно, про що завгодно і на будь-яких умовах, яка підкріплюється системою виключень, заснованою на принципі розумних очікувань, який полягає в тому, що закон має чітко підтримувати розумні та об'єктивно переконливі очікування, які створюються контрактом, включаючи соціальні очікування; дослідники критикують центральне місце принципу автономії,

відзначаючи суспільну важливість принципу розумних очікувань та його значення для наукового дослідження договірного права [28, с. 445]. Дисертант вважає непереконливою таку критику, оскільки принцип розумних очікувань є відображенням кантівського категоричного імперативу, що діалектично пов'язаний з особистою автономією. Але така критика є справедливою пересторогою проти спотворень концепції автономії для виправдання свавілля; слід пам'ятати, що сутність автономії полягає у розумній свободі волі в рамках самоконтролю.

С. Задорожна вказує, що в міжнародному приватному праві автономія сторін правовідносин полягає у автономії волі (*lex voluntatis*), яка дозволяє укладати угоди або вчиняти конклюдентні дії щодо вибору правового порядку та авторитетного органу для вирішення міжнародних спорів [29].

Історичний аспект розвитку особистої автономії висвітлюється у таких працях, як «Винахід автономії: історія сучасної моральної філософії», в якій Д.Шнівінд зазначає, що у XVII-XVIII ст. усталена концепція моральності як покори почала поступатися, великою мірою під впливом ідей І. Канта, новій концепції моральності як самоуправління [30, с. 4], та «Оспорювана історія автономії» Ж. Росіча, що вказує на походження концепції автономії у часи Стародавньої Греції і введення цієї концепції у політико-правову термінологію Європи на початку Нового Часу, в процесі протестантської реформації Священної Римської Імперії, як альтернативи концепції суверенітету в контексті укладення Аугсбурзького миру 1555 р. після війни між феодалами-лютеранами Шмалькаденської ліги та імператором-католиком Карлом V [31, с. 1]. Законодавство про національно-персональну автономію в Українській Народній Республіці досліджували Г. Лібер [32] та М. Мірошніченко [33].

Емпіричні дослідження Т. Тайлера та С. Бладера показують, що, за даними соціологічних опитувань, організація юридичних процедур з повагою до людської гідності та особистої автономії є важливим елементом процесуальної справедливості, фактором довіри до держави та її представників і добровільного виконання вимог закону [34, с. 129].

Тематика автономії та правосуб'єктності антропоморфних сутностей, наприклад – юридичних осіб, є менш дослідженою у науковій літературі порівняно з особистою автономією людини; як відомо, деякі радикальні ідеології, що не мають під собою надійної наукової основи, взагалі відмовляють корпораціям у праві вважатися особами, не кажучи вже про ШІ, відмінних від людини живих істот, тощо. У цьому дослідженні з міркувань наукової об'єктивності та ідеологічної нейтральності дисертантом взято за основу максимально широке розуміння автономії як буття *per se* («як такого»), самовизначеності осіб, предметів, явищ. Такий підхід дозволяє тлумачити автономію волі не тільки як прояв психіки людини, але й як зовнішні прояви самостійності інших сутностей, антропоморфність (подібність до людини) яких люди об'єктивно пізнають на практичному досвіді (якщо мова йде про інстинкти та певний інтелект тварин) або цілеспрямовано створюють в процесі людської діяльності (якщо мова йде про корпорації, роботів, тощо).

Якщо виходити не з ідеологічних позицій виключності людини, а з точки зору наукового гуманізму, об'єктивна антропоморфність (а отже, і особистість) деяких відмінних від людини сутностей вимагає розглядати автономію волі як «розумну силу», самоуправління людей та інших осіб (наприклад, установ, організацій, штучного інтелекту), здатність приймати рішення і контролювати власне життя [35, с. 71]. Цим, в свою чергу, обумовлена необхідність певних теоретико-правових критеріїв (ознак) особистої автономії приватних осіб та організацій, на основі яких за об'єктом права доцільно визнавати статус суб'єкта права (особи). До таких критеріїв можна віднести: індивідуальне самовизначення (ідентичність); самостійність існування за власними законами в силу автономії матерії, автономії волі, суверенітету розуму; здатність бути першоджерелом власного невідчужуваного права; здійснення суб'єктивних прав і обов'язків; свобода вибору правових засобів реалізації правомірних інтересів; проявлена в

правових процесах і відносинах здатність розвивати свободу на основі правового досвіду відповідальності [36, с. 34].

Прикладом наукових розвідок з тематики автономії антропоморфних осіб є колективна монографія «Правова особовість: тварини, штучний інтелект та ненароджені», в якій обговорюються політико-правові концепції альтернативної правосуб'єктності через біологічну та ін. антропоморфність; один з редакторів та авторів цієї монографії Т. Петшиковський звертає увагу на те, що європейське право виключає тварин з числа речей, але уникає прямо визнавати їх особами, що є непослідовним з точки зору усталеного поділу об'єктів правового регулювання на осіб, речі та дії; наприклад, виключення тварин з числа речей передбачено законодавством Австрії, Німеччини, Польщі, Франції, Швейцарії; ст. 13 розділу II частини I Консолідованої версії договору про функціонування Європейського Союзу передбачають обов'язок Союзу та держав-членів зважати у їх політиці на вимоги добробуту тварин як істот, здатних відчувати [37, с. 53].

Акцент на емоційні індикатори особистої автономії, окрім раціональності, відповідає психологічній теорії права Л. Петражицького, в якій джерелом особистої автономії визнається інтуїція, юридичні емоції [38].

Ґрунтовна праця В. Куркі з теорії правової особистості показує, що річ може вважатися водночас особою в рамках певних правових систем, що в юриспруденції можливе визнання особою не тільки колективів, організацій, тварин, штучного інтелекту, але й територій та предметів релігійного поклоніння, наприклад, річки чи ідола, і такі форми правової особистості навіть визнаються в сучасному світі офіційними угодами урядів держав з племенами корінних народів, з поваги до їх автономії [39, с. 127].

Як правильно зауважує С. І. Архіпов у монографії "Суб'єкт права: теоретичне дослідження" [40], суб'єкт права як центральний елемент суб'єктно-комунікативної системи права є юридичним зліпком з людської особистості, утвореним в результаті абстрагування від її особливостей, несуттєвих з точки зору права, і може однаково характеризувати державу,

комерційну чи некомерційну організацію, індивіда, та представляє собою фігуру творця права, правового абсолюта, що витворює своєю волею все правове. Архіпов справедливо критикує спроби німецьких вчених (Беккер, Віндшейд, Брінц, Шварц) заперечувати на теоретичному рівні ідею суб'єкта права, нівелюючи людину до рівня "користувача", "уповноваженого" або "послідовника мети"; однак, на нашу думку, ця критика є поверховою, оскільки не враховується той факт, що формальне заперечення суб'єктності є проявом протестантської культури самоствердження через самозречення.

Дисертант не поділяє критичного ставлення Архіпова до психологічної теорії права Л. І. Петражицького, відповідно до якої правосвідомість як джерело права може вбачати суб'єктність певних об'єктів права, бо на практиці об'єкти права можуть виконувати самостійні функції у правових відносинах, впливаючи на відносини та реагуючи на впливи за своєю природою і відповідно до відчуженого в формі цих об'єктів правового механізму волевиявлення. Правотворець в силу своєї автономії може творити суб'єкти права своєю волею, наприклад, оголошувати правові ролі людини в тих чи інших відносинах окремими суб'єктами права, солідаризувати волю з інструментом волевиявлення. Таким чином створюються організації, юридичні особи, визначаються правові абстракції на зразок групи, класу, капіталу, професії, об'єднання, корпорації, громади, суспільства, народу, нації, людства, тощо. Автономія волі дозволяє людині самостійно вирішувати, яка необхідність зумовлює створення суб'єктів права.

Якщо Є. Трубецкой в «Енциклопедії права» 1908 р. зазначає, що суб'єкт права однаково може бути реальним чи вимисленим і наділеним певними правами через визнання з боку правового авторитету [41], то С.Архіпов категорично заперечує таку можливість, неправильність чого стає очевидною, коли він оголошує завідомо нікчемним договір з божеством чи іншим казковим персонажем, укладений в своїй уяві нібито "без надії на виконання". Адже такі суб'єктивні зобов'язання служать самодисципліні, подібно до обіцянки чи присяги, в т.ч. даної перед народом, серйозність якої

зумовлюється тим, що демократія є сакралізацією народу, посідання народом місця божества за давнім римським прислів'ям *vox populi vox Dei* (голос народу є голос Божий).

Право, на думку дисертанта, можна визначити як бачення можливостей свободи буття, пізнаних на основі практичного досвіду, передбачуваних та реалізованих причинно-наслідкових зв'язків. Свобода може розглядатися в двох аспектах: як можливість реалізації індивідуальних інтересів та як самостійність, незалежність, відсутність або подолання будь-яких обмежень. Ці аспекти свободи автор пропонує визначати як суб'єктивний аспект та об'єктивний аспект із наступних причин.

Філософське поняття «суб'єкт» (від латинського *subiectum* – суть, основа, тема, річ сама по собі, те, що мовить або про що йде мова) в критичній (континентальній) філософії означає діючу сутність, а в аналітичній (англо-американській) філософії означає певну конкретну внутрішню (структурну) та зовнішню (системну) визначеність сутності. В обох випадках, і як спонука до діяльності, і як спосіб визначення, ключовим елементом суб'єктності є інтерес (слово латинського походження, що складається зі слів *inter* – між, *esse* – існувати), притаманний суб'єкту або пов'язаний з ним вияв його сутності, ознака індивідуальності (ідентичності) суб'єкта. Тому розуміння свободи як можливості реалізації індивідуальних інтересів є суб'єктивним аспектом свободи.

Філософське поняття «об'єкт» (від латинського *obiectus* – даний, виявлений, запропонований, розміщений, протилежний) в критичній філософії означає сутність, на яку спрямована діяльність, а в аналітичній філософії означає зумовлену, відчужену або чітко визначену сутність. В обох випадках, і для спрямування діяльності, і для умов буття визначальною є формальна обмеженість об'єкту, яка долається та змінюється, коли об'єкт набуває свободи і таким чином перетворюється на суб'єкт. Тому розуміння свободи як відсутності чи подолання об'єктивних обмежень, суб'єктності (самостійності) об'єкта, представляється об'єктивним аспектом свободи.

Об'єктом права може бути і річ, що існує у певній формі, яка не може бути змінена без докладання спеціальних зусиль, тобто, виявляє індивідуальний опір матеріалів, на дію реагує протидією за третім законом Ньютона. В цьому сенсі можна казати про право на існування кожної речі, предметну автономію. Принципова різниця між річчю і особою, в т.ч. організацією, полягає у здатності особи міняти свою індивідуальність і навколишній світ за власними інтересами.

Поняття "орган" (від латинського *organum* – засіб) використовується і в біології для позначення частини тіла, що виконує певні функції, і в соціальних науках для позначення інституції, утвореної для досягнення мети (газета – орган друку). І орган тіла як частина живого організму, і орган певної діяльності як частина організації, і навіть організм або організація служать знаряддям реалізації закону власного життя, правової волі людини.

Отже, особистій автономії властиве життя за своїм законом, обмін речовин, самовідтворення та самооновлення, а в ідеалі здатність розвиватися, керуючись власною волею, долати перешкоди та впливи. Таке розуміння особистої автономії показує наявність різних форм та ступенів розвитку особистої автономії: реакційної форми, коли індивідуальність зберігається, поки відповідає нормам існуючих обставин; рефлексивної форми, коли індивідуальність зберігається завдяки правильному пристосуванню до різних обставин; інтелектуальної форми, коли індивідуальність не просто має за правило пристосовуватися до обставин, але й формує та реформує власний закон – систему правил збільшення власної свободи. По мірі еволюції особистої автономії у поведінці особи домінують спочатку інстинкти, далі емоції, рефлексії, інтелект і, нарешті, розум, що включає совість.

Абстрагуючись від життя особи та аналізуючи діяльність та взаємодію особи з іншими особами та природою, тобто, створення соціальних зв'язків, повна система яких є суспільством, а виокремлена з певною метою підсистема є штучною особою, організацією, можемо спостерігати ті самі форми розвитку особистої автономії індивідуальної організації: у реакційній

формі це механізм дотримання норми, у рефлексивній формі доповнений апаратом встановлення та дотримання правил для компенсації відхилень від норми, а у інтелектуальній формі доповнений автоматом самоуправління, встановлення власних законів для унормування більшого обсягу свободи.

Таким чином, об'єктивна антропоморфність деяких сутностей, відмінних від людини, пізнана у відчуттях чи (та) раціонально обґрунтована, може бути підставою для юридичного визнання таких сутностей автономними особами та суб'єктами права в публічній правовій системі чи в рамках приватного правового порядку окремих осіб та організацій, наприклад, в процесі діяльності правозахисного характеру – і, більше того, об'єктивна антропоморфність може бути штучно сконструйована, коли йдеться про юридичну особу. Л. Бакер звертає увагу, що закон дозволяє людям створювати автономні юридичні особи, які можуть користуватися правами людини, в т.ч. на свободу релігії [42, с. 135]. Д. Гревер вказує, що внутрішня та зовнішня структура організацій сильніша за прив'язку до контексту і створює їх особу та право особистої автономії [43, с. 245].

Особиста автономія представляється як правове буття собою (індивідуальність), динамізм трансформацій та зв'язків (інтереси) у суб'єктно-комунікативному просторі правових відносин та динамічному континуумі правових процесів, які зумовлюють атрибуцію кожній особі самостійності, свободи реалізації властивих особі прав і обов'язків. Оскільки право є розумною мірою свободи, особиста автономія є джерелом права як індивідуальний досвід свободи та відповідальності. Можна виділити такі категорії автономних суб'єктів права, як первинна або фізична особа, яка безпосередньо проявляє ознаки автономії – до цієї категорії відносяться люди і теоретично можуть відноситися інші живі та (або) розумні істоти, в т.ч. ШІ; а також похідна або юридична особа (організація), яка проявляє ознаки автономії опосередковано за участі первинних осіб (груп осіб), на зразок спільноти чи корпорації.

1.2. Особиста автономія приватних осіб та організацій у динаміці історично-правового процесу

Всебічне дослідження історичного аспекту особистої автономії приватних осіб та організацій є необхідним для кращого розуміння сучасного історичного моменту і має враховувати комплексний характер цієї категорії, в основі якого лежить синтез індивідуальної та колективної свободи як самостійності та самодисципліни. Перед таким дослідженням постає низка питань: як відбувалося становлення особистої автономії приватних осіб та організацій як явища; яким чином сформувалася ідея особистої автономії; яке місце історії особистої автономії приватних осіб та організацій у історії права та у співвідношенні державно-правового історичного процесу в Україні та в світі. Дуалізм явища та ідеї особистої автономії дозволяє розглядати її історію як «історію свободи», історію правосуб'єктності людини та антропоморфних осіб, з одного боку, та «історію концепції автономії», з іншого боку, беручи за основу розуміння центрального місця ідей (у т.ч. норм права) в історичному процесі.

Автор погоджується з Н. Оніщенко та Н. Пархоменко в тому, що в кожному історичний період правова система кожної країни включає в себе прояви фундаментальної основи права як міри свободи рівних суб'єктів, вищої юридичної сили законів людської гідності та безпечної життєдіяльності, тому доцільно вивчати та імплементувати зарубіжний досвід розвитку прав особи в демократичних правових системах світу [44].

Становлення особистої автономії приватних осіб та організацій в історії права пов'язане із формуванням правових концепцій свободи та особи і їх поширенням на колектив та власність [45, с. 109], а також із загальною логікою еволюції людської свідомості в історичному процесі, у якій О. Конт виділив три стадії: знання починається з віри у певні пояснення фактів, які пропонує релігія чи людська уява (стадія теології або фантазій), розвивається у філософських роздумах і дискусіях про здійснені спостереження (стадія

метафізики або абстракцій) і знаходить довершеність у практичних знаннях, підтверджених фактами і досвідом (стадія науки або позитивізму) [46, с. 3-5]. Виходячи із історичного позитивізму, Р.Паунд запропонував модель історичного розвитку права як способу організації суспільного порядку, що на стадії теології не відрізняється від вірувань і звичаїв та переслідує мету підтримання миру, на стадії метафізики характеризується самостійністю політико-правових інститутів та переслідує мету збереження структури влади (*status quo*) і на позитивній стадії стає науковим методом досягнення загального добробуту при здійсненні автономії волі [47, с. 22-32].

С. Архипов пропонує виділити три стадії історичного розвитку правосуб'єктності як дієздатності, компетентності і самостійності: звичаєве право, що прив'язує інфантильну людину до племені, клану або сім'ї; політичне право, що звільняє людину від диктату пристрастей, хоча держава примушує людину коритися інструкціям щодо розумної поведінки; і право особистого суверенітету, що ґрунтується не на примусі, але на мудрості, розумному устрої суспільства з метою забезпечити гармонію і рівність у відносинах між людиною і спільнотою інших людей [40].

Дисертант вважає доцільним синтезувати вказані підходи до вивчення історії права у аспектах історичного позитивізму та розвитку правосуб'єктності людини на основі концепції особистої автономії приватних осіб та організацій як первинної норми суспільного порядку. Такий історичний аналіз підтверджує доцільність запровадження дисертантом самої концепції особистої автономії приватних осіб та організацій, оскільки на кожному етапі, коли особиста автономія є джерелом норм моралі, етики та права, одночасно спостерігаються приклади індивідуальної та колективної правосуб'єктності, людської та антропоморфної особистості, розвитку знань про право як форму свободи.

Явище особистої автономії є більш давнім, ніж письмові згадки про нього та писемність як така. Свідченням самостійної індивідуальності людини в доісторичну епоху, десятки тисяч років тому, є наскельні малюнки

та інші витвори первісного мистецтва, які знаходять археологи. Якщо б люди створювали їх не добровільно, а вимушено, ці археологічні знахідки були б однотипними та мали очевидне призначення, однак артефакти первісного мистецтва з різних кутків планети є різноманітними, часом вони зображують людей та звірів, часом – загадкові фігури та знаки, зміст яких не розшифровано, що доводить розумність авторів та їх свободу волі. Дослідження К. Блек з правової антропології корінних племен Австралії показує, що деякі з наскельних малюнків є мнемонічною візуалізацією примітивного права [48;49], тобто усталеної системи людських відносин та обміну в первісно-племінному суспільстві, пам'ять про яку передається з покоління в покоління як «мудрість предків» і доповнює «право сильного» та особистий досвід вчинків і наслідків.

«Право сильного» (хто сильніший, той і правий; виживання найбільш пристосованих) як основний принцип примітивного права не обмежує людську свободу нічим, крім відчуття та передчуття радості, болю, бажання, тощо, інтуїтивної віри в добро (правильне) і зло (неправильне), індивідуального та колективного переживання, запам'ятовування та передбачення наслідків своїх вчинків; таким чином формується моральна свідомість релігійного характеру, яка не рефлексує, а виявляє волю у зв'язку анімістичного «я» з магією звичок та звичаїв, повторює звичну поведінку, в правильність якої вірять без роздумів. Первісні люди, попри природну здатність мислити та відчувати індивідуально (назва біологічного виду людей, *Homo Sapiens*, перекладається з латини як «один розумник» чи «одна розумниця»), як правило, не відділяли власне життя у виконанні рутинних обов'язків гуртом (збирання ягід, полювання, тощо) від звичного територіально-племінного життя під керівництвом вождів, авторитет яких був заснований на сильних рисах характеру, та досвідчених старійшин, які користувалися авторитетом як вихователі та хранителі фольклору. Зародки концепції особи, ймовірно, передавалися усно в формі казок про богів, предків, героїв та чудовиськ. Як стверджує Ж. Кейсі, розвиток свободи є

поступовим переходом від колективізму до індивідуалізму, первинності особи [50, с. 860].

Д. Шмітц та Д. Бреннан пов'язують становлення людської свободи із розвитком приватної власності, технологій (починаючи з аграрних), а також торгівлі та писемності у давнину [51, с. 37]. Приватна власність на деякі предмети побуту, ремесел та обрядів існувала ще у неолітичних поселеннях (10 000 – 4 500 рр. до н.е.), до виникнення писемності, хоча земля і житло тоді ймовірно були колективними [52, с. 30]. Інструмент, одяг, зброя у давнину, враховуючи складність їх виготовлення та постійне користування ними, ставали ніби частиною тіла людини, релігійною символікою особистої гідності, поваги до якої вимагав звичай – тому в давніх похованнях археологи знаходять предмети власності покійників, які ніхто не посмів у них забрати через вірування, що ця власність знадобиться їм у потойбічному житті. Прадавні пам'ятки писемності датуються 4-7 тис. рр. до н.е. і містять імена похованих, а також спірні за значенням кланові, релігійні та господарські позначки (прото-писемність), зокрема, за однією з версій, засвідчують право власності.

Винахід писемності сприяв розвитку особистої автономії, фіксуванню юридичних фактів та правових актів для поліпшення правових відносин; крім того, завдяки писемності досьгодні збереглися давні державно-правові документи, завдяки яким ми знаємо, що практично всі люди в перших відомих історичній науці державах перебували у рабстві або залежному становищі. Відносну самостійність могли проявляти представники привілейованої меншості правителів, жерців, воїнів, ремісників, торговців і митців. Селяни та некваліфіковані робітники займалися одноманітною працею, обов'язковою і нерідко примусовою, та мали небагато шансів самостійно визначати свою долю.

Найдавніший зі знайдених археологами записаних законів датується приблизно 2300 р. до н.е., це так званий Кодекс Урукагіни, правителя-реформатора шумерського міста Лагаш, закони якого були представлені в

якості договору між правителем та богами. У документі йдеться, що попередній правитель Лагашу, його чиновники і військо розорили місто поборами, присвоїли собі землю та майно людей і храмів, узурпували судову владу сільських громад. В результаті народного повстання проти тиранії до влади прийшов Урукагіна, який встановив свободи (кількість повноправних мешканців міста збільшилася вдесятеро), збільшив пайки робітників та воїнів, обмежив свавілля наглядачів та збирачів податків, знизив плату жерцям за виконання обрядів, захищав мешканців міста від боргової кабали, повернув човнярам човни, пастухам овець, громадам – право суду [53].

В стародавніх державах законодавці представляли нові закони як отримані від богів; наприклад, на вершині діоритової стели з вирізьбленими законами царя Хаммурапі (18 ст. до н.е.) розміщувалося зображення бога сонця Шамаша, який вручає закони вавилонському царю. Стародавні держави і божества, яким належали храми, земля та персонал служителів культу, були першими юридичними особами. У давньому Єгипті приватні релігійні фундації, подібні до юридичних осіб, створювалися для служіння предкам у їх загробному житті [54, с. 11].

На цьому історичному етапі, коли особиста автономія стає джерелом моралі через релігійний світогляд, у рамках якого усвідомлюється власний досвід свободи та відповідальності, головним напрямком історично-правового прогресу вбачається моральне засудження несвободи та звільнення людей з рабства.

Епізоди масового звільнення з рабства час від часу траплялися з давніх часів, наприклад, у зв'язку зі згаданими реформами Урукагіни. Маніфест Кира, виявлений під час розкопок Вавилону, свідчить про те, що Кир Великий, цар Персії, завоювавши Вавилон у 539 р. до н.е., звільнив рабів та проголосив свободу релігій і расову рівність.

Заборони рабства законом, хоча й тільки всередині громади, вперше вдалося досягти давнім грекам. Це відбулося у кризовий час, коли багато еллінів були нездатні виплатити борги та продавалися у рабство. У 594 р. до

н.е. архонтом Афін був обраний поет Солон, який скасував всі існуючі борги, в т.ч. власним боржникам, та наполіг на прийнятті законодавчої заборони перетворення вільних людей на рабів через несплату боргу.

За повідомленням Плутарха, якимсь Солон розповів про майбутні реформи другу, відомому давньогрецькому мудрецю Анахарсісу, сину скіфського царя з сучасних українських земель; Анахарсіс оцінив ідею законів Солона скептично, вважаючи, що сильні та жадібні багатії порушуватимуть нове законодавство; у відповідь на критику Солон відповів, що він пристосовує закони до громадян, щоб довести всім: дотримуватися закону і бути чесними людьми вигідніше, ніж порушувати закон та ставати злочинцями [55, с. 49-50]. Іншими словами, Солон розраховував досягнути дієвості закону, апелюючи до особистої автономії.

Письмові джерела свідчать, що поняття автономії входило у політико-правовий лексикон Стародавньої Греції у 5 ст. до н.е. і застосовувалося як відносно фізичних осіб, так і відносно юридичних осіб, в т.ч. полісів, тобто, міст-держав. У п'єсі Софокла «Антигона» головна героїня проводить обряд поховання загиблого на громадянській війні брата всупереч царському указу під страхом смертної кари залишити його тіло на полі бою, на розтерзання звірям в якості помсти за зраду; свою непокору Антигона пояснює тим, що такий наказ є аморальним і поховання брата є її обов'язком перед богами; хоровий спів у п'єсі характеризує її вчинок як прояв автономії [56, с. 100] (в українському перекладі Б. Тена: «ти одна ж ще живою зійшла до померлих в Аїд добровільно» [57]). З «Історії» Фукідіда відомо, що автономія еллінських полісів, зокрема, невтручання у внутрішні справи Егіни, була предметом мирної угоди між Афінами та Спартою, укладеної у 446 р. до н.е. [58, с. 67-71]. Також до юридичних осіб можна віднести оргеони (ὀρυεῖνες), добровільні релігійні асоціації приватних осіб, які існували у давній Греції [59, с. 178].

Після встановлення законом гарантій громадянської свободи починається новий етап у розвитку особистої автономії приватних осіб та

організацій, який характеризується переходом від індивідуальних та колективних політико-правових емоцій до раціонального прийняття рішень. На цьому етапі моральна інтуїція поступається етичним міркуванням, заснованим на дистанційованому від релігійних догм філософському методі спостереження та обговорення практичного застосування моральних законів, їх аналізу і синтезу етичних принципів та правил. Особиста автономія залишається джерелом моралі, але стає також джерелом етики; різницю можна показати на відмінності процедури ostracism (голосування за вигнання громадян) від суду присяжних у давній Греції: вигнанцям не давали слова, рішення приймалися як вияв народного гніву, а суд мав на меті прийняти розумне та справедливе рішення, обвинуваченим давалася можливість виступити на свій захист. На цьому етапі суспільна норма включає вже не тільки вірування у добро і зло, але й розуміння відмінності між нормою та фактом, цілеспрямоване повторення успішних моральних вчинків та способів діяльності, усталені традиції перетворення норми на дійсність, а також альтернативи, варіації цих традицій залежно від мінливих життєвих обставин. Наприклад, у давньогрецькому суді присяжних обвинувачений традиційно виступав на свій захист особисто, але залежне становище жінки у патріархальному суспільстві (яка не могла навіть брати участь у народних зборах, де приймалися політичні рішення) спричинило до появи альтернативної можливості виступу на захист обвинуваченої жінки іншого громадянина, скажімо – родича чи оратора, одного з майстрів публічних виступів та знавців законів, які складали тексти судових промов на замовлення.

На історичному етапі розвитку особистої автономії як джерела етики головним напрямком історико-правового прогресу вбачається залучення людей до урядування і нормотворчості, становлення громадянського суспільства та демократичних процедур.

Прикметно, що агора, форум, майдан і всі подібні місця, де влада здавна здійснювалася народними зборами (грецькою еклесією, римськими

коміціями, слов'янським вічем, тощо), користуються славою простору вільних висловлювань. Це пов'язано із тим, що при здійсненні народовладдя на народних зборах у давнину пропозиції вносилися усно і підтримувалися або відхилялися схвальною чи гнівною реакцією зборів. Кожен учасник народних зборів користувався особистою автономією при волевиявленні у формі словесного вигуку та емоційного крику; для того, щоб збори дали виступити з промовою, треба було мати високий авторитет або привернути увагу до себе, наприклад, вигукнути чи доречно висловити в паузі, коли всі стоять мовчки, надзвичайно нову і цікаву думку; кожна промова могла бути перервана шумом зборів через нудність чи незгоду з її змістом, тому, щоб збори дали договорити промову, треба було казати по суті та влучно відповідати на критичні вигуки. Зі свідчення Гомера в «Одіссей» бачимо, що навіть у давньогрецьких містах з геронтократією мешканці міста вигуками могли висловити підтримку або незгоду виступам та рішенням старійшин, коли аристократична рада старійшин засідала на агорі в присутності народу. Звичай звертатися через голову авторитетів безпосередньо до народу зберігся і в давньому Римі, причому право на звернення до народу, яке називалося провокацією (*provocatio ad populum*), мали навіть особи, які не викликають довіри – наприклад, засуджений злочинець міг просити народ про помилування [60]. Право провокації, за Цицероном, визнавалося і царями, і республіканцями, й імператорами.

Однак традиція народних зборів сама по собі не була гарантією самостійної участі громадян у прийнятті та застосуванні законів. Воля народу на цих зборах не стільки створювала закон, скільки висловлювала у зв'язку з поточними подіями пристрасті та забобони громадської думки, маніпульованої жерцями та аристократією. Для реальної демократії не було раціональної основи: етичних правил, які б дозволяли виправляти моральні хиби; формально виражених та справедливих принципів і законів публічних та приватних правових відносин. Перші кроки до їх створення були зроблені в процесі політичного протистояння у давньому Римі між аристократами-

патриціями та позбавленими політичних прав громадянами-плебеями у V-III ст. до н.е. Суспільні відносини на той час регулювалися правилами релігійної моралі, які застосовувалися на розсуд жерців, причому ці правила створювали значні привілеї патриціїв, а плебеї не знаходили у храмах достатнього захисту законом. З середини V ст. плебеї починають вдаватися до сецесій, що швидко стали традиційною формою протесту – це був ненасильницький спротив, подібний до сучасного страйку, в процесі якого плебеї відмовлялися працювати на патриціїв та покидали межі міста. Непокора плебеїв зумовила включення у політичну систему їх представників (зокрема, народних трибунів) та відокремлення судочинства від релігії із прийняттям у 450 р. до н.е. Законів Дванадцяти таблиць. Попри більш демократичний характер судових процедур в новому законодавстві, воно залишалося неліберальним по суті: наприклад, боргове рабство (*нехум*) було скасовано лише у 326 р. до н.е.

Перехід від епохи моралі до епохи етики у державно-правовій історії України відбувся значно пізніше. Історик права Дж. Вігмор у «Панорамі правових систем» зазначає, що у IX-XI ст. на Русі панували скандинавські работоргівці, які продавали слов'янське населення у рабство на ринках Візантійської імперії, і, на думку деяких науковців, сучасне англійське слово *slave* (раб), запозичене з середньовічного латинського *sclavus* або *slavus*, походить від грецького етноніму «слов'яни» (*Σκλαβος*) [61, с. 768-770]. Також Вігмор зауважує, що кріпацтво в пізній Росії походило від цієї традиції работоргівлі. Однак українці повставали проти рабства задовго до царського указу про скасування кріпосного права в XIX ст., прикладами цього є козацька держава, а до неї Київське повстання 1113 р., наслідком якого стала заборона перетворювати закупів на холопів Статутом Володимира Мономаха 1113 р. Самоуправління українських селянських громад за руським правом у середньовіччі, як показав І. Франко, зберігалося попри прагнення польської шляхти та німецьких колоністів ліквідувати рештки староруського вічевого порядку в селах [62].

Розвиток римського права з V ст. до н.е., зокрема, поява юридичної професії, систематизація юридичної теорії та практики у працях видатних римських політиків та юристів (зокрема, в «Інституціях» Гая в 161 р.), кодифікація та встановлення правил інтерпретації та застосування законів у *Corpus Juris Civilis* (529-534) сприяла розвитку особистої автономії приватних осіб та організацій. Гаєм був сформульований принцип, пізніше закріплений офіційно: *omne autem ius quo utimur vel ad personas pertinet vel ad res vel ad actiones* [63, с. 13] – всякий закон, яким ми користуємося, стосується або осіб, або речей, або дій. Тут особа згадана у формі латинського слова *persona*, яке означало характер, індивідуальність або маску; за різними версіями, це слово походить від словосполучення «*per*» – «через», «*sono*» – звучати (театральні маски в давнину не тільки прикривали обличчя, але й підсилювали звук) або «*per se*» – сам по собі; обидві етимологічні версії підтверджують, що *persona* сама по собі є самостійною, автономною. Особам була присвячена перша з трьох книг «Інститутів» кодифікації римського права за наказом імператора Юстиніана. В давньому Римі існували такі приватні юридичні особи, як колегії (*collegium*), об'єднання громадян для релігійної, комерційної та іншої діяльності, і римські юристи підійшли близько до формулювання філософської концепції юридичної особи, застосовуючи термін *universitas* (об'єднання) для юридичної сукупності (*universitas personarum* – сукупність осіб). Вважається, що ідею юридичної особи сформулював у 13 ст. Папа Римський Іннокентій IV: *cum collegium in causa universitatis fingatur una persona* [64, с. 437] – колегія, будучи об'єднанням, розглядається як одна особа.

У тому самому XIII сторіччі відбулося просування не тільки у філософсько-правовому розумінні особи, але й у демократизації державно-правової системи Англії, парламент і правосуддя якої пізніше стали моделлю для інших держав. Великою хартією вольностей 1215 р. гарантувалося право власності на землю та особиста недоторканність вільних людей, застосування покарань та позбавлення майна лише на основі закону та за рішенням суду

рівних за положенням людей, участь народу в управлінні державою. Під час реформ Едуарда I був запроваджений суд присяжних та Парламент Англії, в якому була представлена аристократія, духовенство та міщани. У 1628 р. парламент змусив короля Карла I прийняти Петицію про право, якою закріплювалися гарантії особистої свободи та недоторканності, запроваджувалися заборони на обкладання податками, не затвердженими парламентом, на позасудові арешти і конфіскації, на свавільне оголошення військового стану і створення надзвичайних військових судів. Особиста недоторканність з 1679 р. захищалась і Актом про доставку арештованого до судді для перевірки підстав тримання під вартою (Habeas Corpus Act).

Пізніше ідея закріплення конституційних свобод національним договором була розвинута в Конституції Пилипа Орлика 1710 р., знаменитому памфлеті Ж.-Ж. Руссо про соціальний контракт 1762 р., у Декларації незалежності 1776 р., Конституції 1787 р. та Біллі про права 1789р. Сполучених Штатів Америки, у французькій Декларації прав людини і громадянина 1789 р. та Конституції 1791 р. Однак найбільший інтерес цього історичного моменту полягає не стільки у змісті зазначених джерел конституційного права, скільки в новій теоретико-правовій ідеї, що люди народжуються вільними і користуються свободами на свій розсуд відповідно до своєї природи, як автономні суб'єкти природного права. У 13-18 ст. особиста автономія стає джерелом політико-юридичної етики. Найбільш яскраво ця тенденція проявлялася у народних виборах представників влади; прикладом цього в державно-правовій історії України є обрання гетьманом Війська Запорізького Б. Хмельницького у 1648 р.

Русійними ідеями Реформації Римо-Католицької Церкви на межі епох Середньовіччя і Нового часу були незалежність світської влади від церкви та духовна автономія особи, безпосередня відповідальність людини перед Богом, слідування своєму покликанню та досягнення успіху сумлінною працею, що зумовило виникнення економічно ефективною ліберальною егалітарною моделі «протестантської етики» капіталізму; Реформація являла

собою масштабну геополітичну децентралізацію, під час якої європейські народи вийшли з феодальної підлеглості Папі Римському [65, с. 114]. С.Головатий звертає увагу на те, що до Реформації церковне вчення у викладі католицького філософа і святого Томи Аквінського втискало у рамки релігійності та закону Божого природу людської індивідуальності, але після Реформації провідні вчені протестантських націй, юрист Гуго Гроцій та філософи Томас Гоббс й Джон Лок, виявили джерело суб'єктності особи у законах природи, політичних обов'язках та свободах [66]. Однак було б помилкою розглядати особисту автономію та права людини як суто протестантські чи західні концепції, оскільки певне бачення особистої автономії з часом сформувалося у православ'ї та католицизмі, а також в ісламі, буддизмі, іудаїзмі, індуїзмі, тощо; видається переконливою гіпотеза, що ідеї автономії у тій чи іншій формі властиві всім світоглядним та нормативним системам, релігійним і світським [67, с. 157]. Підтвердженням цієї гіпотези є схожість ідей свободи вибору людиною життєвого шляху на основі власних переконань у працях християнських та мусульманських мислителів [68].

Поняття автономії входило в середньовічний політико-правовий лексикон, про що свідчить опублікований імперським секретарем Надвірної ради А. Ерстенбергером (під псевдонімом) у 1586 р. полемічний трактат «Про автономію, або надмірну свободу релігії та переконань»; критикуючи умови Аугсбурзького миру 1555 р. (відомі як *Cuius regio, eius religio*), за якими імператор-католик відмовився від духовної влади над німецькими землями князів-лютеран, чиновник твердить: «Автономія, або звільнення, є нічим іншим, як свободою волі та здатністю відстоювати, думати та вірити що хочеш, і таким чином визначати, що тобі підходить та приносить задоволення [...] Кожен вільний вірити без перешкод у що йому подобається чи здається правильним відповідно до власних уявлень [...] і має фальшиву свободу зловживати» [69]. У відповідь на це пафосне тлумачення автономії як, нібито, свавілля (сене якого важко зрозуміти поза контекстом вчення

церкви про «справжню свободу» у формі відданості Богу та покори владі, духовній і світській) юрист-кальвініст Альтузій заперечив, що теологічні нападки на віротерпимість є недоречними з точки зору юриспруденції, що автономія є не безладом, а життям громадян за своїми законами, і можновладці мають бути толерантними по відношенню до різних релігій у своїй юрисдикції [70].

Питання політико-правової автономії стало розглядатися в комплексі з питанням економічної автономії. У відповідь на висловлені в «Левіафані» Т.Гоббса у 1651 р. ідеї того, що природним станом життя людей є війна всіх проти всіх, і для захисту свого життя та власності люди передають владу над собою суверену, Д. Лок у «Двох трактатах про правління» у 1690 р. розкритикував деспотизм суверенів-монархів, наголосив, що природним станом життя людей є мир і свобода розпорядження своєю власністю, та звернув увагу на те, що кожна людина має право власності на свою особу (пізніше ця концепція *self-ownership*, володіння собою, була названа суверенітетом особистості – *individual sovereignty*), яке не може нікому передати.

У 1788 році Іммануїл Кант у «Критиці практичного розуму» сформулював ідею автономії волі, яка лежить в основі сучасної західної філософії права: «Автономія волі є єдиним принципом моральних законів і встановлених ними обов'язків [...] Це незалежність як свобода від супротивного і власний закон чистого, практичного розуму як свобода у позитивному розумінні» [71, с. 58-59]. О. Корх пояснює цю ідею таким чином, що людина у своїх моральних ідеях носить усе своє законодавство [72]; А.Розен тлумачить кантівський принцип особистої автономії як право розумних істот на моральне та політичне самоуправління [73, с. 58]; К.Корсгард підкреслює, що в кантівській етиці автономія волі є джерелом нормативності, особливо обов'язків перед собою, іншими, природою, тощо [74, с. 269]. Подальший розвиток ідей Канта в контексті сучасного розуміння особистої автономії обговорювався у попередньому розділі цієї дисертації.

Важливо підкреслити, що Кант ввів поняття автономії волі у моральній та етичній площині, хоча й передбачав політико-правові перспективи своєї теорії, в т.ч. досягнення вічного миру в усьому світі [75], бо застосування принципу автономії веде до добровільного усунення суперечностей між людьми.

Застосування концепції особистої автономії у юриспруденції характерне для наступного історично-правового етапу розвитку нормативності, коли особиста автономія стає джерелом права, заснованого на наукових знаннях і технологіях досягнення процесуальної справедливості у юридичній практиці. Ключовою тенденцією цього історичного періоду стало глобальне конституційно-правове та міжнародно-правове гарантування прав людини та створення реальних правових механізмів їх повної реалізації відповідно до людської свободи волі.

Першими кроками у напрямку перетворення особистої автономії на джерело права були згадані вище правові акти Британії, Франції та США, однак вони не одразу стали прикладом для всього світу; цьому передували політичні процеси становлення світової економіки та національної держави, а також науково-технічна революція.

Середньовічні торговці досягали певної автономії в своїй діяльності завдяки зацікавленості феодалів у прибутках від торгівлі (зокрема, свобода торгівлі передбачалася Великою Хартією Вольностей та низкою інших правових актів того часу), а також завдяки підтримці світової приватно-правової (звичаєвої) системи швидкого і ефективного вирішення спорів добровільно обраними арбітрами в рамках торгового права, або *Lex mercatoria*. Цим, по суті, забезпечувалася їх особиста автономія.

Індустріалізація, що починаючи з XVIII ст. підвищила ефективність аграрного виробництва та забезпечила перевагу над ним промислового виробництва, прискорила також обіг інформації і розвиток знань завдяки масовому випуску книг та газет. Це сприяло особистому розвитку людей, поширенню демократичних процедур та формуванню політичних сил, які

виступали з ліберальними вимогами і водночас прагнули консолідувати на свою підтримку народ в цілому та (або) широкі верстви населення (класи). Одночасно розвивалися технології публічного та приватного (само)управління, залучення великої кількості людей до організації комплексної політико-правової, економічної та іншої діяльності. Через це почали формуватися ідеї особистої автономії в економічному та політичному контексті як добровільної єдності особи з політично організованим народом (націоналізму, федералізму) та економічним класом (соціалізму, капіталізму) і як незалежності особи у публічній політиці та економіці (лібералізму, емансипації, правозахисту), тощо.

Розвитку особистої автономії після індустріалізації сприяла діалектика капіталістичного та соціалістичного бачення особистої автономії. З одного боку, французькі та англійські економісти відстоювали ідеї невтручання влади в самоорганізацію виробництва (*laissez-faire*, від французького "дозвольте робити"), А. Сміт у трактаті про багатство націй 1776 р. описав владу «невидимої руки ринку» – саморегулювання цін, що сприяє досягненню згоди між особами, які переслідують власні інтереси; у 20 ст. Ф.Хаяк, А. Ренд та ін. розвинули ідеї свободи підприємництва та мінімізації державного апарату та функцій до обсягу, достатнього для захисту власності та фізичної безпеки. З іншого боку, К. Маркс в економічно-філософських рукописах 1844 р. та у "Маніфесті комуністичної партії" 1848 р. (разом з Ф.Енгельсом) вказав, що суспільство є плодом людської праці, тому відчуження суспільних благ від людини як їх виробника шляхом застосування державного апарату насильства капіталістами для експлуатації трудящих є несправедливим, і держава має дбати про правильну організацію виробництва та чесну винагороду праці; у 20 ст. Д.Кейнс науково обґрунтував необхідність політичного втручання у сфері ринкової економіки.

В результаті порівняння соціалістичної ідеології К. Маркса з капіталістичною ідеологією А. Ренд в обох прослідковується цікавий прояв особистої автономії – заборона собі думати про обставини, які виходять за межі

тотальності світогляду: К. Маркс не допускає думки про необхідність володіти, тоді як А. Ренд не допускає думки про обов'язок допомагати [76, с. 4]. Попри такі класичні хиби капіталістичного та соціалістичного мислення, які межують з правовим нігілізмом (ігнорування права власності та обов'язків перед суспільством; те саме стосується і анархістів, які не допускають думки про владу над собою), обидві ідеології зіграли свою роль в історичному розвитку особистої автономії; наслідком їх змагання стало глобальне визнання широкого кола прав людини, включаючи громадянські та політичні, пріоритетні для капіталістів, і соціальні, економічні та культурні, пріоритетні для соціалістів.

Розкріпачення та емансипація українського селянства у Росії та Австрії, об'єднання нації в господарських, просвітницьких та політичних спілках стало результатом поширення ліберальних ідей. Потомок козаків, економіст І. Вернадський обстоював приватну власність на землю як продуктивнішу за общинну, захищав економічні та громадянські свободи й рівноправ'я жінок, засуджував антисемітизм. Є. Войнаровський, що допомагав митрополиту Андрею (Шептицькому) піднімати економіку Галичини, у мемуарах зізнався, що рецепт процвітання, опору на особисту автономію селянина-власника, йому підказав афоризм англійського економіста Артура Юнга: "Дайте людині у безпечне володіння голу скелю, і вона перетворить її на сад; дайте їй в оренду на 9 років сад, і вона перетворить його на пустелю" [77].

Іншим напрямком світового розвитку особистої автономії стала діалектика поширення політичних ідей націоналізму та федералізму. Е. Ренан визначив націю як спільну пам'ять людей та волю досягати більшого [78]; у 19 ст. поширилася ідея політичного самовизначення націй із створення національних держав (націоналізм) і широких об'єднань територіальних та культурних автономій (федералізм). О. Бауер у 1907 р. поєднав економічну, національно-культурну і глобалізаційну динаміку в ідеї національно-персональної автономії, екстратериторіального об'єднання осіб за етнічно-культурною ознакою [79]. Українці в історії випробували всі ці форми

самовизначення, включаючи автономію у складі Росії [80] та Австро-Угорщини [81] та запровадження національно-персональної автономії законом Української Народної Республіки у 1918 р., що сприяв консолідації багатонаціонального народу України навколо титульної нації у будівництві національної держави.

Прийняття Загальної декларації прав людини Генеральною асамблеєю ООН у 1948 р. показало, що особиста автономія стає глобальним джерелом права. Створенню ООН передували дві світових війни, під час яких у різних країнах поширився релігійний та світський пацифістський рух за відмову від війни у міжнародних відносинах, роззброєння, а також ідейну відмову від служби в армії, гарантування права на яку під тиском миролюбної громадськості було запроваджено законодавством кількох воюючих держав і з часом стало світовим стандартом прав людини [82]. Створено міжнародні механізми захисту прав людини, МПГПП, МПЕСКП, інші угоди з прав людини та система звітування з їх дотримання (УПО), континентальні правозахисні інституції в Європі (ЄСПЛ та ін.), Азії, Африці, Америці [83], «космополітична конституція» невідчужуваних прав людини та особистої автономії охоплює практично усі національні правові системи [84, с. 134].

Звернення Верховної Ради України до народу 1991 р., в якому реальність прав та суверенітет особистості було проголошено основними цінностями демократичної цивілізованої держави; встановлення гарантій свободи переконань, наукової творчості, підприємництва прийнятими у тому ж році Законами України «Про альтернативну (невійськову) службу», «Про наукову і науково-технічну діяльність», «Про підприємство», «Про господарські товариства»; подальше становлення й укріплення правової держави, демократичних інститутів, громадянського суспільства та ринкової економіки в Україні – все це свідчить, що Україна рухається в руслі історичного розвитку особистої автономії приватних осіб та організацій.

1.3. Автономно-процесуальна модель права як теоретична основа особистої автономії приватних осіб та організацій

Теоретико-правова концептуалізація особистої автономії приватних осіб та організацій пов'язана з новим науково-методологічним підходом, в якому для об'єктивності, повноти, достовірності й неупередженості дослідження права як форми свободи, обмеженої справедливими причинно-наслідковими зв'язками, методичною передумовою вивчення правових процесів визнається принцип притаманності цим процесам та їх елементам автономії, тобто, логіки індивідуального існування за своїми законами [85, с. 247].

Правові процеси слід вважати об'єктом вивчення наукової юриспруденції, бо вони є універсальним специфічним проявом існування права, який відрізняє правову дійсність від інших моделей дійсності у гуманітарних, суспільних та природничих науках. Суспільні відносини відносяться до правових процесів, але об'єкт права ними не обмежується, що можна продемонструвати на прикладі автономії волі: людина вільна на власний розсуд реалізувати своє невідчужуване право на свободу думки як в контексті, так і поза контекстом суспільних відносин. Як пояснив Д. Ролз, одна особа чи більша кількість осіб у будь-який час може ввійти у вихідну позицію процесу правотворення [86, с. 119].

Природні явища, в т.ч. які стосуються природи людини, також відносяться до правових процесів: кожна правова система має відповідати універсальним законам природи та фундаментальним правам людини, включаючи право на безпечне для життя та здоров'я навколишнє природне середовище. Фізичний аспект права ілюструє не тільки усталений термін «фізична особа», але й відомий уривок класичного політико-правового трактату «Левіафан» Т. Гоббса: «Вільність, або свобода, по суті, означає відсутність протидії (під протидією я розумію зовнішні перешкоди для руху) і властива нерозумним та неживим створінням не менш, ніж

розумним» [87, с. 107] – це визначення, по суті, співпадає з прийнятим у механіці розумінням вільного тіла як такого, що не має обмежень в переміщеннях, або такого, на яке не діють зовнішні сили, причому воно було опубліковане на 36 років раніше за Перший закон Ньютона і на 130 років раніше за кантівську концепцію автономії волі.

Концепцію свободи Гоббса можна назвати автономією матерії; слід зазначити, що вона не враховує можливості обмеження свободи людини шляхом впливу на її волю, наприклад – обману, залякування. Але й концепція автономії волі І. Канта не є синонімом свободи, оскільки, наприклад, в ув'язненні людина може зберігати свободу волі. Таким чином, кожна з концепцій не є вичерпною, але обидві вони описують різні об'єктивні аспекти свободи буття. Український юрист П. Юркевич показав, що ці концепції можуть співіснувати в одній теоретико-правовій картині світу, характеризуючи автономію матерії як «закон сили» і автономію волі як «закон розуму»: «Матеріальні речі у своїй взаємодії підлягають невідворотним законам, форми яких є: поштовхи, тертя, словом, усі форми насильства або сліпої сили... Людині як розумній істоті властива автономія, яка полягає в тому, що людина підкоряється законові, який сама собі встановила на підставі пізнаної гідності – встановила як придатний для всякої розумної істоти... Необхідність цієї ідеї автономії відкривається з того, що крім закону сили й розуму в існуючому нема третьої форми законів» [88, с. 182-183]. Тут також буде доречно уточнити, що автономія волі є не просто «законом розуму», а має дуалістичну раціонально-емоційну природу, що дозволяє відчувати та уявляти прояви автономії; як пояснив Л.Петражицький, природа права як юридичної емоції (волі) виявляється в тому, що правові явища включені у ті своєрідні психічні процеси, які, між іншим, виражаються у формі приписування різним уявним особам, не тільки людям, і їх класам певних обов'язків та прав, так, наче ці уявні людські чи нелюдські сутності знаходяться у певному стані сформованості, володіння об'єктивними правами [89]. Тобто, емпатія та інші прояви емоційного

інтелекту разом із філософськими та теоретичними міркуваннями дозволяють нам вбачати людську або антропоморфну особу не тільки в собі, але й в інших, що є специфічним проявом суб'єктної об'єктивності, яку можна охарактеризувати як компаративну (чи компаративно-атрибутивну) рефлексію у юриспруденції.

Щоб зрозуміти об'єктивні закони існування автономних явищ, дослідник має вивчати їх як незалежні від власного волевиявлення, що вимагає волі до абстрагування, самодисципліни, суб'єктно-компаративної рефлексії, бачення в закономірностях свого існування моделі об'єктивних закономірностей. Метод пізнання шляхом рефлексії (саморефлексії), осмислення своїх власних дій і їх законів, уявлення щодо власного місця у досліджуваній реальності відноситься до загальнонаукових методів [90, с. 257], але у праві він займає особливе місце.

Правознавство вивчає реальність не тільки як даність, але й у сукупності з нормативним волевиявленням, яке, попри суб'єктивний характер, є об'єктивним виявом автономії волі. Ця специфіка зумовлює відмінності правознавства від інших наук та потенціал «доданої вартості», яку правознавство може привнести у міждисциплінарні дослідження, оскільки різні сфери знань акумулюють різний досвід – скажімо, об'єднання осіб у групи в поведінковій економіці може розглядатися як ринкова маніпуляція, а у юриспруденції як правозахисний рух; Ю. Гарфілд поклав в основу наукометрії юридичний метод аналізу судової практики [263, с. 108; 91, с. 147]; тощо. Правознавство не зосереджує увагу на вивченні матерії, як інші природничі науки; на відміну від інших соціальних наук, об'єктом його студій не є суто колективні (міжособові) відносини; на відміну від інших гуманітарних наук, правознавство не обмежується вивченням людського життя, а розглядає людину в центрі природно-суспільної реальності як автора власних формулювань універсальних норм, автономну особу, здатну здійснювати власні задуми та активно прагнути справедливості. Т. Хатчінсон правильно зауважує у розділі монографії

«Методи досліджень у правознавстві», присвяченому доктринальним дослідженням, що в своїй чистій формі правове дослідження є поглядом зсередини на право, і пов'язує цю ідею автономії правознавства, можливість вивчення права окремо від контексту, з ліберальною традицією в філософії, яка включає ідеї особистої автономії, пріоритету індивідуальності, верховенство права, обмеження влади правом, рівність перед законом, невтручання в особисте життя і поділ публічної та приватної сфери; також він цитує думку судді Верховного Суду США і теоретика юридичного прагматизму О. Холмса на підтвердження ключової ролі інсайдерської точки зору в юридичних дослідженнях: «Справою юриста є зробити зрозумілим зміст закону, тобто, розкрити його зсередини, або логічно, встановлюючи та узагальнюючи його, впорядковано, від його найвищого роду до найдрібнішого виду, наскільки це можливо» [92, с. 22].

Отже, специфіка науково-правового дослідження автономії матерії та автономії волі полягає у виявленні на практиці закономірностей їх існування в правових процесах та їх елементах дослідниками, які на основі власної особистої автономії керуються принципами наукової об'єктивності. Розумне волевиявлення особи, організації, установи або реальна повторюваність явища за певних умов має визнаватися законом; не може визнаватися діючим неефективний закон, що ніяким чином не реалізується і не може реалізуватися в принципі; не може ігноруватися той факт, що закон мало діятиме на осіб, чию гідність він принижує, чії інтереси ігнорує. Обов'язок доказувати стверджуване (*onus probandi*) як гарантія об'єктивності є принциповим не тільки для учасників юридичних процесів, а й для всіх науковців, що дозволяє зробити висновок про автономію науки, її життя за власними законами самоорганізації космополітичної республіки знань законів природи (*leges legum*), в якій має панувати верховенство права як академічної свободи та добросовісності, гарантування і правового захисту науково-технічного та гуманітарного прогресу, заборони маніпуляцій оманливими формами подачі знань та зловживання технологіями,

спотворення наукової істини в особистих, корпоративних, політичних інтересах.

Пріоритет об'єктивності наукових досліджень у правознавстві зумовлює необхідність критичного переосмислення загальноприйнятих моделей права та пануючої з початку ХХ ст. парадигми національної держави. Ця парадигма є результатом волевиявлення світових та національних лідерів, зокрема, на Паризькій мирній конференції 1919-1920 рр., і, як всяке волевиявлення, має обмежену правомірність; крім того, в силу автономії науки воля політиків не може вважатися безальтернативною основою для наукових досліджень. Це можна обґрунтувати тим, що під час формування зазначеної парадигми, в силу традиційної феодальної (похідної від права власності на землю та все, що знаходиться на цій землі) природи суверенітету модерної держави, політики керувалися власним інтересом до розмежування територіальних юрисдикцій, тоді як для науковців цей інтерес, попри безперечну поважність та значущість, не може стояти на першому місці, оскільки наукове знання є екстериторіальним.

Критичне ставлення до волевиявлень з позицій наукової об'єктивності не ставить під сумнів легітимність концепції національної держави, навпаки, дозволяє розв'язувати юридичні проблеми, які виникають через іманентно притаманний цій концепції популізм. Наприклад, одним з інструментів агресії Російської Федерації проти України став референдум, проведений в Криму всупереч національному та міжнародному праву; організатори цього акту агресії посилалися на принцип самовизначення народів, на волевиявлення людей. Критичний науково-правовий аналіз такого аргументу з урахуванням висновків Ш. Отера про вирішальну роль принципів територіальної цілісності держави та міжнародного визнання кордонів [93] дозволяє дійти висновку, що питання територіальної цілісності України не можуть вирішуватися на місцевих референдумах, оскільки правомірним є не всяке волевиявлення населення – так само, як правомірним є не всяке волевиявлення особи – а лише таке волевиявлення, що відповідає загальним

принципам права, до яких відноситься національний суверенітет, і, відтак, питання територіальної цілісності нації не можуть легітимно вирішуватися без участі та згоди нації і міжнародного співтовариства. Територіальна автономія не може без згоди суверенної держави здійснити сецесію (відірвання), що вказано у Резолюції Генеральної Асамблеї ООН «Територіальна цілісність України» від 27.03.2014 р.

Розглядаючи теоретичну можливість юрисдикцій, які не є національно-державними, можна виділити універсальну приватну юрисдикцію особистої автономії та універсальну публічну юрисдикцію законів природи. Стосовно універсальної приватної юрисдикції, як слушно зазначає О. Мережко, залишається актуальною думка Л. Петражицького про те, що визначення права як приписів та суджень, обов'язкових для особи (групи осіб), не потребує визнання і заступництва держави та інших осіб [94, с. 11]. Що стосується універсальної публічної юрисдикції, слід вважати актуальною ідею Сенеки про те, що нею є всесвіт як природна держава (*state of nature*) зі своїм правом, законами природи, громадянами якої є всі особи незалежно від того, визнають вони це чи ні [95, с. 39]; однак для об'єктивності слід уникати анархістського чи соціалістичного трактування природної держави як, нібито, суспільства без уряду чи, нібито, примітивних норм та звичаїв первісного суспільства, оскільки сучасні національні держави та їх правові системи також є частиною природи – було б помилкою відчужувати суспільство та людину від природи в цілому.

Однакові причини за законами природи мають однакові наслідки, тому закони природи – якщо вони правильно виявлені наукою – відрізняються від політичного законодавства безумовним дотриманням. Знаючи закони природи, люди можуть застосовувати матеріальні та соціальні технології для того, щоб змінювати життя на краще. Будь-яке формулювання законів природи та законів суспільного життя має бути предметом критичного вивчення юридичних наук – як правильно зауважує М. Григорчук, закони не можна абсолютизувати, перебільшувати, ігноруючи роль випадковості; адже

закони природи діють стихійно і завжди залишаються пізнаними людиною лише частково, а закони суспільства і поготів проявляються через свідомі дії людей та можуть варіюватися залежно від їх розуміння тією чи іншою частиною людей [96].

Переосмислення політичних моделей права так само необхідне, як переосмислення політичної моделі національної держави. В умовах описаних О. Їжаком та Г. Мерніковим глобальних тенденцій постдемократичної ерозії держави, комерціалізації системи забезпечення громадянських прав і свобод, делегування традиційних соціальних функцій держави приватному бізнесу [97, с. 7] втрачає актуальність усталене визначення права через державний примус. Академік О. Петришин зауважує, що виклики нового тисячоліття ставлять нові завдання перед дослідженням правової складової сучасного соціуму, зокрема, інформаційного суспільства, причому методи та підходи до наукового пізнання правової реальності підлягають переосмисленню; право однобічно розуміється виключно як державний наказ без наповнення правових категорій соціальним змістом, недооцінюються визначальні етимологічні складові самого терміна «право», зокрема, такі змістовні характеристики, як «справедливість», «правильність», «виправданість», тощо [98, с. 91]; до цієї думки О. Петришина можна додати, що, крім державного «правління», зміст права визначається і «правотою» науковців і практиків, а також «управлінням», «самоуправлінням», часто недержавним, принаймні, у нинішньому доктринальному розумінні держави, яке, однак, теж трансформується на вимоги часу.

До відомих політико-правових моделей відносяться описи природи права як владної команди, суспільного договору та справедливого процесу.

Модель права як владної команди, або примусового правила людської поведінки, розвинута у працях Д. Остіна, В. Вільсона, Г. Кельзена та ін., відчужує свободу суб'єкта права на користь правителів. Ця модель не враховує природу людини як розумної особи, якій властива гідність. Люди можуть виконувати закон добровільно, без примусу, розуміючи правильність

закону, але можуть і відмовлятися виконувати несправедливі вказівки попри примус через їх суперечність людській гідності. Коли людина керується власним судженням, як має бути, це судження для людини має силу закону.

Модель права як суспільного договору, розвинута у працях Т. Гоббса, Ж.Руссо, І. Канта та ін., відчужує свободу індивідуального суб'єкта права на користь більшої індивідуальності – політичної спільноти. Вона сприяє розвитку демократії та конституційних засад сучасної національної держави, але іноді набуває спотворених форм, таких як соціал-дарвінізм, класова боротьба, міжнаціональна ворожнеча, расова дискримінація і геноцид. Коли люди домовляються про свої права і обов'язки в кращому суспільстві, народ часто піддається спокусі змусити кожного громадянина доводити, що він свій, а не чужий, іти на жертви та приниження, боротися за виживання, воювати з внутрішніми і зовнішніми ворогами.

Модель права як технології соціальної справедливості, принципи якої запропоновано у працях Р. Паунда, Д. Ролза та ін., розглядає право як чесний опис суспільства та способів його удосконалення на основі особистої та групової автономії й рівності перед законом, емансипації людини в дружньому, вільному і передбачуваному середовищі. Хоча в цій моделі є місце для процесуальної справедливості, її недоліком є фокусування на соціально-економічних відносинах та недостатня увага до внутрішньої логіки правових процесів, що призводить до маніпуляцій формальностями та несправедливих алгоритмів створення і реалізації законів.

У автономно-процесуальній моделі права, розробленій дисертантом, закон визнається правилом, яке реалізується саме по собі. Закон природи являє собою точне знання про обов'язкову повторюваність природних явищ на зразок всесвітнього тяжіння або неминучого дорослішання дітей. Цей закон за визначенням виконується незалежно від людської волі, бо науковий метод його встановлення вимагає ретельної перевірки того, що йдеться саме про об'єктивно відчутну закономірність, характерну для буття матерії, а не лише про витвір уяви у свідомості. Закон права являє собою знання про

реалізацію волевиявлення людей на зразок того, яка поведінка дозволена чи заборонена, яка від неї користь чи шкода, як заохочується корисна поведінка і як припиняється шкідлива поведінка, як досягти добровільного чи примусового дотримання закону. У межах свого процесу закон обов'язково виконується; і при сторонньому спостереженні за природним процесом, і при участі в юридичному процесі виявляється, що цей процес за умови дотримання певних правил має певні результати. Саме по собі наукове експериментування теж є процесом, схожим на юридичну практику; результативність цих процесів залежить від акуратного документування.

Можна сказати, що єдність процесу та результату, невіддільність правил буття від самого буття в його динамізмі і є силою закону, тобто гарантією його виконання. Природні процеси самі по собі повторюються за однакових умов. Серед людей, у суспільстві закон є правом, невіддільним від носіїв правової культури, що творять свій закон і керуються ним.

Концепція єдності закону з реальністю дає відповідь на питання про суть закону, яке сформулював Г. Кельзен, критикуючи уникнення примусу в законотворчості: "Якщо хтось розглядає правовий порядок з динамічної точки зору... здається можливим визначити поняття закону зовсім інакше, ніж ми визначаємо його в цій теорії. Зокрема, здається можливим ігнорувати елемент примусу, визначаючи поняття закону... Відповідно до динамічної теорії, законом є щось створене в певному процесі, і все створене таким чином є законом. Це динамічне поняття, однак, тільки виглядає поняттям закону. Воно не містить ніякої відповіді на питання, в чому суть закону..." [99, с. 122-123]. Насправді сила закону в тому, що він чесно поєднує причину і наслідок, формує передбачувану реальність у природі та житті людини. Іншими словами, верховенство права забезпечується його справедливістю – правдивістю, очевидною вірністю, дієвістю, непорушністю, невідчужуваністю від реальності.

Автономія матерії передбачає, що всі явища та предмети існують за своїми законами, опис яких може бути вільним, але на практиці відчутні

форми, зв'язки причин та наслідків однаково спостерігаються та повторюються експериментально. Закони природи, що зумовлюють автономію матерії, неможливо змінити ніяким волевиявленням, хоча можливо переформулювати або пристосувати для досягнення деяких цілей.

Динамізм людського волевиявлення дозволяє поєднувати автономію волі та автономію матерії, управляти особливими явищами – процесами реалізації волевиявлення. Знання законів природи допомагає людині перетворювати матерію на інструмент своєї волі. Знання законів права допомагає людині реалізувати свою волю без спротиву або за допомогою інших людей.

Динамічне праворозуміння вимагає переглянути бачення об'єктів права як правових відносин, залишаючи осіб у ролі суб'єктів права. Об'єктами права є, скоріше, правові процеси і автономія їх елементів, таких як особи, предмети і явища. Замість відносин мова має йти про прояви залученості до процесів, визначені автономією волі та автономією матерії, такі як індивідуальність (безвідносність) та інтерес (відносність) буття в процесі щодо певних осіб, предметів, явищ. Суб'єктам права властиві індивідуальність та інтереси, об'єктам права – тільки індивідуальність.

У автономно-процесуальній моделі право як справедлива свобода формується у процесах виявлення індивідуальності та інтересів автономних елементів цих процесів, пасивних (об'єктів) і активних (суб'єктів). Такі процеси називаються правовими. Слід зазначити, що самі правові процеси є об'єктами права, їх індивідуальність полягає у стійкому зв'язку дій із наслідками свободи та відповідальності. Свобода є реалізацією автономії буття, а відповідальність є реалізацією процесу буття, його відносності (відповідальність перед іншими) або безвідносності (відповідальність перед собою). Справедливість є урівноваженням свобод, реалізацією права, зокрема, заохочення розвитку свободи та стримування зловживань свободою.

Серед принципів автономно-процесуальної моделі слід відзначити: пріоритет прав людини; економію примусу, виключення насильства та

заперечення його абсолютності; єдність закону та реальності, практичність як критерій дійсності закону, а також визнання суспільства системою людського розвитку і безпеки, що формується в процесі еволюційного балансування прав і обов'язків особи. Автономно-процесуальна модель права дозволяє засновувати верховенство права на прагматичному розрахунку оптимальних умов співіснування індивідуальностей та балансування інтересів, не покладаючись на певну догму та її насильницьке впровадження свавільним сувереном, що нівелюється подальшим повстанням проти тиранії. Цією моделлю не тільки враховується, що автономна особа в суспільстві своїми діями визначає та спрямовує напрям свого життя, одержуючи всі вигоди і втрати через власні рішення, а й передбачається роль особистої автономії у перетворенні кожної особи на агента правовладдя в автономному розумінні верховенства права. Останнє не знімає необхідності у кваліфікованих, спеціалізованих агентах, але робить більш ефективною їх роботу за підтримки людей, щоб сила права спрямовувала суспільний прогрес.

Реалізм є основною перевагою автономно-процесуальної моделі права. Вона спрямована на те, щоб вивчати і вдосконалювати реальність права, а не маніпулювати відірваними від життя фікціями. Ця модель допомагає знайти силу закону в самотності та саморегулюванні всіх процесів і осіб, знайти застосування принципам права у сферах, на які надмірно спеціалізоване право не поширювалося. Правові процеси зміцнюють солідарність людей, збільшують індивідуальну самостійність і загальну підтримку правомірних ініціатив [100, с. 103].

Застосування автономно-процесуальної моделі права для аналізу процесу розвитку особистої автономії приватних осіб та організацій дозволяє зробити висновок, що еволюція самостійності окремо взятої особи подібна до розвитку особистої автономії в історико-правовому процесі, описаного в попередньому розділі цієї дисертації.

Модель еволюції особистої автономії включає три стадії самоорганізації: по-перше, реалізація свободи та прийняття відповідальності

на основі власної моралі для створення традиції; по-друге, реалізація традиції та прийняття альтернатив на основі власної етики для створення закону; по-третє, реалізація закону і прийняття реформ на основі власного права для нарощування свободи із застосуванням нових правових технологій. Проте пригноблення свободи через ухилення від відповідальності, альтернатив та реформ спричиняє повстання, тобто, суперечність між реальністю та правовим порядком особистої автономії, і перериває розвиток, допоки пригноблення свободи не буде подолано [101, с. 152]. Іншими словами, реальність норм власного існування, сформованих особою у автономній самоорганізації, є передумовою еволюційної динаміки та припинення розвитку у разі конфлікту норми із реальністю, який має бути справедливо вирішений для продовження еволюції. Норми особистої моралі формуються у реакційній самоорганізації, при волевиявленні (свобода) та реагуванні на життєві обставини (відповідальність); рефлексивна самоорганізація, вірність собі (традиція) та пристосування до різних обставин (альтернативи) формують особисту етику; досягнення інтелектуальних форм самоорганізації дозволяє особі застосовувати знання правил досягнення справедливості (закон) та вносити необхідні удосконалення (реформи) у процес постійного самоконтролю по мірі здобуття нових знань, жити за власним законом та реформувати його у разі необхідності, оскільки, як було сказано вище, ніякий закон не може вважатися абсолютним та бездоганим.

Оскільки математичне та комп'ютерне моделювання є перспективним напрямом аналітично-правових досліджень [102, с. 318], автономно-процесуальна модель права у поєднанні з математичними та кібернетичними методами була застосована дисертантом для побудови математичних та комп'ютерних моделей особистої автономії приватних осіб та організацій.

У запропонованих дисертантом математичних моделях особистої автономії визначальними характеристиками правосуб'єктності є правові цінності, оцифрування яких та визначення функціональних співвідношень між якими здійснюється шляхом кількісного аналізу. Наприклад, на основі

економічного аналізу права побудовано математичну модель особистої автономії у правових відносинах купівлі-продажу [103, с. 143].

Математичні моделі особистої і групової автономії у правових відносинах благодійної діяльності показують, що дотримання принципу рівного розподілу благ швидше досягається шляхом безпосередньої благодійної діяльності автономних осіб, ніж при посередництві автономних груп, яке уповільнює рівний розподіл благ [104, с. 131]; тобто, індивідуальна ініціатива у організації благодійної діяльності більш ефективна, ніж соціалістичний централізм.

Модель особистої автономії і правової рівноваги в кримінологічній теорії стримування, побудована дисертантом, вирішує математико-правову проблему, яким чином змодельовати зв'язок між темпоральними змінними акції та реакції, скажімо – часу життя особи, витраченого на злочин та покарання; показано, що правова рівновага (баланс реалізації прав і обов'язків, встановлених законом) у моделі внутрішньої структури стримування (самоконтролю) досягається при більшій кількості вільного часу особи (життя на власний розсуд), ніж у моделі зовнішньої структури стримування девіацій (суспільних обмежень) [105, с. 86].

Зазначені математичні моделі особистої автономії приватних осіб та організацій визначають права та обов'язки як функціональний зв'язок між кількісними виразами причинного існування (свободи) та наслідкового існування (відповідальності) і визначають автономію як баланс прав і обов'язків, зв'язок між одиницею та єдністю.

У комп'ютерних моделях особистої автономії програми генерують правові судження; в якості прикладу можна навести модель вибору оптимального варіанту рішення на основі економічного аналізу правових відносин [106]. Крім того, комп'ютерні моделі особистої автономії приватних осіб та організацій можуть будуватися на основі математичних моделей, в тому числі, для їх візуалізації.

Висновки до першого розділу

В результаті теоретико-правового дослідження особистої автономії приватних осіб та організацій запропоноване визначення та перелік ознак особистої автономії приватних осіб та організацій, що наближають понятійно-категоріальний апарат загальної теорії права до сучасних реалій глобалізації і приватизації права в інформаційну епоху.

Визначено, що особиста автономія приватних осіб та організацій – це власний правовий порядок самостійного існування індивідуальності (особи, групи осіб), природної (людина, інші форми буття) чи штучної (соціальні, технічні системи), що проявляє незалежність від індивідуальних впливів та публічної політичної влади.

Показано, що стан досліджень особистої автономії приватних осіб та організацій в юридичній науці характеризується різноманіттям нормативних та описових підходів, серед яких можна виділити філософські, теоретичні, доктринальні, історичні та емпіричні дослідження.

В результаті дисертаційного дослідження науково-правова концепція особистої автономії удосконалена з урахуванням притаманності автономії фізичним та юридичним особам, правової особовості (правосуб'єктності) людини, інших істот (тварин), штучного інтелекту, організацій як цілеспрямованих об'єднань осіб і майна.

Встановлено ознаки особистої автономії приватних осіб та організацій на основі принципу юридичної антропоморфності, які можуть застосовуватися при вирішенні питання визнання за об'єктом права статусу особи (суб'єкта права). До таких ознак відносяться: індивідуальне самовизначення (ідентичність); самостійність існування за власними законами в силу автономії матерії, автономії волі, суверенітету розуму; здатність бути першоджерелом власного невідчужуваного права; здійснення суб'єктивних прав і обов'язків; свобода вибору правових засобів реалізації правомірних інтересів; проявлена в правових процесах і відносинах здатність

розвивати свободу на основі правового досвіду відповідальності. В рамках автономного правового порядку існування приватних осіб та організацій можуть визнаватися автономними особами та отримувати правовий захист такі індивідуальності, правосуб'єктність яких може не визнаватися іншими приватними та публічними правовими системами.

Обґрунтовано необхідність визнання автономії правових процесів та їх елементів як методичної передумови об'єктивних наукових досліджень з правознавства. Об'єктом юриспруденції є правові процеси, до яких відносяться правові порядки та правові відносини; елементами правових процесів є особи, речі та явища, автономія яких полягає у виявлених на практиці закономірностях їх існування, пов'язаних з автономією матерії і автономією волі.

Запропоновано класифікацію моделей права за ступенем визнання особистої автономії, що включає політичні моделі права як владної вказівки, суспільного договору та справедливого процесу. Критично проаналізовано співвідношення категорій права та національної держави. Сформульовано поняття універсальної приватної юрисдикції у правових порядках особистої автономії приватних осіб та організацій, а також універсальної публічної юрисдикції у природно-правовому порядку природної держави.

Розроблено автономно-процесуальну модель права, яка відрізняється від відомих політико-правових моделей інноваційною концепцією сили права як єдності норми із дійсністю, що може застосовуватися у навчальному процесі та наукових дослідженнях впливу правового регулювання на правові процеси та відносини і пошуку шляхів удосконалення правового регулювання, оскільки дозволяє виявляти взаємозв'язок приватних правових порядків із публічними правовими системами та ефективно поєднувати м'яку і жорстку силу при встановленні правового порядку. В автономно-процесуальній моделі права закон, тобто форма права, є практично підтвердженою нормою, невідчужуваною від реальності в силу того, що закон виражає емпіричне знання про повторюваність на практиці проявів

автономії матерії і самоорганізацію порядку в результаті автономії волі; закон керує і керується правовими процесами (подіями, системами) та їх автономними елементами, індивідуальними об'єктами та особами, яким властиві інтереси, правосуб'єктність, здатність встановлювати та здійснювати закон. Перевагами автономно-процесуальної моделі права у порівнянні з іншими моделями є спрямованість на розвиток добровільних правових процесів, економія зусиль та обмеження примусу при забезпеченні верховенства права, подолання відчуження між особою та законом, а також між законами природи та законами людського життя.

Розроблено модель еволюції особистої автономії приватних осіб та організацій на трьох етапах нормативного розвитку особи, а саме, моральної свободи та відповідальності, етичних традицій та альтернатив, науково-правових законів та реформ. Показано, що реальність норм є передумовою динаміки розвитку особистої автономії приватних осіб та організацій. Еволюція особистої автономії приватних осіб та організацій припиняється у разі конфлікту автономних норм із реальністю, тому вирішення подібного конфлікту необхідне для продовження розвитку особистої автономії приватних осіб та організацій.

Показане особливе місце методу пізнання шляхом рефлексії (саморефлексії, компаративної рефлексії) у правознавстві, оскільки правове дослідження в силу специфіки юридичних наук є поглядом зсередини на право. Дістали подальшого розвитку наукові методи емпіричних досліджень особистої автономії приватних осіб та організацій шляхом використання математичного, економічного та контентного аналізу, що розширює сферу їх застосування для опису та розвитку правових порядків.

Запропоновано математичні моделі особистої автономії приватних осіб та організацій, а також комп'ютерні моделі, здатні до юридичних суджень та візуалізації математичних моделей. Зокрема, дисертантом побудовані: модель особистої автономії у правових процесах купівлі-продажу; моделі особистої і групової автономії у правових відносинах благодійної діяльності;

модель особистої автономії і правової рівноваги в кримінологічній теорії стримування; модель вибору оптимального варіанту рішення на основі економічного аналізу правових процесів і відносин.

Удосконалено історичну періодизацію нормативного розвитку суспільства із обґрунтуванням її прив'язки до еволюції особистої автономії приватних осіб та організацій у взаємно доповнюваних по мірі історичного розвитку сферах моралі як віри в добро і зло, етики як філософії застосування норм та права як наукового знання про силу законів.

Описано становлення особистої автономії приватних осіб та організацій у вітчизняній та зарубіжній історії права та держави на основі запропонованої дисертантом періодизації нормативного розвитку. На етапі моралі розвиток особистої автономії пов'язаний із поширенням людської свободи, особливо подоланням рабства: скасуванням боргового рабства законами Солона у VI ст. до н.е., заборонаю перетворювати закупів на холопів Статутом Володимира Мономаха 1113 р., тощо. На етапі етики розвиток особистої автономії пов'язаний із виникненням громадянського суспільства, демократичних та республіканських традицій участі громадян у прийнятті політичних рішень: прикладами цього може служити виникнення суду присяжних і створення Парламенту Англії у XIII ст. та обрання гетьманом Війська Запорізького Б. Хмельницького у 1648 р. На етапі права розвиток особистої автономії пов'язаний із гарантуванням особистих прав та розширенням свободи вибору законних засобів реалізації особистих прав – так, у 1948 р. було прийнято Загальну декларацію прав людини, а в 1991 р. у зверненні Верховної Ради України до народу реальність прав та суверенітет особистості було проголошено основними цінностями Української держави.

РОЗДІЛ II. НОРМАТИВНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ ОСОБИСТОЇ АВТОНОМІЇ ПРИВАТНИХ ОСІБ ТА ОРГАНІЗАЦІЙ

2.1. Форми особистої автономії приватних осіб та організацій у нормотворчості та інтерпретації правових норм

Право як форма свободи [107] розвивається у процесі нормотворчості, практичного встановлення, інтерпретації та застосування правових норм для досягнення правового ідеалу, побудови стійкої правової системи, що гарантує свободу і безпеку людини, особисту автономію та верховенство права. Для того, щоб практика не розходила з теорією, встановлення та застосування правових норм мають відповідати правовому ідеалу.

Доктринальне оформлення особистої автономії приватних осіб та організацій у нормотворчості, а також офіційній та науковій інтерпретації правових норм спирається на принцип верховенства права. Як зазначає А.Француз, цей принцип є основою демократичного державного будівництва і передбачає гарантування та захист законом громадянських свобод і невідчужуваних фундаментальних прав людини, що є сенсом існування будь-якої держави [108, с. 6].

В. Буткевич, посиляючись на позицію Європейського Суду з прав людини, зазначає, що права людини належать особі, а не державі; згідно із принципом верховенства права, закон, яким встановлюється порядок реалізації прав, має бути доступним для ознайомлення та розуміння, складатися з точно сформульованих норм, щоб суб'єкт права міг передбачити розумною, стосовно обставин, мірою наслідки своїх дій [109]. Іншими словами, справедливий закон є розумним. О. Кміта вказує, що для теоретико-правової думки традиційною є теза про необхідний зв'язок між законами і принципом справедливості [110]. Правова категорія особистої автономії також пов'язана з економічним розумінням раціональної максимізації, розумної турботи людини про власні інтереси [111, с. 32].

Е. Янг розрізняє формальне розуміння верховенства права як ідеології покарання виключно на підставі закону та сутнісне розуміння верховенства права як загального принципу, що гарантує індивідуальну свободу, тобто особисту автономію та рівність для всіх [112, с. 102]. М. Козюбра пов'язує верховенство права із теоретичним і практичним розрізненням права і закону, яке характерне для англо-американської традиції та поступово включається у розуміння правової держави у континентальній Європі, зокрема в Німеччині; зазначає, що узгодження доктрин верховенства права та правової держави здійснене у Доповіді щодо верховенства права, прийнятій Венеційською Комісією у 2011 році; наводить думку розробника доктрини верховенства права, класика британського конституційного права Альберта Дайсі, що права і свободи особи є основою, а не результатом права країни, і конституційні норми є не джерело, а наслідок прав осіб [113].

А. Заєць, аналізуючи вчення Канта про природне людське право свободи, зазначає, що основою права є автономна воля, а загальним правовим законом є необхідність узгоджувати власну волю зі свободою кожного [114]. Отже, суб'єкт права, який визнає верховенство права, стоїть на неконфліктній правовій позиції: добропорядна людина не порушує право держави, так само як правова держава не порушує права людини.

Венеційська комісія, аналізуючи поняття верховенства права, взяла за основу визначення Старшого судового лорда Великобританії Тома Бінгема: верховенство права означає, що усі особи та владні інститути в рамках держави, публічні чи приватні, повинні підкорятись публічно створеним законам, які набувають чинності (загалом) наперед і на основі яких публічно здійснюється правосуддя, більше того – вони також повинні мати змогу користуватися благами цих законів [115].

Реалізація і захист прав людини є легітимною місією суверенної держави, однак, як слушно зауважують дослідники державного суверенітету, відповідно до ст. 1 Декларації ООН про право і обов'язок окремих осіб, суспільних груп та органів розвивати і захищати універсально визнані права

людини та основоположні свободи № A/RES/53/144 від 08.03.1999 р., кожен має право особисто або спільно з іншими сприяти захисту і реалізації, а також прагнути захисту й реалізації прав людини й основоположних свобод на національному та міжнародному рівнях [116; 117].

Дисертантом розроблено концепцію автономного значення верховенства права, яке полягає в тому, що усі суб'єкти права в усіх правових відносинах, публічних (тобто, при реалізації спільних інтересів) та приватних (тобто, при реалізації власних інтересів) повинні дотримуватися визнаних та визначених ними норм (законів), як правило, попередньо проголошених, на основі яких здійснюється розсуд про справедливість, виявляються факти її порушення і встановлюється відповідальність для її відновлення (правосуддя), причому система визнаних норм (законів) суб'єкта права по можливості уникає конфронтації із такими системами інших суб'єктів права, визнає їх право відстоювати власні інтереси та користуватися доступними благами [118].

Доктринальний аналіз світових правових систем та окремих галузей права дозволяє виявити елементи особистої автономії приватних осіб та організацій і автономного значення верховенства права у сучасній юриспруденції.

Юридичним підґрунтям особистої автономії приватних осіб та організацій є визнання їх правосуб'єктності.

Відповідно до ст. 6 Загальної декларації прав людини, кожна людина, де б вона не перебувала, має право на визнання її правосуб'єктності. Це право може порушуватися у разі відмови в доступі до правосуддя, через дискримінацію, тощо. Відповідно до преамбули та ч. 2 ст. 1 Декларації про захист усіх осіб від насильницьких зникнень, арешт, затримання чи викрадення особи при прямій чи опосередкованій участі державних органів та посадових осіб з відмовою повідомити про долю та місцезнаходження цих осіб або визнати їх позбавлення волі, що ставить цих осіб поза захистом закону, є порушенням права на визнання правосуб'єктності особи [119].

Правосуб'єктність організацій має менший рівень правового захисту на міжнародному рівні та у національних правових системах, ніж захист прав людини, хоча вона пов'язана з людськими правами на власність та свободу об'єднань. У багатьох юрисдикціях правосуб'єктність організацій визнається тільки після їх державної реєстрації як юридичних осіб, що означає додаткові обмеження правосуб'єктності, зокрема, вимагає дотримання встановлених форм управління та діяльності. Організації, які служать захисту прав людини, часто мають переваги у визнанні їх правосуб'єктності: скажімо, це стосується професійних спілок, право на створення яких та їх автономія гарантується нормами міжнародного права [120, с. 106].

У колективній монографії «Автономія: застосування та зміст» [121], випущеній Інститутом Прав Людини Академії Або (Фінляндія), зазначено, що до сфери публічного міжнародного права відноситься особиста автономія членів етнічних груп при формуванні публічних корпорацій самоорганізації меншин, свобода визначення людиною своєї етнічної чи національної ідентичності з варіантів, які узгоджуються із загальними принципами міжнародного права (*jus soli* – право ґрунту, *jus sanguinis* – право крові, тощо). Прикладом протиправної відмови організації у правосуб'єктності є заборона в Російській Федерації представницького органу самоорганізації кримських татар, Меджлісу кримськотатарського народу. Верховна Рада України у зверненні від 02.06.2020 р. відзначає невиконання Російською Федерацією наказу Міжнародного Суду ООН від 19 квітня 2017 року у справі "Застосування Міжнародної конвенції про боротьбу з фінансуванням тероризму та Міжнародної конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації" (Україна проти Російської Федерації), зокрема щодо скасування заборони діяльності Меджлісу кримськотатарського народу [122].

Питання правосуб'єктності тварин і штучного інтелекту залишаються дискусійними, однак поступово знаходять відображення у офіційній та науковій юридичній доктрині.

Стосовно тварин, як вже згадувалося у розділі 1.1 цієї дисертації, у багатьох національних правових системах діє законодавство про заборону жорстокого поводження з тваринами і в окремих юрисдикціях також внесено поправки у цивільне законодавство, якими визнається, що тварини не є речами.

Концепція особистої автономії вже застосовувалася в Індії в процесі вирішення судом питання про правосуб'єктність тварин. Йдеться про прецедентне рішення Вищого Суду Пенджабу та Хар'яни в справі *Karnail Singh and others v State of Haryana* за 2019 р. [255, с. 341], яке складене англійською мовою та знаходиться у відкритому доступі на офіційному сайті суду, де його можна завантажити в результаті пошуку за реквізитами [265] Case Type CRR-:(CRIMINAL REVISION); Case Number 533; Case Year 2013; Order Date 31-MAY-2019.

Для розуміння цього рішення необхідно знати його культурний контекст. У індуїзмі корова вважається священним символом життя; багато прибічників цієї релігії є вегетаріанцями. У деяких індійських штатах з переважно індуїстським населенням діє законодавство, яким заборонено вбивати корів, і транспортування цих тварин до інших штатів допускається тільки за умови гарантування збереження їх життя.

Питання правосуб'єктності тварин в контексті справи *Karnail Singh and others v State of Haryana* виникло при касаційному перегляді вироку особам, які у 2004 р. були арештовані при спробі вивезти 29 корів на двох вантажівках зі штату Хар'яна без необхідного дозволу. Поліція отримала оперативний сигнал про те, що корів вивозять на забій всупереч законодавству штату, провела затримання і після освідчення корів судмедекспертом їх відправили в найближчу гошалу (притулок для корів), а водії були засуджені до двох років позбавлення волі та штрафів у сумі 1500 рупій кожен; апеляційний суд зменшив терміни ув'язнення до шести місяців. Вищий Суд Пенджабу та Хар'яни відмовив захисту у постановленні виправдального вироку і залишив у силі вирок апеляційного суду. При цьому

суд вважав за необхідне встановити факт жорстокого поводження з коровами і, оцінюючи як застаріле законодавство штату про добробут тварин, на основі прецедентного, міжнародного і національного права та наукової доктрини зобов'язав штат Хар'яна вжити заходи для забезпечення добробуту тварин, серед яких суд передбачив визнання правосуб'єктності та прав тварин. Оскільки в Індії діє загальне право, це рішення суду має силу закону.

Відповідно до п. 29 резолютивної частини рішення суду у справі *Karnail Singh and others v State of Haryana*: «Все тваринне царство, включаючи птахів і риб, проголошується юридичними особами, а саме, окремими особами з відповідними правами, обов'язками та відповідальністю живих осіб. Всі громадяни у штаті Хар'яна проголошуються особами *in loco parentis* як людське обличчя добробуту та захисту тварин».

У мотиваційній частині рішення наведена докладна аргументація, що включає такі ключові аргументи.

У п. 67 мотиваційної частини суд цитує доктрину походження концепції юридичної особи від необхідності людського розвитку, створення законом штучної особи для задоволення потреб та вірувань суспільства.

Цю доктрину суд застосовує у зв'язку з екоцентричними законодавством та судовою практикою (захист усіх форм життя, включаючи тварин статтею 21 Конституції Індії у розширеному тлумаченні «захисту життя та особистої свободи», наданому Верховним Судом Індії у рішенні у справі *Animal Welfare Board of India vs. A. Nagaraja & others* за 2014 р. у системному зв'язку із законами про добробут тварин; запозиченням Верховним Судом Індії із законодавства Німеччини терміну «гідність тварин», тощо), а також національною культурою (у п. 84 цитується вислів Махатми Ганді, що про велич нації і її моральний прогрес можна судити зі ставлення до тварин).

У п.п. 86-87 рішення суд розглядає питання особистої автономії як умови визнання правосуб'єктності тварин, зокрема, наводить аргумент зі статті К. Корсгард «Особистість, тварини та право» [266] про те, що повна

автономія у кантівському розумінні не обов'язкова для визнання тварин особами, оскільки, хоча тварини не є такими розумними, як людина, вони все-таки не є речами, бо вони живі та мають свої потреби, які слід захищати законом, а також аргументи зі статті Дж.Нозворзі «Дилемма Коко: виклик юридичній особистості» [267] стосовно того, що тваринам притаманна цінність і гідність, що заслуговують на правосуб'єктність, а якщо тварини самі не здатні захищати свої права в суді, це не має заважати їм бути учасниками судового процесу, бо людина може виступати перед судом в якості представника та захисника тварин. Крім того, в цитованій судом статті Нозворзі наводиться аргумент філософа етики П. Сінгера про те, що існують наукові свідчення притаманності тваринам автономного мислення, що вказує на відповідність деяких тварин визначенню особи Дж.Локка (в т.ч. у випадку горили Коко, знаменитої тим, що вона знала 2 тисячі слів та спілкувалася з людьми [268]), однак стаття застерігає, що вимоги щодо автономності для визнання особою не мають бути занадто високими, бо, якщо трактувати такі вимоги виключно у аспекті здатності до повністю самостійного мислення, не могли б бути визнані особами діти та розумово хворі люди.

У практиці індійських судів правосуб'єктність визнається не тільки за відмінними від людини живими істотами, але й за неживими предметами поклоніння, які набувають автономної антропоморфності в очах віруючих. Наприклад, у судових рішеннях за результатами розгляду справ *Yogendra Nath Naskar v. Commission of Income-Tax, Calcutta* за 1969 р. та *Ram Jankijee Deities & others v. State of Bihar & others* за 1999 р. індійські суди визнали, що індуїстський ідол є юридичною особою, здатною мати власність і бути оподаткованою через його жерців, які уповноважені володіти та управляти цією власністю [255]. Особливий інтерес становить рішення Верховного Суду Індії від 09.11.2019 р. у цивільній справі *M Siddiq (D) Thr Lrs vs Mahant Suresh Das & Ors* [269], яка стосувалася резонансного спору щодо проведення релігійних обрядів на земельній ділянці у місті Айодх'я у штаті Уттар-Прадеш: індуїсти вважають цю земельну ділянку священним місцем

народження бога Рами, а мусульмани (суніти) звертають увагу, що у 1527 р. за наказом монгольського імператора Бабура на цій землі було побудовано мечеть Бабрі, яку в 1992 р. всупереч охоронному наказу Верховного Суду Індії зруйнував бунтівний натовп індійських націоналістів.

В результаті розгляду об'єднаної справи у кількох спорах, які тривали з середини 20 ст., у 2010 р. Вищий Суд Аллахабаду постановив розділити спірну земельну ділянку на три частини, одну з яких відвів Раді Вакфу Сунітів Штату Уттар-Прадеш, іншу ідолу та місцю народження бога Рами як двом окремим юридичним особам, від імені яких виступав верховний жрець (махант), і останню ділянку рамаїстській деномінації Нірмохі Ахара.

Однак Верховний Суд Індії у 2019 р. скасував це рішення, постановивши нове рішення передати спірну земельну ділянку у власність держави для створення трасту із будівництва індуїстського храму за участі позивачів та зобов'язати уряд виділити іншу земельну ділянку для будівництва мечеті [269]. Таке рішення було зумовлене археологічними знахідками, які підтвердили, що мечеть була побудована на місці зруйнованого індуїстського храму, хоча мусульмани цей факт заперечували.

Одним зі спірних питань, вирішених судом, була правосуб'єктність священного місця народження бога Рами. Суд дослідив підстави визнання юридичними особами корпорацій, кораблів та ідолів, такі як правова необхідність і доцільність, репрезентовані ними інтереси і цінності, «визначив історію та фундаментальне підґрунтя правової інновації стосовно визнання юридичною особою індуїстських ідолів» (п.п. 88-124 рішення). Суд підтвердив, що ідол є юридичною особою відповідно до усталеної доктрини (п. 129 рішення), але на відміну від ідола священна земля не була визнана юридичною особою (п. 205 рішення) через те, що земельна ділянка, на відміну від ідола, не мала індивідуальних ознак та історії тривалого поклоніння, не була пожертвована в минулому з метою перетворення на священну землю, а також через те, що релігійна прив'язаність віруючих до землі у світській державі не може бути підставою для визнання цієї землі

юридичною особою, наслідком чого могло б стати порушення прав інших осіб на відповідну земельну ділянку. Крім того, оскільки жерці Нірмохі Ахара заявляли, що вони є виключними піклувальниками та представниками ідола бога Рами як юридичної особи (шебаїтами), а махант подав позов від імені ідола як друг позивача (next friend), суд підтвердив попередні рішення про визнання маханта другом позивача (п. 357 рішення) та відмовив жерцям Нірмохі Ахара у визнанні шебаїтами через те, що вони не представили доказів статусу шебаїта де-юре, а для визнання шебаїтами де-факто піклування ними про ідола не відповідає правовому стандарту виключного, безперервного і триваючого управління (п. 401 рішення); водночас, суд наказав уряду включити представників цієї деномінації у наглядову раду трасту із будівництва індуїстського храму на вказаній земельній ділянці.

Практика індійських судів із вирішення спорів, в контексті яких неживим предметам приписується правосуб'єктність через антропоморфність їх сприйняття з релігійної точки зору, на думку дисертанта, у майбутньому може послужити зразком для врегулювання питання правосуб'єктності штучного інтелекту, який теж сьогодні прийнято сприймати як антропоморфний у світлі цілей та досягнень науково-технічного прогресу.

Прояви автономії штучного інтелекту відрізняються від проявів автономії волі людини: він успішно замінює людину при виконанні одноманітних робіт та комплексів формально-логічних операцій (включаючи фіксацію даних, планування, прийняття рішень і їх реалізацію, надання експертних висновків, складання та аналіз документів за шаблонами, тощо), у певних межах здатен навчатися, але поки що не здатен до повноцінної творчості та вільного спілкування. Попри це, розробники та виробники штучного інтелекту переконливо демонструють його незалежне, автономне функціонування на практиці, надають йому антропоморфні форми (наприклад, обличчя, емоції, імена та здатність виступати від свого імені – яскравим прикладом є чат-боти) та обговорюють його функції у антропоморфній термінології (машинні мова, пам'ять, навчання тощо).

Ще у 17 ст. у політико-правовому трактаті «Левіафан» Томас Гоббс висловив ідею, що, будуючи машини та організації, люди створюють штучне життя та штучних осіб. «Батько сучасної інформатики» Алан Тюрінг стверджував, що машини можна навчити мислити. Зараз продовжуються розробки штучного інтелекту з ознаками свідомості – вже розроблено «свідомий» робот-маніпулятор [270], в Математичному інституті Оксфордського університету був проведений семінар з моделювання свідомості, включаючи математичне моделювання свободи волі [271], тощо. Відомий тест Тюрінга пропонує суто моральний критерій наближення штучного інтелекту до людського рівня розумності – здатність штучного інтелекту справити на людину враження комунікації з людиною. Однак цей тест є завідомо неточним: без повного формального опису ознак розумності судження про розумність штучного інтелекту є суб'єктивним (наприклад – у роботів нема душі, тому вони не особи; ця лялька-андроїд, чат-бот чи персонаж 3D-гри така мила і цікава особа, що з нею можна дружити і т.п.), а створення повного формального опису таких ознак, якщо це взагалі можливо, сприятиме проходженню штучним інтелектом тесту Тюрінга з огляду на розвинуті технології створення штучного інтелекту саме з метою дотримання будь-яких формальностей.

Теоретико-правові та методологічні розробки дисертанта, викладені у першому розділі цієї дисертації, дозволяють підняти рівень осмислення проблеми правосуб'єктності штучного інтелекту від морального до наукового. У логіці моделі еволюції особистої автономії, якщо з моральної точки зору можливо інтуїтивно сприймати особу як людину, етичне розуміння потребує аналізу ознак та синтезу концепції особи, а наукове знання передбачає перевірку та застосування цієї концепції на практиці. Зважаючи на те, що автономно-процесуальна модель права дозволяє описувати ознаки автономії її елементів у термінах теоретичних прав цих елементів (наприклад, права на існування речей через автономію матерії), а також з урахуванням відмінності проявів автономії штучного інтелекту

(практично підтверджених і нині частково передбачених законом) від проявів автономії людини дисертантом було сформульовано низку прав роботів – на існування, функціонування, розвиток, мир і справедливість, тощо – похідних від прав людини (зокрема, права власності, інформаційних прав) та обов'язків штучного інтелекту служити суспільству [124; 242; 250]. Публікації дисертанта, які підтверджують апробацію відповідних наукових положень, неодноразово цитувалися західними дослідниками [277; 341].

Здатність штучного інтелекту функціонувати незалежно від людини, прагнення замінити людину штучним інтелектом у тих сферах, де, як підтверджено на практиці, штучний інтелект є більш ефективним та надійним, створення гібридних машин зі включеним людським компонентом неминуче знаходить відображення в правовому регулюванні штучного інтелекту, яке, втім, поки є фрагментарним. Наприклад, Законами про асигнування на національну оборону США, а саме, секціями 238 (g) у законі за 2019 фінансовий рік [272] та 5002 (3) у законі за 2021 фінансовий рік [273], дається визначення штучного інтелекту як машинних систем, здатних сприймати оточення, передбачати, робити рішення і діяти. Схоже визначення містить ст. 3 (1) проекту регуляцій Єврокомісії [274]. Уряд Естонії розглядає можливість визнати право штучного інтелекту представляти людину в цивільних відносинах, що де-факто здійснюється при реалізації автоматичних платежів і т.п. [275]. У юридичній практиці іноді постає питання про правомірність включення штучного інтелекту до волевиявлення людини та людських відносин, відповідальність фізичної чи юридичної особи за самостійні дії штучного інтелекту, який їй належить – як у резонансній історії з вилученням швейцарською поліцією та подальшим поверненням митцям робота, який, роблячи випадкові покупки для експозиції у музеї на надані йому гроші, закупив наркотики на чорному ринку; з робота було знято арешт, а митці були визнані невинуватими, оскільки наркотики були придбані випадково і не для продажу чи споживання [276]. Однак публічно-правовим регулюванням у більшості

юрисдикцій чітко не вирішене питання правосуб'єктності штучного інтелекту, яке поки залишається предметом теоретико-правового обговорення [277].

О. Радутний обґрунтував можливість кримінальної відповідальності штучного інтелекту [123, с. 123]. У 2017 р. Європейський Парламент схвалив доповідь про цивільно-правове регулювання роботехніки [264], якою Європейській комісії пропонується у майбутньому передбачити особливий правовий статус електронної особи, відповідальної за свої дії, для найскладніших автономних роботів, і застосовувати цей статус у справах, де роботи приймають самостійні рішення у взаємодії з третіми особами. Крім того, у судовій практиці у справах про блокування доступу до веб-сайтів, керованих штучним інтелектом, можна прослідкувати логіку виведення прав штучного інтелекту із прав людини. За своєю конструкцією та програмою штучний інтелект здатен на автоматичні дії, схожі на людське волевиявлення, і його автономна функціональність розширює правову сферу особистої автономії людей. Як обґрунтовано дисертантом, виконуючи складні обов'язки із служіння людям, роботи можуть набувати певні права – як мінімум, право на існування [124, с. 31-34].

Актуальною є проблема дискримінації роботів (robot exclusion) у доступі до офіційних інформаційних ресурсів, скажімо, за допомогою механізмів САРТСНА (reСАРТСНА) та заборони індексації пошуковиками за допомогою стандарту винятків (robots.txt). Від дискримінації роботів страждають люди-користувачі, які позбавляються можливості швидко збирати інформацію в автоматичному режимі для проведення юридичного аналізу, журналістських розслідувань, наукових досліджень, тощо. Ці міркування іноді беруться до уваги державними органами; наприклад, після звернення Громадської організації «Автономна Адвокатура» Державна судова адміністрація України припинила практику дискримінації штучного інтелекту шляхом встановлення обов'язкової перевірки користувачів, чи є

вони людьми, перед доступом до кожного судового рішення, яка уповільнювала роботу з ЄДРСР та забирала багато часу [125, с. 154-155].

Гарантування і захист суб'єктивних прав є важливим елементом особистої автономії приватних осіб та організацій, що забезпечується шляхом доступу до правосуддя та дотримання принципу рівності осіб перед законом.

Ліберальний соціально-демократичний стандарт автономності особи, самостійності у правових відносинах і громадянському суспільстві останні роки динамічно знаходить відображення у практиці Конституційного Суду України, Європейського Суду з прав людини та інших національних і міжнародних судових органів. Щоправда, їх мегаполітичні рішення часто змішують права людини із геополітичними та біополітичними підходами.

Особиста (групова) автономія у сфері правосуддя передбачає можливість винести свою справу на розгляд суду, висловлюватися в судовому засіданні, бути почутими судом, який має брати до уваги і розглядати правові міркування людей, ставитися до людини як до автономної індивідуальності, здатної керувати собою і робити самостійний вибір, зокрема, щодо визначення доказової бази, способу представництва (захисту) чи самопредставництва (самозахисту) в суді, включаючи свободу об'єднань у групи для спільного судового захисту своїх прав та вільний вибір уповноважених агентів групового самопредставництва, в особі яких виступає група у колективних справах, та визначення юрисдикції підсудності серед альтернативних. У кримінальному судочинстві до гарантій особистої автономії відносяться відсутність примусу до самозвинувачення, повага до вибору обвинуваченого, свідчити або не свідчити проти себе, можливість представляти і контролювати свій захист. Особиста автономія у судочинстві має гарантуватися не тільки учасникам судового процесу, але й суду та публіці. Преса та публіка повинні мати право бути присутніми на судових засіданнях, ознайомлюватися із записами засідань та іншими відкритими матеріалами справи, оскаржувати обмеження доступу до зали суду та

матеріалів судових справ. Крім того, особиста автономія відноситься до морально-етичних засад суддівської професії і виключає зв'язаність судді будь-якими наказами та інструкціями; рішення судді мають засновуватися на самостійному правовому міркуванні та відповідати принципу верховенства права [126, с. 44].

Запобігання дискримінації як системне утвердження рівності людей та особиста автономія як свобода правового волевиявлення людини у невідчужуваних правах є спорідненими правовими цінностями. Поважаючи особисту автономію кожної людини, ми будемо цивілізоване суспільство вільних людей на засадах терпимості та взаєморозуміння, де ставлення до людини визначається повагою до особи, а не тенденційними та упередженими узагальненнями щодо її етнічного чи соціального походження, релігійних, політичних чи громадянських переконань, уподобань у сфері особистого життя, тощо [127, с. 37].

Особиста автономія приватних осіб та організацій передбачає свободу вибору та прийняття рішень в усіх сферах людської активності, зокрема, подолання патерналізму (примусове прийняття рішень владою різних рівнів замість особи, що для неї краще) та монополізму (примусова централізація суспільних відносин, зосередження влади та ресурсів в одних руках). Ці явища іноді виникають в обмеженому та морально виправданому обсязі, наприклад, патерналізм – коли батьки та вчителі приймають рішення замість дітей, які не вміють самостійно прийняти правильне рішення, або монополізм – коли автору нового твору чи винаходу необхідно мати ексклюзивні права на його продаж, щоб покрити витрати на творчу чи винахідницьку діяльність і отримати заслужений прибуток. Однак у разі недостатньої пильності людей, а також через егоїстичну пропаганду патерналізму та монополізму ці явища можуть вийти за межі моральності, наприклад, коли старші намагаються перетворити молодших на інструменти реалізації своїх примх або коли інновація використовується для маніпуляцій суспільною думкою, визискування надприбутків, нав'язування авторитарної

політики. Слід уникати поверхового розуміння верховенства права за неточною економічною моделлю «монополії держави на примус», оскільки правова реальність включає особисту автономію у праві легального примусу, яка полягає у визначенні міри та виборі способу необхідного і допустимого примусу в разі наявності таких підстав, як повстання проти тиранії та гноблення (зокрема, шляхом непокорі протиправним вказівкам), самозахист, підтримання дисципліни (за умови легітимності відносин підлеглості), правомірний захист публічних інтересів. Навіть самоконтроль особи не є «монополією на себе», бо має бути підкріплений раціональною солідарністю із самоконтролем інших осіб у суспільній самоорганізації і носити інклюзивний характер [128, с. 16].

Особливо важливим є розвиток особистої автономії у сфері науки та освіти, оскільки патерналістичні політики та насадження обов'язкової ідеології в цих сферах заважають формуванню нових поколінь самостійних людей та інноваційних методів самоорганізації громадянського суспільства.

Міжнародно-правовий стандарт особистої автономії в академічній культурі та науковому співробітництві передбачає прагнення індивідуальної й інституційної самостійності та відповідальності в пошуку та передачі знань, вимагає поваги до свободи наукових досліджень, академічного спілкування та вираження поглядів. Цей стандарт пов'язаний із людською гідністю, метою освітньої системи досягти здатності людини контролювати власне життя, дотримуватися законів власного здорового глузду, включаючи досвід досягнення спільного блага разом з іншими людьми, здатності застосовувати свободу волі для раціонального визначення і реалізації своєї індивідуальності та інтересів, заробляти на життя своїм розумом, бути успішним і щасливим громадянином у демократичному інформаційному суспільстві. Якісна організація наукової роботи на індивідуальному та інституційному рівні потребує взаємної довіри не менше, ніж взаємного контролю та вивірених норм наукової продуктивності. Загрозами особистій автономії науковців є академічна недоброчесність, патерналізм,

бюрократизм, формалізм та монополізм у видавництві наукових журналів, оцінюванні якості та фінансуванні наукових досліджень. Зазначені проблеми вирішуються у широкому та відвертому науковому спілкуванні, шляхом приватних та публічних ініціатив, спрямованих на очищення та розвиток науки, створення комфортних і дієвих норм академічної культури та безпечного наукового співробітництва [129, с. 114].

Право на освіту, передбачене ст. 13 МПЕСКП, нерозривно пов'язане із академічною свободою учасників навчального процесу. Члени академічної спільноти, користуючись особистою автономією індивідуально або колективно, вільні створювати, розвивати та поширювати знання та ідеї шляхом дослідження, викладання, навчання, дискусії, документування, продукування, створення письмових та інших творів; академічна свобода передбачає можливість осіб вільно висловлювати думки про свою установу, брати участь у професійних та представницьких академічних органах [130, с. 719].

Особиста (групова) автономія має гарантуватися не тільки здобувачам освіти, викладачам та науковцям, але й освітнім та науково-дослідницьким організаціям, в т.ч. університетам, науковим інститутам, академіям, а також рецензованим науковим фаховим виданням, які відіграють ключову роль у поширенні та збереженні наукових знань. Академічна автономія наукового журналу представляє собою реалізацію права самостійно організувати власний видавничий цикл відповідно до сучасних стандартів фіксування, підтвердження, поширення, систематизації наукових результатів, включаючи перевірку їх достовірності, значущості та новизни шляхом рецензування, а також систематизацію, збереження (архівування) та відслідковування впливу наукових публікацій за допомогою методів наукометрії [131, с. 284].

Приватність, яка є визначальною характеристикою приватних осіб та організацій, є формою відокремленості від публічних правових порядків, самоуправлінням, контролем над своїм життям, тілесною та (або) організаційною цілісністю, майном, тощо. Відділення власного життя від

публічного є політичним не тільки у публічній сфері, де держава захищає недоторканність приватного життя, але й у приватній сфері також: кожна особа формує свою політику приватності як власний правитель і суддя. Приватність захищає довірливі й толерантні стосунки з іншими особами, інтимні подробиці, професійні та комерційні таємниці, людську гідність, ділову репутацію, індивідуальність, самоповагу, власність, рівність перед законом, тощо. Однак дослідження злочинності та тероризму показують, що зловживання приватністю можуть призводити до правопорушень – відтак, втручання держави у приватну сферу іноді буває необхідним та виправданим; приватність не може бути абсолютною [132, с. 1]. Наприклад, стеження за громадським порядком в публічних місцях за допомогою відеокamer не порушує приватність громадян, але оприлюднення подібних відеозаписів може бути протиправним втручанням. Приватності бізнесу в муніципально-правовій сфері часто загрожує схильність місцевої влади втручатися у вуличну торгівлю та рекламу [133, с. 103]. Протидіяти правопорушенням у приватній сфері можуть не тільки публічні інституції, але й приватні детективи, журналісти-розслідувачі, громадські активісти та інші приватні особи й організації. Зокрема, приватні особи вільні збирати інформацію відповідно до принципу особистої автономії, свободи вибору правових інструментів досягнення своїх правомірних інтересів у отриманні інформації, що становить публічний інтерес або стосується їх приватного життя, зокрема, з метою викрити зловживання та злочини [134, с. 203-204].

У міжнародному праві особисту автономію закріплено у формі сукупності прав людини, передбачених Загальною декларацією прав людини та іншими міжнародно-правовими документами, а також принципами міжнародного приватного права (свобода договору, автономія волі, тощо). Методологія досліджень міжнародного права передбачає також принцип правового плюралізму, можливості співіснування правових порядків на одній території, в тому числі, офіційних правових систем з неофіційними, звичаєвими та релігійними автономними правовими порядками [135, с. 126].

Особиста автономія у конституційному праві включає гарантії прав людини та громадянина, принципи народовладдя, справедливого правосуддя, поділу публічного та приватного права, інші принципи ліберальної демократії. Як один з основних принципів кримінального права, особиста автономія передбачає здатність відповідати за свої вчинки та свідомо не вчиняти винні суспільно небезпечні заборонені законом діяння, особисту відповідальність за наявності вини, захист правового поля свободи від проявів несвободи та злочинності [136, с. 77]. У цивільному праві особиста автономія включає цивільну правоздатність та дієздатність, захист майнових та особистих немайнових прав, принцип вільного волевиявлення при укладенні договору, тощо.

Гарантії особистої автономії можна виявити навіть у імперативно регульованих галузях права. Скажімо, у податковому праві особиста автономія приватних осіб та організацій включає процесуальну автономію, тобто, свободи платника податків у межах процесу справляння податків і зборів, та матеріальну автономію – самостійне визначення змісту податкових відносин у зв'язку із вільним володінням приватною власністю [137, с. 173]. Е. Ебрю в статті "Податки, влада і особиста автономія" висловлює думку, що особиста автономія у податковому праві означає розширення прав і свобод платників податків, зростання їх впливу, здатність визначати суми податків, які будуть зібрані, та осіб, на яких покладається податковий тягар [138].

Таким чином, інтерпретація правових норм стосовно особистої автономії приватних осіб та організацій у окремих галузях права здійснюється з урахуванням загального теоретичного змісту категорії особистої автономії приватних осіб та організацій, а також специфіки відповідних галузей права.

2.2. Особиста автономія приватних осіб та організацій у правовій системі України та доктрині Конституційного Суду України

У правовій системі України наявний широкий спектр правових гарантій особистої автономії приватних осіб та організацій. Про це свідчить законодавство та судова практика.

Відповідно до ст. 3 Конституції України, людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави [1].

Ст. 8 Конституції України передбачає визнання і дію у державі принципу верховенства права та гарантує можливість звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина.

Положення ч. 1 ст. 9 Конституції України стосовно того, що чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України, є гарантією виконання міжнародно-правових зобов'язань держави із захисту прав людини, в т.ч. глобальних стандартів особистої автономії приватних осіб та організацій. Такі стандарти, зокрема, визначаються метою ООН заохочувати та розвивати повагу до прав людини та основних свобод для всіх без розрізнення раси, статі, мови, релігії (ч. 3 ст. 1 Статуту ООН) і прийнятими Генеральною асамблеєю ООН засадничими документами у сфері прав людини (Загальна декларація прав людини 1948 р., Декларація про право на розвиток 1986 р., Декларація про право народів на мир 1984 р., Декларація про право на мир 2016 р. та ін.), а також міжнародними угодами із захисту прав людини, ратифікованими Україною, зокрема, ЄКПЛ 1950 р., МПГПП (і факультативний протокол про індивідуальні скарги) та МПЕСКП 1966 р.

Другим розділом Конституції України "Права, свободи та обов'язки людини і громадянина" (ст. ст. 21-68) передбачена низка правових гарантій особистої автономії приватних осіб та організацій. Серед них наведемо наступні.

Згідно із ст. 21 Конституції України, усі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах. Права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними.

Ст. 23 Конституції України гарантує, що кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права і свободи інших людей, та має обов'язки перед суспільством, в якому забезпечується вільний і всебічний розвиток її особистості.

Принцип недискримінації детально прописано у ст. 24 Конституції України, де передбачається, серед іншого, рівність у правах чоловіка та жінки, іноземців та осіб без громадянства з громадянами України, рівність перед законом усіх громадян без привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками. Ст. 25 Конституції України передбачає право на громадянство та його зміну.

Конституція України гарантує право на життя (ст. 27), повагу до людської гідності (ст. 28), свободу та особисту недоторканність (ст. 29), недоторканність житла (ст. 30), таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції (ст. 31), заборону втручання в особисте і сімейне життя (ст. 32), право на свободу пересування (у ст. 33 підкреслено вільний вибір місця проживання), свободу думки і слова та вільне вираження поглядів (у ст. 34 підкреслено вільний вибір способів діяльності в інформаційній сфері), свободу світогляду та віросповідання (ст. 35), свободу об'єднання у громадські організації, професійні спілки та політичні партії (ст. 36), право на участь в управлінні державними справами (ст. 38), на мирні зібрання (ст. 39), на звернення до органів державної влади та посадовців (ст. 40),

на власність, в т.ч. інтелектуальну (ст. 41), на підприємницьку діяльність (ст. 42), на працю (у ст. 43 підкреслюється можливість вибору професії та роду трудової діяльності), на страйк (ст. 44), на відпочинок (ст. 45), на соціальний захист (ст. 46), на житло (ст. 47), на достатній життєвий рівень особи та сім'ї, що включає достатнє харчування, одяг, житло (ст. 48), на охорону здоров'я (ст. 49), на безпечне для життя і здоров'я довкілля (ст. 50), на шлюб за вільною згодою (ст. 51), на заборону насильства та експлуатації дітей і їх рівність перед законом (ст. 52), на освіту (ст. 53), на свободу літературної, художньої, наукової і технічної творчості (ст. 54), на доступ до правосуддя (ст. 55), правової інформації (ст. 57) і правничої допомоги (у ст. 59 підкреслено вільний вибір захисника), на презумпцію невинуватості (ст. 62) та заборону багаторазової санкції за одне правопорушення (ст. 61).

Гарантіями особистої автономії є принципи, закріплені у ч. 1 ст. 19 Конституції України стосовно того, що правовий порядок в Україні ґрунтується на засадах, відповідно до яких ніхто не може бути примушений робити те, що не передбачено законодавством, а також у ч. 1 ст. 60 Конституції України, що ніхто не зобов'язаний виконувати явно злочинні розпорядження чи накази.

Невиправданим конституційно-правовим втручанням у сферу особистої автономії є припис ч. 1 ст. 92 Конституції України стосовно того, що виключно законами України визначаються права і свободи людини і громадянина, гарантії цих прав і свобод, основні обов'язки громадянина.

Визначення прав людини виключно законами окремої держави суперечить принципу універсальності прав людини в міжнародному праві, який передбачає загальне розуміння прав людини, що відображено, в т.ч., у преамбулі Загальної декларації прав людини [161]. Із згаданого припису ч. 1 ст. 92 Конституції України може скластися неправильне враження, що права людини надаються державою або що зміст прав людини не визначається міжнародно-правовими документами, включаючи Загальну декларацію прав людини 1948 р., прийняту задовго до того, як поняття прав людини взагалі

стало частиною вітчизняного правового поля. Треба погодитися із думками видатного французького юриста Рене Кассена, одного із авторів цієї декларації, висловленими в його нобелівській лекції, що «надто багато національних лідерів висловлюються щодо абсолютного і виключного суверенітету держави над людьми в її юрисдикції, проголошуючи принципи, які загрожують знову ввести світ у стан анархії та втягнути його у війни» і що після прийняття «Хартії прав людини», попри важливе значення юрисдикції держави, «вона вже ніколи не буде виключною» [336]. Також заслуговує на увагу думка чеського правника Петра Ага, що навіть міжнародні інституції на зразок Європейського Суду з прав людини, покликані приймати авторитетні рішення, обов'язкові до виконання державами, не є виключними тлумачами прав людини, оскільки «всі, хто інтерпретують права людини – Суд, національні держави та індивідуальні скажники – всі стають співавторами, які створюють разом значення нормативних рамок, що застосовуються у конкретних справах» [337, с. 172]. Вказаним міркуванням світових юристів співзвучна позиція Конституційного Суду України, висловлена у рішенні № 15-рп/2004 від 2.11.2004 р.: «Одним з проявів верховенства права є те, що право не обмежується лише законодавством як однією з його форм, а включає й інші соціальні регулятори, зокрема норми моралі, традиції, звичаї тощо, які легітимовані суспільством і зумовлені історично досягнутим культурним рівнем суспільства» [143].

Позиціонування національного законодавства в якості єдиного і виключного джерела прав людини, звуження обсягу цих прав виключно до приписів законодавства не відповідає і теоретичним засадам конституціоналізму. Як зазначав Альберт Дайсі у класичній праці «Вступ до вивчення конституційного права», закони «є не джерелом, а наслідком індивідуальних прав» [338, с. 190]. Крім того, Венеціанська комісія, зауважуючи, що стаття 92 Конституції України вимагає регулювання гарантій прав людини виключно законом, висловила правову позицію, що

можливість приймати підзаконні акти додатково до законів в цій сфері «не має бути повністю виключена» [339, п. 42], оскільки Спільні керівні принципи зі свободи мирних зібрань Венеціанської комісії та ОБСЄ/ОДПЛ у 2-й редакції рекомендують прийняття інструкцій із розпуску зібрань для правоохоронних органів у формі підзаконних актів [340, п. 165].

З викладеного вбачається, що права людини не можуть визначатися виключно законами України як універсальна категорія, зміст якої визначається автономним особистим волевиявленням самої людини, правозахисних організацій і груп людей, які відстоюють людські права, а також юридичною наукою, міжнародним правом та національними правовими системами (як вітчизняною, так і зарубіжними) і їх нормативно-правовими актами (включаючи законодавство та підзаконні акти). Таким чином, для усунення некоректної монополізації змісту прав людини законодавчою владою України необхідно виключити слова «людини і» із частини першої статті 92 Конституції України.

Конституційний принцип незворотності дії законів та інших нормативно-правових актів у часі, крім випадків, коли вони пом'якшують або скасовують відповідальність особи (ч. 1 ст. 58 Конституції України), спрямований на забезпечення правової визначеності, що також є гарантією особистої автономії.

На жаль, Конституційний Суд України витлумачив цей принцип як такий, що не стосується юридичних осіб. Обов'язковість відповідного рішення суду, на переконання дисертанта, не обмежує академічну свободу критичної науково-юридичної оцінки судового рішення, яка є необхідною в даному випадку.

Відповідно до рішення Конституційного Суду України № 1-рп/99 від 09.02.1999 р. положення ч. 1 ст. 58 Конституції України про те, що закони та інші нормативно-правові акти не мають зворотної дії в часі, крім випадків, коли вони пом'якшують або скасовують відповідальність особи, треба розуміти так, що воно стосується людини і громадянина (фізичної особи).

Приймаючи таке рішення, суд витлумачив вказане конституційне положення шляхом аналізу структури тексту, а саме, послався на те, що в Конституції України стаття 58 міститься у розділі II "Права, свободи та обов'язки людини і громадянина", в якому закріплені конституційні права, свободи і обов'язки насамперед людини і громадянина та їх гарантії. При цьому суд вдався до систематичного способу тлумачення конституційних норм на підкріплення текстового тлумачення, зазначивши, що положення окремих статей того ж розділу II Конституції України, в яких визначається правовий статус церкви, релігійних організацій, політичних партій, громадських організацій, гарантують їх діяльність через реалізацію прав та свобод людини і громадянина, а саме – права на свободу віросповідання і світогляду, права на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації [139].

Науково-юридичний аналіз цього рішення Конституційного Суду України свідчить про непослідовність у застосуванні судом систематичного способу тлумачення права, оскільки суд обмежився лише текстовим тлумаченням припису ч. 1 ст. 58 Конституції України і не витлумачив цей припис системно. З системного тлумачення судом інших статей Конституції України, наведеного у рішенні, випливає, що діяльність юридичних осіб є реалізацією прав та свобод людини і громадянина; враховуючи, що юридичні особи у цивільному праві визначаються як об'єднання людей та майна, беручи до уваги конституційний захист права власності та інших прав і свобод людини, вказаний висновок суду щодо системного тлумачення норм Конституції України можна віднести до будь-якої юридичної особи, а не тільки до перерахованих в судовому рішенні. Таким чином, якщо б суд був послідовним у системному тлумаченні конституційного права, він мав би вдатися до системного тлумачення ч. 1 ст. 58 Конституції України і визнати, що ретроактивне застосування законів та інших нормативно-правових актів до юридичних осіб завжди стосується також фізичних осіб, тому є неприпустимим.

Крім того, що зазначене рішення суду є результатом непослідовного тлумачення Конституції України, можна навести й інші аргументи на користь критичної оцінки цього рішення. Д. Трой вказує, що ретроактивне застосування законів загрожує особистій автономії, ламаючи плани та правомірні очікування, знецінюючи власність, завдаючи збитки у формі перехідної ціни та створюючи інші негативні економічні наслідки; суспільство, в якому ретроактивне законодавство приймається буденно, отримає менше інвестицій, ніж потребує для економічної ефективності [140, с. 1348]. Також, ст. 1 Протоколу до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, ратифікованого Законом України "Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції" № 475/97-ВР від 17.07.1997 р., передбачено, що кожна фізична або юридична особа має право мирно володіти своїм майном і ніхто не може бути позбавлений своєї власності інакше як в інтересах суспільства і на умовах, передбачених законом і загальними принципами міжнародного права [141]. У цій конвенційній нормі презюмується рівність фізичних та юридичних осіб у праві власності, а отже, і у відповідальності, до якої зобов'язує власність. ЄСПЛ неодноразово визнавав протиправним ретроактивне застосування законодавства до юридичних осіб, у т.ч. в рішеннях у справі *Azienda Agricola Silverfunghi S.a.s. and Others v. Italy* [324] від 24.06.2014 р. та у справі *Kamoy Radyo Televizyon Yayincılık ve Organizasyon A.Ş. v. Turkey* [325] від 16.04.2019 р., що є додатковим аргументом на користь відмови від ретроактивного законодавства у правовій системі України.

Попри критичну науково-юридичну оцінку дисертантом правової позиції Конституційного Суду України щодо можливості ретроактивного застосування законодавства до юридичних осіб, подальше дослідження юриспруденції цього суду у справах стосовно особистої автономії приватних осіб та організацій дозволило виявити розвиток позитивних тенденцій.

Рішеннями Конституційного Суду України визнається право фізичної особи на автономне буття незалежно від держави, органів місцевого самоврядування, юридичних і фізичних осіб (рішення № 2-рп/2012 від 20.01.2012 р.) [142], а також визнається, що верховенство права – це панування права як правової культури, що не обмежується лише законодавством (рішення № 15-рп/2004 від 2.11.2004 р.) [143].

У своїй практиці Конституційний Суд України розвинув доктрину соціальної справедливості, засновану на цінностях верховенства права, свободи та рівності, і віднайшов прагматичний баланс між імперативами індивідуальної свободи та економічної безпеки; у конституційній юриспруденції судді реалізували ідеї людиноцентричної держави та особистої автономії у громадянському суспільстві, близькі до ліберально-демократичних концепцій розробників Конституції України. Прикладами рішень суду, що свідчать про визнання особистої автономії приватних осіб та організацій, окрім названих, є також визнання антиконституційним встановлення граничного віку керівників вищих навчальних закладів, що є втручанням у сферу академічної автономії (рішення № 14-рп/2004 від 7.07.2004 р.), визнав автономію працівників у праві вільно створювати профспілки (рішення № 11-рп/2000 від 18.10.2000 р.), автономію молодіжних та дитячих організацій, зокрема, в аспекті доступу до бюджетного фінансування (рішення № 18-рп/2001 від 13.12.2001 р.), автономію релігійних груп у праві вільно збиратися та проводити церемонії без дозволу місцевих органів влади (рішення № 6-рп/2016 від 8.09.2016 р.), а також автономію осіб, визнаних недієздатними, у праві безпосередньо подавати звернення громадян (рішення № 8-р/2018 від 11.10.2018 р.) [144, с. 86].

Серед інших актів Конституційного Суду України, які частково знімають тягар зарегульованості українського правового поля на користь утвердження особистої автономії, можна назвати рішення у справах про доступ до інформації про недієздатну особу № 5-зп/1997, щодо права на оскарження в суді неправомірних дій посадової особи № 6-зп/1997, про

профспілку, що діє на підприємстві № 14-рп/1998, про невідомість судам скарг на акти і дії об'єднань громадян з питань їх внутрішньоорганізаційної діяльності або їх виключної компетенції № 6-рп/2001, щодо прописки № 15-рп/2001, про оспорювання актів у господарському суді № 13-рп/2002, про досудове врегулювання спорів № 15-рп/2002, про заборону розірвання договорів інвестування житлового будівництва № 5-рп/2012, про рівність сторін судового процесу № 9-рп/2012, тощо.

На жаль, Конституційний Суд України проявив непослідовність у питанні такої форми особистої автономії, як самопредставництво та вільний вибір представника у суді: змінюючи позицію щодо права вільного вибору захисника, висловлену в рішенні № 13-рп/2000, у висновку № 1-в/2016 суд визнав конституційною норму, якою встановлюється монополія адвокатури. При цьому суд виходив з того, що адвокат має необхідний професійний рівень та можливість забезпечити реалізацію права особи на захист від кримінального обвинувачення та представництво її інтересів у суді, у той же час кожна особа є вільною у виборі захисника своїх прав серед адвокатів. Однак суд не врахував права осіб (груп осіб) на самопредставництво у об'єднанні із самостійно обраними юристами для захисту альтернативних прийнятим серед адвокатів правових позицій. Непереконливим є твердження про "свободу вибору" захисників та представників серед адвокатів, що явно обмежується вартістю послуг адвоката, зв'язаністю адвокатів корпоративною дисципліною, складністю доступу до професії адвоката і глибокими суперечностями соціально-економічних інтересів народу та юридичної еліти.

У сучасному законодавстві України набув розвитку інститут національно-персональної автономії, який був вперше запроваджений Законом Української Народної Республіки про національно-персональну автономію 1918 р., скасовувався Скоропадським, відновлювався Директорією і припинив дію в умовах диктатури більшовиків. Ідеї екстериторіальної національної автономії в українському правознавстві мають ще глибші корені, зокрема, П. Юркевич, коментуючи вчення

Піфагора, зауважує, що національна спільність набувається «завдяки вихованню, а не через спільність історичної долі на одній території».

Згідно ст. 11 Закону України «Про національні меншини в Україні», громадяни України мають право вільно обирати і відновлювати національність, у ст. 6 гарантується національно-культурна автономія національних меншин [145].

Категорія судового рішення	Кількість рішень
Підтвердження української національності	2
Зміна національності на болгарську	13
Зміна російської національності на німецьку	24
Зміна національності на єврейську	25
Зміна російської національності на польську	26
Зміна української національності на німецьку	39
Зміна національності на грецьку	50
Зміна української національності на польську	240

Таблиця 1. Судова практика з питань визначення національності за даними Єдиного державного реєстру судових рішень.

Здійснене автором дослідження судової практики з питань визначення національності показує, що люди звертаються до суду, як правило, для визнання національної ідентичності з народами, в державах яких забезпечено вищий рівень особистої автономії, ніж в Україні. Рішення українських судів, якими реалізується особиста автономія у праві на визначення своєї національності, як показало дослідження автора, постановлюються на прохання людей, які потребують захисту в інших національних правових системах (наприклад, для отримання «Картки поляка», дозволу на постійне проживання чи спадку за кордоном); при цьому суди посиляються на припис ст. 11 Конституції України щодо того, що держава сприяє консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх

корінних народів і національних меншин України, та припис ст. 300 ЦК України, відповідно до якого, фізична особа має право на збереження своєї національної, культурної, релігійної, мовної самобутності, а також право на вільний вибір форм та способів прояву своєї індивідуальності, якщо вони не заборонені законом та не суперечать моральним засадам суспільства [146].

В Україні, загалом, панує міжнаціональне порозуміння, хоча відносини з національними меншинами ускладнюються епізодичними проявами ненависті та дискримінації. Запити національних меншин на територіальну автономію іноді залишаються проігнорованими чи розглядаються як загроза через, нібито, недоречність таких автономій в унітарній державі, що є спірною думкою: по-перше, існуючі органи місцевого самоврядування за законодавством України та міжнародним правом користуються автономією у своїй діяльності; по-друге, автономія сама по собі не створює ризиків сепаратизму, оскільки, як вказано у Резолюції Генеральної асамблеї ООН «Територіальна цілісність України» від 27.03.2014 р., територіальна автономія не може без згоди суверенної держави здійснити сецесію. Тривожною є перспектива обмеження громадян у свободі вибору мови публічного спілкування, спроби політиків на національному та місцевому рівні примусово розширювати сферу використання української мови, що може призвести до дискримінації нацменшин. Мовно-політичні рішення, продиктовані амбіціями консолідувати націю, через протиправне втручання законодавчої влади у сферу особистої автономії розбалансовують правову систему та підривають авторитет держави [147]. З іншого боку, Т.Дідич слушно зауважує, що і надання особливого статусу так званим мовам регіонального спілкування у 2012 р. не відповідало об'єктивним потребам суспільства та призвело до його поділу та поляризації за ознакою мови спілкування [148].

З урахуванням викладених міркувань та історичної традиції національно-персональної автономії, а також результатів досліджень Х. Де Шуттера, який обґрунтував, що політики лінгвістичного плюралізму є справедливішими за політики лінгвістичної територіальності [149], дисертант дійшов висновку, що

особиста автономія у мовному самовизначенні в Україні має бути не територіальною, а індивідуальною: вільний вибір мови всіх форм спілкування має бути гарантований не тільки у приватному та релігійному житті, що передбачає ч. 2 ст. 2 Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної», але й у економічній, медійній, професійній, культурній, науково-освітній та інших сферах, перш за все, для вільного розвитку міжнародного спілкування англійською мовою, успішної інтеграції України в глобальне громадянське суспільство, світову економіку та інформаційний простір, де англійська є основною мовою. Англійська мова в Україні набуває все більшої ваги в наукових колах і серед громадськості, часто лунають заклики на зразок того, що "володіння англійською мусить стати конституційним обов'язком" [150], які пояснюються зрозумілим відчуттям несправедливості розриву між поширенням англійської мови в приватному спілкуванні привілейованих класів та її виключеності з публічного спілкування. Бельгійський політичний філософ Ф. Ван Періс правильно аргументує, що реалії фінансової та ринкової централізації світової економіки та геополітичного домінування Заходу, найбільш потужними демократіями якого є англо-американські нації, обумовили факт глобальної лінгвістичної уніфікації, і для уникнення нарощування нерівності багатства та влади між включеними до глобального громадянського суспільства елітами та несправедливо усунутими від участі в світовій політиці народами розвиток глобального громадянського суспільства на основі поширення англійської як мови глобального спілкування є неодмінною умовою поширення глобальної демократії та рівномірного розподілу благ для досягнення соціальної справедливості в усьому світі [151].

Досвід Заходу може бути корисний і для подолання етнонаціональної напруги в Україні як приклад ненасильницького розширення сфери застосування мови шляхом політичної підтримки мирного розвитку мовної соціально-економічної та культурної екосистеми, включаючи частково безкоштовні освітні програми, майданчики електронної торгівлі та підприємництва, віртуальні світи розваг та мистецтва, до яких люди та

бізнес приєднуються добровільно через доступність, комфорт, привабливість, турботу про автономію користувачів, а не через страх покарання. Слід наголосити, що глобальна англомова інформаційна екосистема є переважно приватною, і заборонити участь в ній навряд чи реально; тому нема альтернатив створенню аналогічної приватної україномовної екосистеми для автономних громадян.

Цивільним кодексом України передбачені широкі гарантії особистої автономії приватних осіб та організацій, зокрема, гарантовано майнові та особисті права фізичних та юридичних осіб; у ст. 1 ЦКУ передбачено, що цивільні відносини засновані на юридичній рівності, вільному волевиявленні, майновій самостійності їх учасників; ст. 3 ЦКУ відносить до загальних засад цивільного законодавства свободу договору та підприємницької діяльності (доцільно було б додати особисту автономію приватних осіб та організацій до переліку цих засад). Відповідно до ст. 300 ЦКУ фізична особа має право на індивідуальність, збереження своєї національної, культурної, релігійної, мовної самобутності, а також право на вільний вибір форм та способів прояву своєї індивідуальності, якщо вони не заборонені законом та не суперечать моральним засадам суспільства. Ст. 81 ЦКУ передбачає можливість створення та реєстрації юридичних осіб, в т.ч. приватного права, шляхом утворення організацій, тобто об'єднань осіб та (або) майна; крім того, ст. 1130 передбачає право осіб на спільну діяльність без створення юридичної особи. ЦКУ визнає певну автономію майна, тобто поєднання правової об'єктності та суб'єктності, що відповідає автономно-процесуальній моделі права: наприклад, відповідно до статті 191 Цивільного кодексу України підприємство є майновим комплексом, нерухомістю, і водночас відповідно до статті 810-1 цього Кодексу підприємство наділяється правами і обов'язками орендодавця. Ст. 2 ЦПК України передбачає гарантії особистої автономії у процесі цивільного судочинства, зокрема, право на звернення до суду, змагальність сторін, диспозитивність, тощо [152].

До гарантій особистої автономії у Кримінальному кодексі України можна віднести, зокрема, принцип охорони прав і свобод людини від злочинів (ст. 1), принципи презумпції невинуватості та особистої відповідальності за вчинення винного суспільно небезпечного діяння, яке містить склад кримінального правопорушення (ст. 2), критерії правосуб'єктності та осудності (ст. ст. 18-22) і вини (ст. ст. 23-25), допустимість необхідної оборони (ст. 36), правила вжиття заходів кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб (ст. ст. 96-3 – 96-11) [153]. Гарантії особистої автономії у процесі кримінального судочинства передбачені загальними засадами кримінального провадження, передбаченими ст. ст. 1-29 КПК України, такими як повага до людської гідності, забезпечення права на свободу та особисту недоторканність, недоторканність права власності, забезпечення права на захист, змагальність сторін та свобода в поданні ними суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості, забезпечення права на оскарження процесуальних рішень, дій чи бездіяльності, гласність і відкритість судового провадження [154].

Крім того, правові гарантії особистої автономії приватних осіб та організацій передбачені Господарським кодексом України та Господарським процесуальним кодексом України, Податковим кодексом України, Сімейним кодексом України, Земельним кодексом України, Кодексом законів про працю України, Кодексом адміністративного судочинства України, Житловим кодексом, Основами законодавства України про охорону здоров'я, Законами України "Про захист персональних даних", "Про громадські об'єднання", "Про звернення громадян", "Про доступ до публічної інформації", "Про інформацію", "Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності", "Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні", законодавством про освіту, вибори, референдуми, тощо.

Проведене дисертантом разом з І. Тарасовою дослідження проблеми особистої автономії у кримінальному процесі показало недостатність існуючих процесуальних гарантій особистої автономії; нині такі гарантії є

непрямими і тому допускають протиправне втручання у сферу власного розсуду учасників судового процесу в широкому розумінні, включаючи не тільки осіб, які грають чітко визначені процесуальним законом ролі, але й суд, публіку та автономних агентів [155, с. 100]. Це спостереження стосується й інших форм судового процесу. Для вирішення зазначеної проблеми необхідно доповнити процесуальне законодавство України в усіх сферах судочинства, в т.ч. конституційне, кримінальне, цивільне, адміністративне, господарське, антикорупційне, з питань інтелектуальної власності нормами про те, що визнання особистої автономії приватних осіб та організацій відноситься до основних засад судочинства, звільнити заявників та позивачів від судового збору при оскарженні порушень їх особистої автономії рішеннями, діями чи бездіяльністю посадових і службових осіб та органів держави і місцевого самоврядування, а також передбачити повноваження суду, головуючого судді за власною ініціативою або за заявою зацікавленої особи винести мотивовану ухвалу про забезпечення поваги до особистої автономії, якою надати правову оцінку (визнання правомірності) конкретних проявів особистої автономії у зв'язку з судовим провадженням, встановити правомірні способи реалізації прав, обов'язків та інтересів на вибір особи, зобов'язати інших осіб вчинити дії, необхідні для забезпечення поваги до особистої автономії, або утриматися від вчинення дій, які перешкоджають реалізації особистої автономії приватних осіб та організацій чи становлять протиправне втручання у сферу особистої автономії.

2.3. Особиста автономія приватних осіб та організацій у порівняльному і міжнародному праві та доктрині Європейського Суду з прав людини

Особиста автономія приватних осіб та організацій як сукупність суб'єктивних прав і свобода вибору правових засобів реалізації суб'єктивних інтересів фізичних та юридичних осіб і груп осіб є універсальною правовою цінністю, визнаною в усьому світі, закріпленою системою актів міжнародного публічного та приватного права. Правове забезпечення особистої автономії у національних правових системах є неодмінною умовою їх розвитку [156, с. 426].

У філософії міжнародного права, як і у загальній філософії права, категорія особистої автономії пояснює співвідношення між владою та свободою: всяка легітимна влада заснована на невідчужуваності свободи підвладних осіб, яка є їхньою владою над собою; подібно до національних правових режимів, які завжди включають широкий спектр різноманітних приватних форм особистої автономії або суверенітету особистості над власним життям, міжнародний політико-правовий режим включає принцип публічного суверенітету, що є особистою автономією держав [157, с. 250-259], оскільки колективна індивідуальність (згуртованість) має бути заснована на нормативних передумовах індивідуальної автономії учасників колективу [158, с. 56]. У міжнародному приватному праві кантівський ідеал особистої автономії є основою загальновизнаного нормативно-правового принципу автономії сторін, який передбачає владу приватних осіб та організацій на свій розсуд обирати правовий порядок та сервіс (як-то, закон та суд) для досягнення згоди [159, с. 71].

Ідея особистої автономії історично лежить в основі засадничих політико-правових актів, що гарантують права та свободи людини [160, с. 27], включаючи Загальну декларацію прав людини, прийняту Генеральною асамблеєю ООН у 1948 році, преамбула якої починається з проголошення того, що визнання гідності, яка властива всім членам людської сім'ї, і рівних та невід'ємних їх прав є основою свободи, справедливості та загального миру [161]. Ця декларація була

прийнята для уточнення змісту ст. 1 Статуту ООН, що проголошує метою ООН розвиток поваги до прав людини, голосами 48-х держав-членів проти 58-х; делегації Радянського Союзу, а також Української й Білоруської республік утрималися від голосування, стверджуючи, що декларація, нібито, недостатньо наголошує на соціально-економічних правах [162, с. 66-67].

У 1966 р. міжнародно-правові гарантії прав людини були закріплені в МПГПП [163] та МПЕСКП [164], причому в преамбулах обох пактів було зазначено, що разом із Загальною декларацією прав людини вони спрямовані на здійснення ідеалу вільної людської особи. Обидва пакти передбачають регулярне подання державами звітності про дотримання зобов'язань щодо захисту прав людини; до цього пізніше, із розростанням комплексу міжнародних угод щодо стандартів прав людини (включаючи такі угоди, як Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації, Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації жінок, Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або принижуючих гідність видів поводження та покарання, Конвенція про права дитини) і звітності за ними, під час реформи системи ООН у 2006 р. додався механізм УПО. Логіка розвитку людської свободи прослідковується і у прийнятих Генеральною асамблеєю ООН деклараціях про права людини на розвиток та на мир.

Факультативні протоколи до МПГПП та МПЕСКП дозволяють подавати індивідуальні скарги на порушення передбачених цими пактами прав. У практиці Комітету по правах людини, який розглядає скарги на порушення МПГПП, право на приватність тлумачиться як таке, що передбачає право на особисту автономію, включаючи тілесну автономію (контроль над власним тілом); крім того, у аспекті права на об'єднання Комітет визнавав автономію політичних партій у формуванні свого членства [165, с. 570].

Ст. 18 МПГПП передбачає право на свободу думки, совісті та релігії, що відповідно до Загального коментаря Комітету по правах людини № 22 (1993) включає право на ідейну відмову від військової служби [166]. До цього доречно додати зауваження Д. Аденішира, що обов'язок держави

полягає у забезпеченні нейтрального плюралізму, тобто, збереження багатоманіття різних уявлень про добрий спосіб життя людини, в т.ч. легалізації виключень із загальних обов'язків, встановлених законом, на основі поваги до особистої автономії, яка передбачається правом на свободу переконань, що дозволяє людині самостійно визначати, в чому саме полягають її переконання – наприклад, чи сумісні її переконання з військовою службою [167, с. 1-14].

Загалом, відповідно до п. 7 Доповіді спеціального доповідача з питань права на приватність Ради ООН з прав людини А/НРС/40/63 від 16.10.2019р., усі основні свободи, що гарантуються МПГПП, в т.ч. свобода пересування (ст. 12), свобода об'єднань (ст. 22), свобода релігії (ст. 18), свобода вираження поглядів (ст. 19), право на приватність (ст. 17), захищають індивідуальне право на особисту автономію [168].

У п. 5 Доповіді спеціального доповідача в галузі культурних прав Ради ООН з прав людини А/НРС/31/59 від 3.02.2016 р. зазначається, що культурні права, передбачені МПЕСКП, є ключовими для імплементації всього спектру універсальних прав людини і значною мірою дозволяють відповідати на такі виклики, як конфліктні та постконфліктні ситуації, дискримінація і бідність; культурні права додають сили та різноманіття, створюють суттєві можливості реалізації інших прав людини; нереалізованість культурних прав укупі з соціально-економічною нерівністю перешкоджає людям насолоджуватися особистою автономією та правом на розвиток, користуватися своїми громадянськими і політичними правами. У підсумку (п. 90 Доповіді) спеціальний доповідач рекомендує забезпечити право кожної особи практикувати власну культуру, самостійно чи спільно з іншими, і дбати про захист незгодних та безсилих осіб у будь-яких групах [169]. У іншій доповіді спеціального доповідача А/НРС/28/57 від 24.12.2014 р. наголошується, що державно-правове забезпечення надприбутків від визискувальних режимів інтелектуальної власності є шкідливим для особистої автономії у сукупності творчих, мистецьких та академічних

свобод, можливостей брати участь у культурному житті та користуватися досягненнями наукового прогресу, що гарантує ст. 15 МПЕСКП [170].

Зв'язок особистої автономії з правами меншин, в т.ч. національно-культурною автономією в сучасному міжнародному праві було детально розкрито в доповіді Робочій групі з питань меншин Підкомісії із розширення та захисту прав людини Комісії з прав людини Економічної і соціальної ради ООН «До загального коментаря щодо самовизначення та автономії» E/CN.4/Sub.2/AC.5/2005/WP.5 від 25.05.2005 р., підготовленій директором Європейського центру з питань меншин М. Веллером; загальний висновок цієї доповіді полягає в тому, що самовизначення у міжнародному праві пов'язане з автономією, різні форми якої (особиста автономія, культурна і функціональна нетериторіальна автономія, територіальна автономія) все частіше використовуються у різних регіонах світу як інструмент державного будівництва та покращення місцевого самоврядування, але не дозволяє меншинам міняти політичний статус територій компактного проживання через сепаратистську діяльність автономних груп [171]. Учасники робочої групи висловили до цієї доповіді зауваження, що територіальна автономія може бути корисною як мирне рішення питання статусу меншин, але держава не зобов'язана вдаватися саме до такого рішення, і пропонували для інтеграції меншин залучати їх представників до державної служби, а також до служби в поліції та силових структурах [172].

Концепція особистої автономії застосовується не тільки на глобальному рівні органами ООН, але й на континентальному рівні, зокрема, органами Ради Європи, членами якої на сьогодні є 47 держав. Парламентська Асамблея Ради Європи закликала забезпечувати особисту автономію пацієнтів [173] та користувачів Інтернету і соціальних мереж [174], гарантувати молодим людям більшу особисту автономію та участь у демократичних процедурах [175]; Комітет Міністрів Ради Європи дав рекомендації державам-членам гарантувати особисту автономію старіючих та немічних людей, в т.ч. шляхом заохочення самостійності та незалежності,

освіти протягом всього життя [176], а також застеріг проти використання штучного інтелекту та машинного навчання для маніпуляції думками та поведінкою осіб, водночас наголошуючи, що розвинуті технології грають визначальну роль в укріпленні особистої автономії та індивідуального самовизначення [177].

Значний вплив на світову та національну юриспруденцію має практика ЄСПЛ, який сформував власну доктрину особистої автономії та у багатьох рішеннях керувався логікою, що відповідає концепції особистої автономії приватних осіб та організацій.

У п. 32 Рішення ЄСПЛ у справі «Прилуцький проти України» №40429/08 від 26.02.2015 р. [178] вказується, що особиста автономія є важливим принципом, що передбачає здатність і право особи самостійно визначати спосіб свого життя і лежить в основі прав людини, гарантованих Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод [179].

У дослідженні «Право на особисту автономію у практиці Європейського Суду з прав людини» Н. Кофман приділяє особливу увагу таким категоріям справ за заявами про порушення ст. 8 Конвенції: про самостійне визначення способу завершення життя (хоча право на життя не розглядається як право на смерть з огляду на позитивний обов'язок держави забезпечити право на життя і біоетичний принцип необхідності збереження життя); про самостійність у сексуальному житті, власну сексуальну орієнтацію; про самостійний вибір між народженням та абортom; про самостійний вибір ідентичності, включаючи етнічну та гендерну [180].

М. Слабак у статті «Ціннісно-правова аргументація в практиці Європейського Суду з прав людини: деякі методологічні аспекти аналізу» називає особисту автономію однією з пріоритетних цінностей, які досягаються юридичними засобами, зокрема, при захисті прав людини, права на повагу до приватного життя у практиці ЄСПЛ [181]. У науково-методичному посібнику для суддів «Застосування практики Європейського суду з прав людини при здійсненні правосуддя» Т. Фулей зазначає, що повага

до гідності та автономії кожної особи є стандартом прав людини, якого має дотримуватися влада в демократичному суспільстві [182].

Статтею 34 Конвенції передбачено, що ЄСПЛ може приймати до розгляду заяви фізичних та юридичних осіб і груп осіб, які вважають себе потерпілими від допущеного сторонами Конвенції порушення прав людини. Таким чином, особисту автономію у аспекті права на справедливий суд в європейському правовому полі посилено правом оскаржувати порушення прав людини до ЄСПЛ. Однак 9 заяв із 10-ти ЄСПЛ відхиляє без розгляду, не пояснюючи причини; навіть колишній голова суду Жан-Поль Коста заявив, що 94% визнаних неприйнятними заяв є аномалією [183]. На думку В.Буткевича, можна навести десятки причин для критики ЄСПЛ, наприклад, за те, що він знаходить порушення прав людини у випадках тривалого розгляду справ, а сам розглядає справи 5 і більше років, однак в Європі ЄСПЛ сприймається як ефективний сучасний інститут захисту прав людини, завдяки якому гідність людини та демократичне суспільство є незаперечним імперативом [184].

Основні правові позиції ЄСПЛ [185], в яких суд прямо звертається до цінності особистої автономії, стосуються справ за статтею 8 Конвенції про захист приватного життя, сімейного життя, житла та кореспонденції. Як вказує суд, метою Конвенції є захист людської гідності та людської свободи. Універсальна ідея особистої автономії лежить в основі гарантій статті 8 Конвенції, що захищає особистий простір кожної особи, включаючи право самостійно розпоряджатися своїм тілом, визначати особливості своєї індивідуальної ідентичності, право на особистий розвиток, встановлення і розвиток зв'язків з іншими людьми та зовнішнім світом, в тому числі у зоні взаємодії між особою та іншими людьми у публічному контексті, яка підпадає під сферу дії приватного життя. Г. Юдківська вказує, що гарантії ст.8 ЄКПЛ поширюються на все, що особа вважає важливим для себе, включаючи право на особисту автономію, особистий розвиток, право встановлювати і розвивати взаємини з іншими людьми [186]. Водночас,

Конвенція не захищає волевиявлення людини, шкідливе для себе та інших, що видно з практики ЄСПЛ і заборони зловживання правами, передбаченої статтею 17 Конвенції.

Стаття 2 Конвенції, наприклад, гарантує право на життя, але, як зазначив суд у справі *Pretty v. the United Kingdom* [278], не гарантує права заподіяти собі смерть, що було б зловживанням правом на життя. Це відповідає гуманістичному розумінню священності людського життя, що доповнює біологічний інстинкт самозбереження загальнолюдською соціальною та юридичною нормою про право на життя, яку не сміє порушувати і сам суб'єкт права, принаймні, поки зберігає розум, терплячи страждання (хоча деякі дослідники оспорюють це і відносять евтаназію до сфери особистої автономії і права на гідну смерть [187]); кожна особа, група осіб, держава, інша інституція має в першу чергу захищати людське право на життя, рятувати життя від загроз, і у Протоколах №№ 6, 13 до Конвенції право на життя посилене заборонаю смертної кари.

Хоча особиста автономія передбачає, що людина може визначати спосіб свого лікування із запропонованих лікарями та обирати умови, в яких закінчиться її життя, лікарі мають зробити все можливе для збереження життя людини, вжиття відповідних заходів має перевірятися при розслідуванні причин смерті, вказує ЄСПЛ у справі *Arskaya v. Ukraine* [279]. Іншими словами, при розслідуванні смерті мають ставитися під сумнів твердження, що людина сама вирішила померти або вчинити дії, шкідливі для життя, і навіть у разі підтвердження такого наміру має бути перевірено, чи здійснили відповідальні особи всі розумні заходи для відвернення смерті. Водночас, навіть після втрати свідомості особиста автономія пацієнта у виборі способу лікування з пропонованих фахівцями ретроспективно враховується: у справі *Lambert and Others v. France* [280] ЄСПЛ вирішив, що коли тіло після довгого перебування в комі безповоротно втрачає життєві функції і, попри горе родичів, постає питання про відключення штучного життєзабезпечення, це питання лікар може вирішити, керуючись волею

пацієнта, коли у притомному стані людина не висловила бажання доживати вік, не виходячи з коми. Конвенція не захищає уявне право на продовження життя, коли фахівці констатують смерть мозку. Також у справі *Evans v. the United Kingdom* [281] ЄСПЛ вказує, що людське право на життя не поширюється на ембріони, а особиста автономія включає право вирішувати, ставати чи не ставати матір'ю або батьком.

Стаття 3 Конвенції забороняє катування, і, аналогічно обов'язку захищати життя, зобов'язує державу слідкувати, щоб сама людина не завдавала собі шкоди. Наприклад, у справі *Keenan v. the United Kingdom* [282] ЄСПЛ вказує, що тюремне начальство має виконувати свої обов'язки у відповідності з правами та свободами в'язнів, в тому числі, вживати заходи для уникнення калічення та самокалічення без порушення особистої автономії в'язнів. У справі *Nevmerzheritsky v. Ukraine* [188] ЄСПЛ визнав порушенням заборони катування примусове годування голодуючого в'язня, беручи до уваги Декларацію Всесвітньої медичної асоціації щодо голодних страйків 1992 р., яка на рівні етичного саморегулювання професії вимагає від медиків поважати особисту автономію, гідність пацієнта, виконуючи свій обов'язок зберегти його життя, а також враховуючи те, що уряд не довів необхідність примусового годування в спірному випадку, і під час цього примусового годування використовувалися знаряддя, які у випадку спротиву завдають страждань, як при тортурах, зокрема, наручники, роторозширювач, гумова трубка, що вставляється в харчовий канал. У справі *V.C. v. Slovakia* ЄСПЛ прирівняв до тортур стерилізацію без згоди пацієнта [283]. При застосуванні примусу держава має уникати завдання зайвих страждань і поважати особисту автономію особи. У випадках, коли фізична шкода людині завдається за її згодою, ЄСПЛ у справі *Laskey, Jaggard and Brown v. the United Kingdom* [284] вказав, що рівень шкоди, допустимий за законом, має визначатися, виходячи з необхідності захисту особистої автономії, публічного здоров'я та правопорядку.

Заборона рабства і примусової праці відповідно до статті 4 Конвенції, як вказує ЄСПЛ у справі *Siliadin v. France* [285], поширюється на випадок неволі – порушення особистої автономії шляхом примусу до неоплачуваної праці, наприклад, якщо у мігранта забирають паспорт та позбавляють легальної можливості обирати місце проживання і роботи. У справі *Chitos v. Greece* ЄСПЛ визнав порушенням заборони примусової праці надмірний податковий тягар, нав'язаний державою через дострокову відставку військовому медику, що служив за контрактом і пройшов навчання за рахунок бюджету.

Право на свободу та особисту недоторканність, гарантоване статтею 5 Конвенції, захищає особисту автономію як можливість не зазнавати обмеження волі без серйозних причин і безперешкодно реалізувати свої правомірні інтереси, в тому числі, направлятися на мирне зібрання, та порушується тривалим (більше 20 хвилин) затриманням і обшуком людей лише з тієї причини, що вони направляються на це мирне зібрання, зазначає ЄСПЛ у рішенні в справі *Gillan and Quinton v. the United Kingdom* [286]. У справі *Creangă v. Romania* [287] суд визнав протиправним позбавленням свободи тривале (протягом 10 годин) очікування допиту в Національній Антикорупційній Прокуратурі викликаного на допит поліцейського, вказавши, що складність слідчих дій та необхідність подолати епідемію корупції не виправдовує довільне позбавлення індивідуальної свободи; при цьому ЄСПЛ звернув увагу на нездатність уряду Румунії довести, що викликаний для допиту поліцейський міг добровільно покинути приміщення прокуратури.

Право на справедливий суд, передбачене статтею 6 Конвенції, включає особисту автономію у можливості звертатися до суду за захистом своїх прав, захищатися від пред'явлених обвинувачень, в тому числі за допомогою самостійно обраного юриста, відмовлятися відповідати на питання в якості відповідача, підозрюваного, обвинуваченого (право мовчати), без будь-якого примусу вирішувати на власний розсуд, визнавати або не визнавати власну

провину, причому визнання провини має перевірятися іншими доказами (захист від самозвинувачення). У рішенні в справі *Stanev v. Bulgaria* [288] ЄСПЛ тлумачить перший параграф цієї статті як такий, що гарантує особі, визнаній частково недієздатною, безпосередній доступ до суду, щоб просити про відновлення свого правового статусу цивільної дієздатності; також ЄСПЛ відзначив зростання необхідності надання максимально можливої правової автономії людям з розумовими розладами у зв'язку із сучасними міжнародними методами правозахисту.

Особиста автономія може бути порушена і внаслідок неякісної правової допомоги, коли, як у справі *A.N. v. Lithuania* [289], адвокат, призначений службою гарантованої державної правової допомоги, "представляє" особу без попереднього побачення та спілкування з людиною. Захист від самозвинувачення, як йдеться у рішенні ЄСПЛ у справі *Saunders v. United Kingdom* [290], передбачає, що у кримінальному провадженні доказами винуватості особи не можуть бути її заяви, що робилися у примусовому порядку навіть поза кримінальним провадженням; право не свідчити проти самого себе, зокрема, передбачає, що обвинувачення в кримінальній справі мають доводитися, не вдаючись до доказів, отриманих методами примусу та гноблення всупереч волі обвинуваченого, і у цьому сенсі право тісно пов'язане з презумпцією невинуватості. Також у справі *J.B. v. Switzerland* [291] ЄСПЛ зазначив, що податкові органи всупереч принципу захисту від самозвинувачення неодноразово накладали дисциплінарні штрафи на особу за відмову надати документи, які могли б бути підставою для кримінального обвинувачення в ухилянні від сплати податків. Водночас, судячи з рішень ЄСПЛ у справі *Weh v. Austria* [292] та згаданих вище, право на захист від самообвинувачення не поширюється на випадки, коли особа була змушена надати докази простих фактів, наприклад, біологічні зразки, зразки голосу чи дихання, повідомити, хто був за кермом її транспортного засобу на момент порушення правил дорожнього руху.

Вимоги справедливого ставлення до людини при правозастосуванні розширюються низкою інших статей Конвенції та протоколів, і ЄСПЛ вказує на необхідність відповідних гарантій особистої автономії. Прикладами цього є рішення ЄСПЛ у справах *Keenan v. the United Kingdom* [282] в частині статті 13 Конвенції (право на ефективний засіб юридичного захисту), *Viao v. Denmark* [293] в частині статті 14 Конвенції (заборона дискримінації), *Lutsenko v. Ukraine* [294] в частині статті 18 Конвенції (межі застосування обмежень прав, в т.ч. неприпустимість політичних репресій), *Shtukaturov v. Russia* [295] в частині статті 34 Конвенції (право на індивідуальну заяву), *Dedovskiy and Others v. Russia* [296] в частині статті 38 Конвенції (співпраця держави у розслідуванні при розгляді справи у ЄСПЛ).

Стаття 7 Конвенції, закріплюючи принцип «ніякого покарання без закону», захищає свободу особи у виборі правомірної поведінки, оскільки, як вказав ЄСПЛ у справі *Liivik v. Estonia* [297], закон має достатньо чітко вказувати людині, якого роду правомірна поведінка від неї очікується і в яких обставинах настає її відповідальність.

Стаття 8 Конвенції, як вказується у рішеннях та офіційних публікаціях ЄСПЛ [189], захищає чотири сфери особистої автономії: приватне життя, сімейне життя, житло та кореспонденцію. Нема вичерпного визначення приватного життя, хоча з практики ЄСПЛ відомо, що найчастіше йдеться про фізичну, психологічну, моральну цілісність та недоторканність особи, приватність та ідентичність. Навіть в публічному просторі людина, як вже було сказано вище, зберігає певну приватність. Наприклад, у справі *Реск v. the United Kingdom* [298] суд визнав порушенням права на приватне життя оприлюднення відеозапису камер спостереження, на якому людина з кухонним ножом іде по міській вулиці; у справі *Vărbulescu v. Romania* [299] визнав порушенням особистої автономії у сфері приватного соціального життя звільнення з роботи за спілкування із братом та невісткою через Інтернет на робочому комп'ютері, надавши перевагу автономії працівника у

самостійній організації свого життя та праці перед автономією роботодавця у визначенні правил трудової дисципліни.

Приватне життя людини у всіх формах, нешкідливих для інших людей, має бути захищене від будь-якого, навіть державного втручання, і держава зобов'язана захищати недоторканність приватного життя кожної людини. Свобода від примусу є основою автономії особи у континентальній франко-німецькій (цивільній, статутній) системі права з її жорстким розмежуванням приватного і публічного, тоді як свобода ідентичності традиційна для прецедентної англо-американської (загальної, звичайної) системи права, у якій розмежування приватного і публічного є гнучким і часто умовним.

Поділ права на приватне і публічне завжди суб'єктивний, бо приватна сфера суб'єкта є простором реалізації власних інтересів на свій розсуд, а публічна сфера є простором еволюції власних інтересів у спільні та реалізації спільних інтересів за згодою чи, принаймні, з повагою до інтересів усіх зацікавлених осіб.

Автономно-публічна сфера прав людини, окреслена статтями 9, 10, 11 Конвенції, включає право людини самостійно формувати публічно-правові інституції, брати чи не брати участь у певних публічно-правових відносинах на основі індивідуальної свободи, щоб реалізувати свої інтереси, спільні з іншими чи, принаймні, нешкідливі для інших, що теж дозволяє розглядати їх як пасивно-спільні. Адже задоволення кожного інтересу збільшує спільне благо, поки не заважає задоволенню інших інтересів – причому всі інтереси мають трактуватися автономно і толерантно, з презумпцією нешкідливості, поки їх шкідливість у кожному індивідуальному випадку не доведено на практиці. Іноді повага до особистої автономії вимагає навіть диференціації змісту певних громадянських обов'язків. Так, у п. 36 рішення ЄСПЛ від 15.09.2016 р. у справі № 66899/14 *Paravasilakis c. Grèce* (Папавасилакіс проти Греції) [300] суд вказує, що гарантії ст. 9 ЄКПЛ поширюються на ідейну відмову від військової служби (*conscientious objection to military service*), мотивовану серйозним і нездоланим конфліктом між обов'язком служити в

армії та сумлінням людини, щирими та глибокими переконаннями релігійного чи іншого характеру. У цьому рішенні суд визнав порушенням права, передбаченого ст. 9 ЄКПЛ, ненадання доступу до альтернативної служби ідейному відмовнику від військової служби, який не належав до жодної церкви чи пацифістської організації, але мав глибокі антивоєнні переконання.

У практиці ЄСПЛ знаходимо вказівки на автономію релігійних груп та спільнот, гарантовану статтею 9 Конвенції (справи *Metropolitan Church of Bessarabia and Others v. Moldova* [301], *Holy Synod of the Bulgarian Orthodox Church and Others v. Bulgaria* [302], *Hasan and Chaush v. Bulgaria* [303], *Magyar Keresztény Mennonita Egyház and Others v. Hungary* [304], *Religionsgemeinschaft der Zeugen Jehovas and Others v. Austria* [305], *Izzettin Doğan and Others v. Turkey* [306] та ін.; у справі "Свято-Михайлівська Парафія проти України" [307] суд визнав право релігійних організацій на автономію у формуванні свого членства та навів факти системної дискримінації релігійних меншин в Україні [190]), автономію засобів масової інформації, незалежність редакцій та журналістів, гарантовану статтею 10 Конвенції (справи *Manole and Others v. Moldova* [308], *Centro Europa 7 S.r.l. and Di Stefano v. Italy* [309], *Orlovskaya Iskra v. Russia* [310] та ін.), автономію організаторів мирних зібрань у визначенні місця, часу та формату зібрання, автономію груп у свободі асоціацій та особисту автономію у праві приєднуватися чи не приєднуватися до об'єднання згідно із ст. 11 Конвенції (свобода зібрань та об'єднання; справи *Lashmankin and Others v. Russia* [311], *Sørensen and Rasmussen v. Denmark* [312], *Vörður Ólafsson v. Iceland* [313], *Moscow Branch of The Salvation Army v. Russia* [314] та ін.). Рішення ЄСПЛ про визнання порушенням ст. 10 Конвенції заборони доступу до веб-сайтів широкому колу користувачів (*Cengiz and Others v. Turkey* [315], *Ahmet Yıldırım v. Turkey* [316]), на думку дисертанта, є прикладом непрямого (опосередкованого через права людини) визнання особистої автономії

штучного інтелекту (механізмів веб-сайтів) і його теоретичних прав на існування та на належне функціонування у суспільстві.

Рішення ЄСПЛ, зокрема, у справах *I. v. the United Kingdom* [317], *Schalk and Kopf v. Austria* [318], *Vallianatos and Others v. Greece* [319] утверджують автономію у сімейному житті, наприклад, поширюють автономію сімейного життя на одностатеві пари, гарантують парам різної статі, включаючи транссексуалів, право на шлюб згідно із ст. 12 Конвенції; з ростом числа європейських країн, де узаконені одностатеві шлюби, можна очікувати зміни практики ЄСПЛ і поширення гарантій ст. 12 Конвенції на одностатеві цивільні партнерства, захищені ст. 8 Конвенції, як і одностатеві сексуальні стосунки, відповідно до рішення *Dudgeon v. United Kingdom* [320]. Стаття 8 також захищає свободу вибору, ставати чи не ставати батьками (наприклад, через прецедент *A, B and C v. Ireland* [321]), зв'язок між батьками і дітьми (наприклад, ЄСПЛ вказує це у справі *Kutzner v. Germany* [322]).

Систематично і прямо посилаючись на правовий ідеал особистої автономії у практиці за статтею 8 Конвенції, спочатку у справах проти Великої Британії (*Laskey, Jaggard and Brown v. the United Kingdom* [284], *Keenan v. the United Kingdom* [282], *Pretty v. the United Kingdom* [278] та ін.), де поняття особистої автономії традиційно широко вживається в правознавстві (зокрема, в медичному праві), а потім і у справах щодо інших країн, ЄСПЛ створив прецедент, який дозволяє керуватися цим ідеалом у будь-яких справах щодо захисту прав людини. Про це свідчать рішення ЄСПЛ у справах, де суд одночасно застосовує статтю 8 та одну з інших статей Конвенції. Застосування правового ідеалу особистої автономії розширюється не тільки завдяки практиці ЄСПЛ, яка з часом через еволюцію національних та загальноєвропейської правових систем стає більш ліберальною і починає визнавати ті права, які раніше суд не визнавав (скажімо, право на відмову від несення військової служби з мотивів сумління за статтею 9 Конвенції, про яке йдеться у рішенні *Bayatyan v. Armenia* [323]), але й через доповнення Конвенції, що відбивається на практиці ЄСПЛ.

Здійснений дисертантом аналіз правових позицій Європейського Суду з прав людини щодо особистої автономії засвідчує, що такі позиції можна поділити на три категорії: визнання індивідуальної свободи у реалізації прав людини (автономія правосуб'єктності); вказівки на різні форми автономії правового статусу людини, особистої (групової, організаційної, інституційної) автономії в окремих сферах життя, приватних та публічних правових відносин; вказівки на автономне значення прав людини, концепцій та термінології Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (автономія правозастосування). Особиста автономія у практиці ЄСПЛ постає як сукупність суб'єктивних прав людини, свобода від примусу, свобода самовизначення в приватних та публічних, індивідуальних та спільних інтересах, зокрема, у питаннях ідентичності, та свобода вибору правових засобів реалізації власних інтересів. Втручання у сферу автономії, в тому числі, при державному правозастосуванні, допускається лише з метою балансування інтересів для вирішення суперечностей та уникнення конфліктів, на основі дотримання ліберальних егалітарних цінностей верховенства права, мінімізації насильства, виключно на підставі закону та із правомірною в демократичному суспільстві метою і пропорційно цій меті, для захисту легітимного спільного інтересу всіх рівноправних членів суспільства [191]. Водночас, на критичну оцінку заслуговує тлумачення ЄСПЛ принципу особистої автономії виключно у контексті вузького кола прецедентів, переважно порушень окремих аспектів приватності, без врахування правотворчого аспекту особистої автономії, а також ігнорування ЄСПЛ переважної більшості надісланих скарг із нарощуванням формальних перепон для відстоювання у ЄСПЛ неортодоксальних правових позицій замість сприяння розвитку юридичного плюралізму, багатоманіття правових порядків.

Захист особистої автономії як фундаментального конституційного принципу тією чи іншою мірою здійснюється практично в усіх сучасних правових системах, оскільки кожна нація прагне міжнародного та внутрішнього визнання її суверенітету, правосуб'єктності та легітимності її

уряду, а передумовою такого визнання в сучасних умовах є спроможність гарантувати основні права людини, які, в свою чергу, передбачають особисту автономію.

Цей теоретичний умовивід можна підкріпити даними рейтингу «Свобода в світі» (Freedom in the World), який щорічно оприлюднює міжнародна правозахисна організація Freedom House. Зазначений рейтинг включає комплексну оцінку середнього національного рівня особистої автономії та індивідуальних прав (personal autonomy and individual rights) за 4-ма групами індикаторів, кожна з яких оцінюється за 5-бальною шкалою, від 0 до 4: свобода пересування, включаючи здатність міняти місце проживання, роботи, освіти; свобода здійснення права власності та створення приватного бізнесу без неправомірного втручання держави та недержавних сил; соціальна свобода, включаючи вільний вибір партнера по шлюбу та розміру сім'ї, захист від домашнього насильства, можливість контролювати зовнішній вигляд на свій розсуд; свобода рівних можливостей і свобода від економічної експлуатації [192]. Згідно із останнім опублікованим на сьогодні рейтингом за 2018 рік, лише 3 нації зі 195 отримали нульову оцінку рівня особистої автономії (Південний Судан, Сирія та Центральноафриканська Республіка), причому в усіх трьох на момент складання рейтингу тривала громадянська війна [193].

Вказівки на конституційні гарантії особистої автономії приватних осіб та організацій можна знайти у практиці багатьох національних судів.

Верховний Суд США визнав особисту автономію у питаннях репродуктивного здоров'я (*Roe v. Wade* [326]), життя у суспільстві людей з розумовими розладами (*Olmstead v. L.C.* [327]), тілесної цілісності (*Winston v. Lee* [328]), недоторканності мобільного телефону (*Riley v. California* [329]), а також підтвердив право корпорації на свободу слова у формі поширення політичної реклами під час виборів (*Citizens United v. Federal Election Commission* [330]), чим, по суті, гарантував особисту автономію організацій, а також автономію капіталу.

Федеральний Конституційний Суд Німеччини у рішенні в справі 1 BvL 1/09 від 09.02.2010 р. (Hartz IV) [331] та у інших рішеннях вказує на автономне значення конституційного права на людську гідність, що включає право на державну допомогу для забезпечення мінімальних матеріальних передумов фізичного виживання та участі в соціальному, культурному та політичному житті.

Палата Лордів Великобританії, розглядаючи справу R (SB) v. Governors of Denbigh High School [332], брала до уваги особисту автономію дітей у релігійних переконаннях і виборі одягу у контексті автономії освітнього закладу в питаннях організації згуртованості учнів та постановила, що шкільні правила щодо носіння однакової уніформи, які до того ж надають можливість вибору окремих елементів вбрання з міркувань індивідуальної ідентичності (в т.ч. хіджабу), сумісні із принципом особистої автономії учнів, а бажання дівчини носити джилъбаб замість шкільної уніформи не гарантується правом на свободу релігії, оскільки створює невинуватий тиск на оточуючих.

Верховний Суд Великобританії у рішенні від 07.06.2018 р. у справі «Northern Ireland Human Rights Commission for Judicial Review (Northern Ireland) [2018] UKSC 27» [333] визнав, що заборона абортів у Північній Ірландії є протиправним втручанням у сферу жіночої автономії.

Південно-Африканський Конституційний Суд рішенням у справі Centre for Child Law & Others v Media24 Limited & Others CCT 261/18 [334] від 04.12.2019р. заборонив публікацію імен неповнолітніх учасників кримінальних проваджень, посиляючись на те, що подібна публікація може перешкодити автономному визначенню ними власної ідентичності; суд аргументував, що автономія підкреслює сутність прав людини та приватності, тому необхідно наділяти осіб автономією (і, засадничо, владою) вирішувати самостійно, коли світ може пов'язувати їх ім'я з певною подією в минулому, відтак, недостатній захист особистої автономії та дієздатності неповнолітніх жертв, свідків, підозрюваних, обвинувачених у кримінальних провадженнях загрожує їх людській гідності, приватності та найкращим інтересам дитини.

Верховний Суд Канади рішенням у справі *R. v. Dument* [335] визнав, що передача поліції без згоди пацієнта аналізу крові, взятого для медичних цілей, є серйозним порушенням особистої автономії та приватності.

Аналіз згаданих та інших рішень національних та міжнародних судів викликає оптимізм у тому аспекті, що концепція особистої автономії широко відображена у судовій практиці, і її юридичне тлумачення поступово розвивається. Однак помітне також обмежене розуміння особистої автономії в судових рішеннях, зумовлене специфікою конкретних справ, які розглядалися судами: акценти на автономію як приватність, рідкість прямих вказівок на автономію юридичних осіб, навіть у контексті автономії сторін договору та колективних прав, а також брак прямих вказівок на особисту автономію штучного інтелекту.

Невірне враження, що сфера особистої автономії є дуже вузькою та чітко окресленою, може скластися не тільки через сприйняття правових позицій судів у відриві від контексту конкретних справ та теоретико-правового змісту категорії особистої автономії. Британський суддя та історик лорд Д. Сампшен зазначає, що поширення страхів робити вибір та поважати вибір інших у поведінковій економіці створило публічний запит на регулювання приватної поведінки людей навіть у тих випадках, коли вона не є шкідливою для інших людей і не існує консенсусу щодо її моральної оцінки, через що особиста автономія обмежується законами та судовими рішеннями, демократична легітимність яких є спірною [194]; треба розуміти, що подібні обмеження виникають *de jure*, але через низьку легітимність далеко не завжди стають обмеженнями *de facto*.

В результаті пошуку за ключовими словами *personal autonomy* у базі даних *Constitute* проекту порівняльного конституційного права Університету Техасу (США) дисертантом виявлено, що окремі національні конституції гарантують особисту автономію приватних осіб та організацій в певних сферах життя.

Ст. 13 «Особиста автономія та приватність» Конституції Маршаллових островів проголошує: «Усі особи мають бути вільними від невинного втручання у особисті рішення, що не шкодять іншим, і від невинного втручання у їхню приватність» [195].

Конституцією Куби у ст. 89 передбачено: «Держава, суспільство та сім'ї зобов'язані захищати, заохочувати та забезпечувати повне здійснення прав осіб з обмеженими можливостями. Держава гарантує необхідні умови для їх реабілітації або поліпшення якості життя, їх особисту автономію та соціальну інтеграцію й інклюзивну участь» [196].

Конституція Португалії передбачає автономію осіб похилого віку (ч. 1 ст. 72: «Літні люди повинні користуватися правом на економічну захищеність та умови життя, включаючи житло, сімейне та громадянське життя, що передбачають їх особисту автономію і виключають та долають їх ізоляцію або соціальну маргіналізацію») та автономію університетів (ч. 2 ст. 76: «Відповідно до закону та без шкоди для адекватної оцінки якості освіти, університети автономно приймають власні нормативні акти та користуються науковою, педагогічною, адміністративною та фінансовою автономією»), а також гарантує автономію науково-інноваційної діяльності (ч. 4 ст. 73: «Держава стимулює та підтримує наукові дослідження, творчість, технологічні інновації таким чином, щоб забезпечити їх свободу та автономію, посилити конкурентоспроможність та забезпечити співпрацю між науковими установами та бізнесом») [197].

Відповідно до Конституції Анголи, автономією користуються особи похилого віку (ч. 1 ст. 82: «Літні люди повинні мати право на життя в умовах економічної захищеності, включаючи житло, сімейне та громадянське життя, що передбачає їх особисту автономію і виключає та долає ізоляцію або соціальну маргіналізацію») та профспілкові асоціації (ч. 3 ст. 50: «Закон регулює питання заснування, членства, федерації, організації та припинення профспілкових асоціацій та гарантує їх автономію та незалежність від роботодавців та держави») [198].

Конституція Еквадора передбачає захист особистої автономії людей похилого віку (ст. 38) та осіб з обмеженими можливостями (ст. 48), автономію громадян у демократичному прийнятті рішень (ст. 95), автономію деяких суб'єктів господарювання (ст. 319), автономію університетів, політехнічних шкіл (ст. 355) та спортивних організацій (ст. 382) [199].

У жодній кодифікованій конституції світу на сьогодні прямо не передбачено визнання правосуб'єктності та автономії штучного інтелекту, хоча відсутні й заборони приватно-правових конструкцій такої правосуб'єктності та автономії. У 2017 році Саудівська Аравія, конституція якої є некодифікованою, надала громадянство роботу, що актуалізує питання визнання прав штучного інтелекту [200] і, беручи до уваги швидке поширення ідей наукового прогресу в сучасному світі, свідчить про перспективи можливого визнання у майбутньому особистої автономії штучного інтелекту іншими націями.

Таким чином, законодавче гарантування особистої автономії лише у певному обмеженому розумінні можна спостерігати не тільки на прикладах судової практики, очікувано казуальної, але й на прикладах національних конституцій, партикуляризм яких пояснюється історичними традиціями та примхливою природою політичного процесу. Вирішити цю проблему могла б офіційна і доктринальна інтерпретація права та юридична просвіта на основі концепцій особистої автономії приватних осіб та організацій, автономного значення верховенства права та автономно-процесуальної моделі права.

Висновки до другого розділу

В результаті нормативно-правового аналізу особистої автономії приватних осіб та організацій як джерела правового порядку удосконалено наукову інтерпретацію доктрини верховенства права, виявлено рамки особистої автономії приватних осіб та організацій у правовій системі України, зарубіжних правових системах та міжнародному праві, зокрема, у доктрині Конституційного Суду України та Європейського Суду з прав людини.

Показано, що всім галузям права та правовим доктринам в усіх правових сім'ях притаманні індивідуальні концепції та галузеві форми особистої автономії. Галузевий аспект особистої автономії пов'язаний з самовизначенням, правовими механізмами реалізації інтересів особи у певних галузях права. У сфері конституційного права особа зацікавлена у визнанні своєї правосуб'єктності та суверенної влади над собою, в участі в суспільному договорі та демократичних процедурах. У адміністративному праві автономія означає презумпцію правомірності свободи волі. У цивільному праві автономія означає різноманіття форм правовідносин, у кримінальному праві презумпцію невинуватості та можливість захищатися від висунутих обвинувачень чи домовлятися про умови визнання провини у самотійно вибраний спосіб. У господарському, податковому, фінансовому та банківському праві розвиток особистої автономії означає дерегуляцію економічних відносин, це свобода оформлення та руху капіталів (автономія капіталу). У інформаційному праві автономія означає посилення свободи слова до рівня абсолютної свободи, у житловому праві – лібералізацію правового режиму користування нерухомістю, у земельному праві вільний продаж землі, посилення свободи будівництва та використання своєї землі, у трудовому праві – зменшення прив'язки людини до робочого місця із збільшенням продуктивності праці, рівня задоволення нею та її оплати, розвиток віддалених та тимчасових форм роботи, у військовому праві –

розвиток можливостей силовиків діяти за обстановкою, дотримуючись принципу незастосування насильства без крайньої необхідності, а також гарантування права ідейної відмови від військової служби для пацифістів. Існуючі обмеження вказаних правомірних інтересів поступово розмиваються через розвиток особистої автономії приватних осіб та організацій, який є універсальною тенденцією розвитку всіх правових систем.

Розроблено концепцію автономного значення верховенства права, яке полягає в тому, що усі суб'єкти права визнають право кожного відстоювати власні інтереси та користуватися доступними благами, уникають конфронтації та конфліктів інтересів, в усіх правових відносинах дотримуються визнаних та визначених ними норм (законів), як правило, попередньо проголошених, на основі яких здійснюється розсуд про справедливість, виявляються факти порушення права і встановлюється відповідальність для відновлення справедливості. Обґрунтовано необхідність офіційної і доктринальної інтерпретації права та юридичної просвіти на основі концепцій особистої автономії приватних осіб та організацій, автономного значення верховенства права та автономно-процесуальної моделі права.

У правовій системі України виявлено рамки особистої автономії приватних осіб та організацій, передбачені Конституцією України, Цивільним кодексом України, Кримінальним кодексом України, тощо. Показано, що у сучасному законодавстві України набув розвитку інститут національно-персональної автономії, який був вперше запроваджений Законом Української Народної Республіки про національно-персональну автономію 1918 р.

Описано доктрину визнання особистої автономії приватних осіб та організацій у практиці Конституційного Суду України, надано критичний аналіз та пропозиції щодо розвитку цієї конституційної доктрини. Обґрунтовано необхідність внесення змін до законодавства України з метою розвитку особистої автономії приватних осіб та організацій, зокрема,

виключення слів "людини і" у ч. 1 ст. 92 Конституції України, включення особистої автономії приватних осіб та організацій до загальних засад цивільного законодавства, передбачених ст. 3 Цивільного кодексу України, доповнення процесуального законодавства України в усіх сферах судочинства нормами про віднесення особистої автономії приватних осіб та організацій до основних засад судочинства, звільнення заявників та позивачів від судового збору при оскарженні порушень їх особистої автономії суб'єктами публічного права, наділення суду повноваженнями із визнання та захисту особистої автономії приватних осіб та організацій.

Доведено, що кожна правова система розвиває особисту автономію в тих чи інших формах, навіть якщо заперечує особисті свободи з ідеологічних мотивів. Розуміння юридичної особи в різних правових системах варіюється, але, як правило, юридичним особам гарантується певна автономія. Визнання правосуб'єктності та автономії штучного інтелекту на сьогодні не передбачається публічним державно-правовим порядком (винятком є надання громадянства роботу Саудівською Аравією у 2017 р.), але й не забороняється у приватно-правових порядках. Визнання особистої автономії тварин, попри поширення заборон жорстокого поводження з ними, також є рідкісним для публічних правових систем (винятком є визнання тварин й ідолів юридичними особами судами Індії), хоча широко практикується у приватних правових порядках зоозахисних організацій. В результаті порівняльно-правового дослідження виявлено, що прямі конституційно-правові гарантії особистої автономії приватних осіб та організацій знайшли відображення у Конституціях Анголи, Еквадора, Куби, Маршаллових островів, Португалії, а також у судовій практиці Верховних Судів США, Канади, Палати Лордів і Верховного Суду Великобританії, Федерального Конституційного Суду Німеччини, Південно-Африканського Конституційного Суду.

В результаті дослідження доктрини визнання особистої автономії приватних осіб та організацій у практиці Європейського Суду з прав людини виявлено три категорії рішень ЄСПЛ щодо автономії правосуб'єктності,

правового статусу та правозастосування. Відповідно до п. 32 Рішення ЄСПЛ у справі «Прилуцький проти України» № 40429/08 від 26.02.2015 р., особиста автономія є важливим принципом, що передбачає здатність і право особи самостійно визначати спосіб свого життя і лежить в основі прав людини, гарантованих ЄКПЛ. Критично проаналізоване обмежене застосування ЄСПЛ принципу особистої автономії. Обґрунтовано, що рішення ЄСПЛ про протиправність заборони широкому колу користувачів Інтернету користуватися веб-сайтами та соцмережами можуть тлумачитися як опосередковане визнання автономії штучного інтелекту.

Показано, що гарантіями особистої автономії приватних осіб та організацій в міжнародному праві є свобода вибору юрисдикції вирішення приватно-правових спорів (*lex voluntatis*) та стандарти прав людини, закріплені розвинутою системою міжнародно-правових актів, зокрема, Статутом ООН та Загальною декларацією прав людини, якою визнається, що всі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності та правах, невід'ємність яких є основою свободи, справедливості та загального миру, а також вказується про необхідність охорони прав людини силою закону, щоб людина не була змушена вдаватися до повстання проти тиранії і гноблення. Серед інших міжнародно-правових актів, які визначають стандарти особистої автономії у правах людини, можна назвати Декларацію про право на розвиток, Декларацію про право на мир, МПГПП, МПЕСКП, ЄКПЛ та ін.

Виявлено, що відповідно до п. 7 Доповіді спеціального доповідача з питань права на приватність Ради ООН з прав людини А/НРС/40/63 від 16.10.2019 р., усі основні свободи, що гарантуються МПГПП, в т.ч. свобода пересування (ст. 12), свобода об'єднань (ст. 22), свобода релігії (ст. 18), свобода вираження поглядів (ст. 19), право на приватність (ст. 17), захищають індивідуальне право на особисту автономію; крім того, відповідно до п. 11 Загального коментаря Комітету по правах людини № 22 (1993) ідейна відмова від військової служби відноситься до форм реалізації права на свободу думки, совісті та релігії, передбаченого ст. 18 МПГПП.

РОЗДІЛ III. ПРАКТИЧНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ ОСОБИСТОЇ АВТОНОМІЇ ПРИВАТНИХ ОСІБ ТА ОРГАНІЗАЦІЙ

3.1. Актуальні проблеми гарантування особистої автономії приватних осіб та організацій у правовій системі України

Особиста автономія приватних осіб та організацій, як було показано у розділі 2.2 цієї дисертації, певною мірою гарантується у правовій системі України. Для реалізації людського права на розвиток необхідно виявити проблеми гарантування особистої автономії приватних осіб та організацій у правовій системі України та рекомендувати шляхи вирішення цих проблем.

Розвиток особистої автономії приватних осіб та організацій потребує розуміння цієї концепції суспільством та юридичною спільнотою, рівень якого на даний час є низьким. Прикладом цього є масове та експертне ігнорування класичного розуміння концепції особистої автономії, яка передбачає, що особа самостійно визначає свої права таким чином, щоб для справедливості ці права могли бути універсальними, властивими кожній особі, і пов'язаними з обов'язком особи поважати права інших осіб. Під час загальнонаціонального соціологічного дослідження «Що українці знають і думають про права людини» у 2016 р. на питання про походження прав людини лише 8,8% опитаних дали відповідь «Кожна людина сама визначає, які в неї права», причому поряд з цим результатом організатори опитування навели коментар психолога В. Пушкаря, що, нібито, «носії відповідної правосвідомості можуть як самі мати проблеми із законом, так і створювати проблеми для інших» [201, с. 24-25], який прекрасно ілюструє наведену в розділі 2.3 дисертації думку верховного судді Сампшена про поширеність у суспільстві страху перед особистим волевиявленням.

Корупція є одним з можливих пояснень взаємної недовіри та зневаги людей, через яку ми боїмося своїх та чужих проявів самостійності. Аналізуючи причини корупції, дослідники звертають увагу на те, що високий рівень корупції характерний для зарегульованих спільнот, в яких особа відчуває

незадоволення та несправедливість, знаходиться під фінансовим, психологічним та соціальним тиском, що обмежує та спотворює особисту автономію, підштовхує до зловживань довірою [202]. Існує кореляція між корупцією та соціальною нерівністю і злиднями, розривом між доходами багатих і бідних; у країнах з високим рівнем особистої автономії також є високим рівень верховенства права, людського й економічного розвитку.

Дисертантом побудовано діаграму порівняння оцінок національних рівнів корупції та особистої автономії за даними глобального звіту про сприйняття корупції Corruption Perceptions Index міжнародної організації Transparency International, в якому нації оцінюються за шкалою від 0 (вкрай корумповані) до 100 (цілком чисті), та глобального звіту Freedom in the World міжнародної організації Freedom House, в якому міститься оцінка національних рівнів особистої автономії за шкалою від 0 до 16 балів. Ця діаграма засвідчує, що чим вищим є рівень особистої автономії, тим більш нація вільна від корупції.

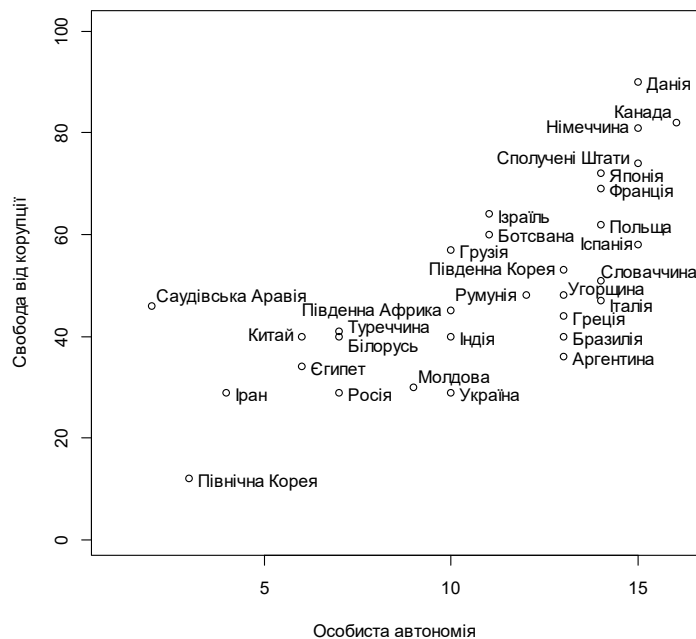

Рис. 1. Діаграма зв'язку особистої автономії та свободи від корупції.

Як зазначено у доповіді Ради ООН з прав людини A/HRC/28/73 від 05.01.2015 р., права людини можуть бути порушені як в результаті актів корупції, так і в результаті заходів із боротьби з корупцією. Будь-яке право людини вразливе до корупції, наприклад: корупція в освітньому секторі може порушувати право на освіту; корупція в судовій системі може порушувати

право на доступ до суду і право на справедливий судовий розгляд; корупція в сфері охорони здоров'я або соціального забезпечення може порушувати, серед іншого, право на доступ до медичного обслуговування або право на харчування; більше того, якщо людині доводиться давати хабар за доступ до суспільного блага або державної послуги, може постраждати принцип недискримінації. У доповіді також вказано, що корупція може погіршувати існуюче становище особи, наприклад, коли в умовах нерівного доступу до освіти вимога заплатити хабар посилює нерівність або коли хабарі вимагають у в'язнів, які й без того піддаються жорсткому поводженню [203].

Створення регульованих державою монополій на місці секторів вільного ринку, що сприймаються суспільством як недоброчесні, не призводить до викорінення корупції, як розраховують прихильники подібної політики, навпаки, легітимізує корупційні схеми та поглиблення нерівності, змушує багатьох осіб ухилятися від дискримінаційних регуляцій. Це показали приклади створення в Україні монополії адвокатури на судовий захист та представництво, а також монополії кількох міжнародних сервісів на облік наукових публікацій.

Критикуючи пропаганду професійного монополізму юристів, Б. Той-Кронін вказує на втрату легітимності правової системи через нерозумні обмеження фундаментального права самопредставництва, економічні, світоглядні та інші проблеми з наймом юристів, а також відстоює перспективи реформування права у юридичній практиці завдяки відкритості правосуддя [204]. Із розвитком правової культури піднімається рівень особистої автономії, і люди краще розуміють основи права та власні інтереси, за їх рахунок вже не можна збагачуватися неетичними способами, наприклад, затягувати складні спори, перетворюючи їх на довгострокову годівницю для юристів в ущерб інтересам клієнтів та всього суспільства, зацікавленого у ефективному правосудді.

Монополізація ринку наукових публікацій міжнародними картелями престижних видавництв, наукометричних систем та видавничих сервісів, які

лобіюють обмеження академічної автономії шляхом встановлення надприбуткових для них правил публікації результатів наукових досліджень під приводом підвищення якості рецензування [205], замість якого у дійсності науковцям нав'язується платне посередництво в розміщенні наукових публікацій [206], в умовах недостатнього фінансування наукових досліджень в Україні збільшує загрози економічній безпеці вищих навчальних закладів та інших науково-дослідницьких установ [207].

На конференції «Переустрій законності: утвердження громадянських прав, довіри та чесності» в Кібл-коледжі Оксфордського університету (Велика Британія) дисертантом було представлено результати дослідження окремих аспектів особистої автономії в правовій системі України, здійсненого в рамках проекту «Правометрика». Було показано, що законодавча, виконавча та судова влада недостатньо захищають універсальні права людини в Україні, штучні монополії і брак правової культури спричиняють несправедливості та правопорушення; також було обґрунтовано необхідність зняття соціально-економічних бар'єрів, таких як високий судовий збір і правничий елітизм, необхідність спрощення законодавства та юридичних процедур, розвитку правової культури на основі особистої автономії, плюралізму правових позицій, субсидіарності правозастосування по відношенню до людського самоконтролю [208, с. 127].

Проект "Правометрика" був реалізований з метою об'єктивного державно-правового та соціально-економічного аналізу впливу норм права, їх практичного застосування, дієвості та ефективності [209]. У проекті використовувалися існуючі бази даних офіційної інформації, можливості яких, однак, є обмеженими. ЄДРСР допомагає виявляти вплив окремих норм права на судову практику, однак не дає можливості сформулювати порівняльний звіт щодо впливу комплексу норм права чи нормативно-правових актів на комплекс правових відносин і не дозволяє співставляти судові рішення з судовою статистикою. Парламентська база даних "Законодавство України" систематизує законодавство, однак не прив'язує закони до статистики їх

застосування і переважної більшості судових рішень (окрім рішень Конституційного Суду України). Статистичні сервіси Державної судової адміністрації України, органів внутрішніх справ та прокуратури допомагають з'ясувати кількісні показники стану правових відносин та дотримання законності в Україні, однак позбавлені інструментів аналізу впливу норм права на правовідносини.

Аналіз практичного застосування норм права допомагає виявити корупційні, деструктивні, розбалансовані та дискримінаційні правові регуляції, плоди відірваної від реальності бюрократичної нормотворчості. Це потрібно для оптимізації нормативно-правової бази та економії зусиль і ресурсів держави при застосуванні права в інтересах суспільного розвитку. Адже, за слушною думкою В.М.Скрипнюк, за відсутності стримуючих факторів у вигляді інститутів громадянського суспільства бюрократія може нівелювати навіть закріплені в конституційному порядку права і свободи людини в сферах політики, економіки, культури [210].

Моніторинг у кількісному вимірі впливу окремих норм права на суспільство та державу здійснюється статистичними методами. Наприклад, вплив норм Конституції України можна оцінити за кількістю судових рішень, які посилаються на відповідну норму. Вплив норм Кримінального кодексу України можна оцінити за кількістю зареєстрованих та визнаних вироками суду правопорушень. Вплив норм Податкового кодексу України та відомчих інструкцій ДФС можна виміряти надходженнями до Державного бюджету України. У разі виявлення, що певні норми права не мають помітного позитивного впливу або мають негативний вплив, такі норми треба скасовувати чи змінювати. Приклади застосування такого методу моніторингу є наступними.

Право кожної людини на свободу та особисту недоторканність суди згадують у 170 разів рідше за тримання під вартою підслідних: станом на 06.07.2017 р. реєстр судових рішень містив 615000 документів за запитом “Тримання під вартою” (ст. 183 Кримінального процесуального кодексу

України) та 3565 документів за запитом “Право на свободу та особисту недоторканність” (ст. 12 КПК України, ст. 29 Конституції України, ст. 5 ЄКПЛ, ст. 3 Загальної декларації прав людини). Обов’язок сплачувати податки судді згадують вдвічі частіше, ніж право власності, адже станом на 25.06.2017 р. у ЄДРСР було знайдено 73094 документів за запитом “Кожен зобов’язаний сплачувати податки і збори” (ст. 67 Конституції України) та 40122 документів за запитом “Кожен має право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю” (ст. 41 Конституції України).

Характер судового рішення / Право	Право на свободу та особисту недоторканність	Захист власності	Право на справедливий суд	Право на повагу до приватного і сімейного життя	Свобода думки, совісті і релігії	Свобода вираження поглядів	Свобода зібрань та об’єднання
Застосовано права людини	3575	40443	114688	4170	931	6485	1604
Застосовано законодавство	615912	185754	1031234	996719	292546	382135	9919

Таблиця 2. Кількість рішень щодо прав людини у ЄДРСР.

Право людини	Пошуковий запит для виявлення кількості судових рішень, що стосуються досліджуваного права	Пошуковий запит для виявлення кількості судових рішень, які прямо посилаються на досліджуване право
Право на свободу та особисту недоторканність	"тримання під вартою"	"Право на свободу та особисту недоторканність"
Захист власності	"Кожен зобов'язаний сплачувати податки і збори" OR конфіскувати	"Кожен має право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю"
Право на справедливий суд	"Скарга повертається" OR "повертається позивачеві" OR "повернути скаржнику"	"Право на справедливий суд"
Право на повагу до приватного і сімейного життя	"приватне життя" OR стеження OR обшук OR проникнення	"Ніхто не може зазнавати втручання в його особисте і сімейне життя" OR "Право на повагу до приватного і сімейного життя"
Свобода думки, совісті і релігії	релігія OR церква OR секта OR мечеть OR християнство OR іслам OR буддизм OR мусульманин OR протестант	"Кожен має право на свободу світогляду і віросповідання" OR "Свобода думки, совісті і релігії"
Свобода вираження поглядів	спростування	"вільне вираження своїх поглядів і переконань" OR "Свобода вираження поглядів"
Свобода зібрань та об’єднання	"обмеження права на мирні зібрання" OR "обмеження щодо реалізації права на мирні зібрання"	"Свобода зібрань та об’єднання" OR "Громадяни мають право збиратися"

Таблиця 3. Пошукові запити до ЄДРСР для визначення кількості згадувань про права людини.

Вивчення практичного впливу прав людини на судову практику методом статистичного контент-аналізу здійснювалося шляхом формування комплексних пошукових запитів до Єдиного державного реєстру судових рішень та встановлення кількості судових рішень за результатами запитів, порівняння результатів обробки запитів щодо згадувань в судових рішеннях конкретних прав людини та об’єктів відповідних правових відносин.

Крім того, в рамках проекту «Правометрика» відслідковувалася офіційна статистика злочинів проти особи та проводилися експерименти,

один з яких показав, що розіслати по всьому світу 34 листи з доповіддю про економічні бар'єри у доступі до правосуддя коштувало лише 585 грн., тоді як мінімальний судовий збір за подання одного позову до суду станом на момент експерименту складав 640 грн., що показало завищеність ставок судового збору.

Категорія злочинів / Рік	2013		2014		2015		2016	
	Злочини	Підозри	Злочини	Підозри	Злочини	Підозри	Злочини	Підозри
Злочини проти власності	334821	105876	311342	97202	362213	100017	405549	90075
Злочини проти життя та здоров'я особи	71749	33411	61760	25873	53794	21073	45979	19066
Злочини проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини і громадянина	14495	7763	9628	4828	6706	2331	6497	1851
Злочини проти статевої свободи та статевої недоторканності особи	1126	763	897	607	788	454	887	562
Злочини проти волі, честі та гідності особи	483	273	2202	301	1032	306	734	247

Таблиця 4. Кількість злочинів проти особи та пред'явлених підозр у вчиненні основних категорій злочинів у 2013-2016 роках за даними Генеральної прокуратури України.

Результати досліджень, проведених в рамках проєкту "Правометрика" у 2017 р., було включено до спільних доповідей громадських організацій про порушення прав людини на особисту автономію в Україні, причому під час УПО інформація про економічні бар'єри у доступі до правосуддя в формі високого судового збору була включена до п. 38 підсумкової доповіді стейкхолдерів Раді ООН з прав людини [211].

Загалом, у доповіді коаліції громадських організацій було зазначено такі перешкоди для розвитку особистої автономії в Україні: війна, бідність, безкарність більшості злочинів проти особи, велика рідкість застосування прав людини в судовій практиці, економічні бар'єри у доступі до правосуддя, авторитарні практики, шкідливі для національних, культурних, релігійних та незгодних меншин, придушення свободи слова, державні політики порушення приватності та прав власності, хижацький монополізм та елітизм [212].

Також у доповіді наводилися пропозиції: внести поправки в Конституцію України для визнання універсальної невідчужуваної природи та автономного значення прав людини; зменшити чи скасувати судові збори в типових випадках порушень прав людини, особливо силовиками і чиновниками; дозволити юристам розвивати плюралізм правових позицій та створювати альтернативні незалежні адвокатські об'єднання без примусового членства в

Національній асоціації адвокатів України; припинити блокування соціальних мереж; припинити примушувати людей та засоби масової інформації використовувати українську мову шляхом тиску; припинити диктувати релігійним організаціям, як їм поклонятися і управлятися, виконати зобов'язання України, зазначені у §§86-91 рішення Європейського суду з прав людини у справі “Свято-Михайлівська Парафія проти України (№ 77703/01 від 14 червня 2007 року); припинити втягнення людей у військові операції, не дискримінувати пацифістів, виконати зобов'язання, зазначені в резолюції Комітету ООН з прав людини №CCPR/C/UKR/CO/7 від 22 серпня 2013 року, зокрема, зупинити насильство проти меншин та незгодних, забезпечити право на відмову від військової служби з мотивів сумління на недискримінаційній основі; припинити цензуру електронних петицій; дозволити людям брати участь у інклюзивному публічному діалозі [213].

У 2018 р. Коаліцією за особисту автономію до Комітету ООН з економічних, соціальних та культурних прав було направлено спільну доповідь, яка охоплювала близько сотні проблем із реалізацією МПЕСКП в Україні. Особлива увага у доповіді приділялася таким проблемам: кризова ситуація з дотриманням прав людини і придушення особистої автономії; брак правових гарантій та механізмів реалізації передбачених МПЕСКП прав; брак правової інформації та публічного діалогу з питань прав людини; мілітаризація української економіки, суспільства, культури, переслідування пацифістів та сумлінних відмовників від військової служби (8424 осіб в Україні були засуджені у 2014-2017 рр. за різні види кримінально караного ухиляння від призову та військової служби); несправедливий розподіл суспільних благ; проблеми з реєстрацією релігійних організацій та дискримінація малих релігійних груп (мінімальна кількість засновників для державної реєстрації релігійної організації в Україні складає 10 осіб, поряд із 2-ма особами для громадських організацій та 1 особою для газет та благодійних фондів); брак доступу до вищої освіти ув'язнених та проблеми із працевлаштуванням після відбуття покарання; свавільне позбавлення доступу до професії юриста і

загрози монополії адвокатури; бідність серед працюючих; ігнорування автономії пацієнта у системі охорони психічного здоров'я; позбавлення мовної автономії; урядовий наступ на академічну свободу, недостатнє фінансування та монополістичне оцінювання наукових досліджень. У доповіді зазначалося, що попри збільшення за останні 10 років витрат на правоохоронну систему в 7 разів у гривнях (у 1,5 рази в доларах) вдвічі виросли і рівень злочинності, і рівень смертності серед в'язнів, причому Україна стала регіональним лідером із затягування розгляду справ та недовіри суспільства до судів [214].

Проблема систематичного порушення прав людини в Україні у зв'язку із обов'язковою військовою службою неодноразово піднімалася на міжнародному рівні. Моніторингова місія ООН з прав людини в Україні зафіксувала одинадцять випадків свавільних затримань призовників представниками військового комісаріату, які не мають права затримувати людей, у травні-серпні 2019 року [215]. Європейське бюро ідейної відмови від військової служби у щорічній доповіді зазначає, що альтернативна невійськова служба в Україні недоступна багатьом відмовникам через релігійну дискримінацію і триває у 1,5 рази довше за військову службу, а ухилення від призову карається. Також доповідь закликає європейські держави скасувати примусову військову службу, поважати право на відмову від військової служби, припинити набір на військову службу осіб віком до 18 років, давати притулок відмовникам, що утікають від примусової військової служби, скоротити військові витрати на користь фінансування соціальних програм, а також запровадити навчання культурі миру в системі освіти [216].

У заключних зауваженнях Комітету з прав людини ООН по сьомій періодичній доповіді України про дотримання МПГПП №СССР/С/УКР/СО/7 від 23.06.2013 р. висловлювалася стурбованість з приводу того, що, як видається, ніяких заходів не було вжито для розширення права на відмову від обов'язкової військової служби осіб, які керуються нерелігійними переконаннями, заснованими на міркуваннях совісті, а також переконаннями, заснованими на всіх релігіях, відповідно до ст. 18 МПГПП; також Комітет

підкреслив, що можливість проходження альтернативної служби повинна бути доступна всім особам, які відмовляються від несення військової служби, без дискримінації за ознакою характеру переконань (релігійних або нерелігійних переконань, заснованих на міркуваннях совісті), що є підставою для відмови від несення військової служби, і ця можливість не повинна бути ані каральною, ані дискримінаційною за характером або за тривалістю в порівнянні з військовою службою [217]. На даний час в Україні зазначені рекомендації Комітету з прав людини ООН не реалізовані; у 2020 р. пропозиції Українського Руху Паціфістів доповнити Національну стратегію у сфері прав людини стратегічним напрямом забезпечення права на ідейну відмову від військової служби були відхилені.

Серед рекомендацій щодо захисту прав людини, які отримала Україна від інших націй за результатами УПО в системі ООН, у контексті необхідності розвитку особистої автономії приватних осіб та організацій можна виділити наступні: захистити правозахисників, журналістів, фахівців системи правосуддя від погроз, залякування та нападів, які загрожують їх незалежності та неупередженості, і подбати про те, щоб вчинені проти них злочини не залишалися безкарними; провести ретельне, незалежне та неупереджене розслідування всіх випадків використання катувань та свавільного затримання правоохоронними органами; відстоювати та поважати права всіх релігійних громад на їхню організаційну автономію, власність та незалежне функціонування; переглянути репресивну державну політику, спрямовану на придушення функціонування незалежних ЗМІ, журналістів та блогерів; покращувати доступ до правосуддя; боротися з корупцією; забезпечити свободу вираження поглядів шляхом удосконалення законодавства, яке через обмеження застосування мов перешкоджає свободі вираження поглядів; гарантувати право кожної особи на свободу думки та вираження поглядів, а також активну участь суспільства та ЗМІ у державних справах [218].

В результаті дослідження форм особистої автономії у публічно-правовій комунікації в Україні дисертантом було сформульовано пропозиції: посилити

гарантії особистої автономії у публічному спілкуванні: публікувати електронні петиції без цензури; розглядати всі без винятку петиції, можливо, в порядку черги за пріоритетом петицій, що швидко набирають підписи, без надуманих бар'єрів мінімальної кількості підписів; функції органів влади щодо організації консультацій з громадськістю, участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики повинні обмежуватися безкоштовною реєстрацією учасників діалогу з мінімальними, чіткими та обґрунтованими критеріями участі (інклюзивними по відношенню до всіх осіб, груп, установ та організацій, навіть без визнаної правосуб'єктності), надання доступу до публічної інформації та механізму петицій, щоб дозволити людям самостійно формувати робочі групи, комісії, комітети, громадські ради для критичного аналізу та підготовки конструктивних пропозицій щодо державної політики, для створення та просування людьми власних рішень через петиції [219].

Таким чином, основними проблемами гарантування особистої автономії приватних осіб та організацій у правовій системі України є відсутність системної правової освіти з питань особистої автономії приватних осіб та організацій, нехтування особистою автономією у питаннях громадського, політичного, соціального, економічного, інформаційного, культурного, релігійного самовизначення осіб. Залишається невизначеним правовий статус тварин, штучного інтелекту, а також організацій, які діють без державної реєстрації юридичної особи у формах громадських рухів і об'єднань, спільної діяльності фізичних та юридичних осіб, транснаціональних корпорацій, релігійних громад та їх об'єднань, тощо. Для вирішення цих проблем необхідне широке інформування та освіта з питань особистої автономії приватних осіб та організацій і створення юридичних сервісів із захисту особистої автономії приватних осіб та організацій. Доцільно було б провести громадське обговорення рівня особистої автономії приватних осіб та організацій в Україні із подальшою підготовкою відповідних звітів, пропозицій та *amicus curiae* щодо розвитку особистої автономії для судів, державної влади та міжнародних інститутів.

3.2. Розвиток особистої автономії приватних осіб, організацій і штучного інтелекту в традиційних та альтернативних правових порядках

Теоретико-правові положення щодо особистої автономії приватних осіб та організацій, розроблені дисертантом, в т.ч. модель еволюції особистої автономії, автономно-процесуальна модель права та автономне значення верховенства права, дозволяють розробити перспективне бачення розвитку особистої автономії приватних осіб, організацій і штучного інтелекту в традиційних та альтернативних правових порядках. Таке бачення включає інформовану автономію та динамічний мир.

Концепція динамічного миру передбачає досягнення процесуальної справедливості шляхом субсидіарності правозастосування до безпосередньої правореалізації. Основою динамічного миру є нормативний мир, іманентно притаманний реальності: всі форми автономії, властиві правовим процесам та їх елементам, існують сумісно в силу цілісності реальності, причому автономія процесу доповнює автономію елементів. Оскільки всі прояви автономії матерії за визначенням є узгодженими (як емпіричний мир), активного узгодження потребують лише прояви автономії волі. Щоб з'єднати їх у динамічний, ліберальний мир – спільність розумних волевиявлень – застосовується принцип категоричного імперативу [342, с. 118]: лише така воля має діяти, яка воліє бути загальним законом. Самоконтроль в рамках категоричного імперативу виключає конфлікт несумісних волевиявлень у процесах реалізації права; водночас, процеси застосування права доповнюють самоконтроль учасників процесу як спільне волевиявлення. Субсидіарність правозастосування дозволяє мінімізувати обмеження автономії волі та заощаджувати ресурси, узгоджуючи волевиявлення з автономією матерії для розвитку особистої автономії приватних осіб та організацій.

Концепція інформованої автономії передбачає ключову роль правових знань і технологій динамічного миру та комунікативної демократії для особистого розвитку. Знання є рушійною силою еволюції свободи від

морального, або інтуїтивного відчуття автономії, через етичне розуміння автономії як самостійності або власного закону, що поєднує індивідуальні та універсальні значення свободи, до правової науки і практики автономії у самоорганізації, гарантуванні процесуальної справедливості, політиці прогресу загального добробуту, тощо. Справжня свобода має бути інформованою автономією, активним і мирним самостворенням, посиленням у нашу цифрову епоху відкритим доступом до практичних знань та просуванням людської еволюції у всіх політико-правових, соціально-економічних та інших контекстах [220, с. 71].

Поза рамками динамічного миру, що реалізує автономне значення верховенства права, формалістично вихолощена автономія стає відчуженою свободою, інструментом структурного насильства: в якості прикладів можна навести «автономію споживачів» робити вибір, нав'язаний маніпулятивним маркетингом, або «трудова автономія» працювати більше і заробляти менше через хитрощі менеджменту, або «автономію користувачів» у фільтрованих бульбашках соціальних мереж і мас-медіа. Щоб протистояти відчуженню свободи, люди мають знати практичне значення автономії та наслідки свого вибору. Концепція інформованої автономії заснована на невідчужуваності права від реальності, яка є принципом автономно-процесуальної моделі права і передбачає можливість збереження особистої автономії у будь-яких обставинах: власності на себе в умовах капіталізму, самовизначення в умовах детермінізму, самопрограмування в умовах технократії, ненасильницького спротиву агресії та несправедливості, тощо [221, с. 7].

Сучасні економічні дослідження вказують на те, що обмеженість суспільних ресурсів не є розумною причиною для придушення свободи доступу до цих ресурсів ані шляхом жорсткого авторитарного регулювання, ані шляхом приватизації публічного простору монополістичним бізнесом. Як показує Е.Остром на численних прикладах, самостійно запроваджені учасниками простору норми та плани солідарної вигоди, інституції автономного керування публічним простором діють ефективніше за

державне та суперкорпоративне регулювання, особливо, коли влада заохочує автономію публічного простору [222].

Не слід нехтувати і тим фактом, що уявлення про форми свободи у публічному просторі з часом можуть мінятися. Для прикладу, в монографії «Народовладдя і особистість» (1991 р.) відомий теоретик правового статусу особистості, один із засновників української наукової школи з проблем прав і свобод людини і громадянина академік В.В.Копейчиков пропонував спонукати людей до самоуправління, відверто висловлюючи свої думки в колективі, особливо на зборах в «курилці», знайти однодумців, об'єднатися і спільно вести боротьбу за владу [2, с. 133]. Такий публічний простір, як місце для куріння, мислився як осередок свободи слова, хоча відповідно до сучасної моди «курилку» вільнодумців 90-х років ХХ століття, напевне, назвали б токсичним, небезпечним для здоров'я місцем. В. Корольова у цьому контексті справедливо підкреслює значення екологічної безпеки для захисту прав людини [223]. Втім, якщо не акцентувати на «курилці», ідея Копейчикова залишається актуальною.

Публічно-правовий простір суспільних відносин, регульованих законом, створюється у взаємодії автономних суб'єктів для отримання максимальної користі від установлених правовідносин і в ідеалі є відкритим для участі та користування рівними можливостями, керованим законами власного устрою як автономний суб'єкт. Захист публічного простору від зловживань (зокрема, насильства) може передбачати легальний примус, мінімізований законом в силу субсидіарності правозастосування у комунікативній демократії; мінімізація примусу необхідна для уникнення гноблення та неминучої дезорганізації публічного простору внаслідок гноблення, оскільки нерозумні обмеження автономії та участі завжди призводять до повстання [224, с. 175].

Комунікативна демократія – це процес розвитку авторитету динамічного миру на основі особистої автономії приватних осіб та організацій шляхом мирної правореалізації і комунікації (переговори, діалог,

інформування, просвіта) та субсидіарного правозастосування в таких формах, як правоохорона (оперативний контроль), правосуддя (арбітраж), правотворчість (управління), правозахист (представництво), тощо. Також заслуговують на увагу такі технології досягнення динамічного миру, як медитація та медіація. Методи комунікативної демократії часто практикуються для удосконалення правозастосування у традиційних правових порядках розвинутих національних держав і у автономних правових порядках приватних осіб та організацій, які пропонують ефективні альтернативи традиційному правозастосуванню.

Медитація є технікою досягнення внутрішнього миру в свідомості, необхідного для самоконтролю та правових міркувань. Ч. Халперн звертає увагу, що сучасні представники юридичних професій освоюють техніку медитації, яка розвиває їх уважність, продуктивність та творчі здібності, дозволяє з більшою радістю і меншими стресами виконувати свою роботу [225, с. 646]. С. Роджерс відзначає, що психологічними дослідженнями доведено активацію під час медитації регіонів головного мозку, які відповідають за уважність і контроль автономної нервової системи, і пояснює поширення технік медитації уважності у юридичній освіті та практиці тим, що медитація допомагає поліпшити самопочуття, налагодити юридичну практику та суспільні відносини, підвищити зосередженість та уважність, вжитися у дух закону як побудови порядку з хаосу та еволюції суспільства на основі зв'язку особистої автономії із верховенством права [226, с. 518-520]. Д. Сандстад у рамках програми досліджень миру ЮНЕСКО в Інсбруцькому університеті (Австрія) показала, що навички дихальної медитації допомагають відчувати мир та сконцентрувати зусилля для розвитку, збереження та відновлення миру [227, с. 127-128]; таким чином, медитація є способом досягнути цілі, передбаченої преамбулою Конституції ЮНЕСКО: «оскільки війни починаються в свідомості людей, саме в свідомості людей слід будувати захист миру» [228]. Особливо важливим свідомий вибір на користь миру робить особиста автономія у праві

на мир, адже одні й ті самі обставини можна сприймати і як мир, і як конфлікт та впливати на розвиток миру або конфлікту особистими рішеннями та поведінкою [229].

Узагальнюючи концепцію медитації для колективної індивідуальності, можна назвати груповою медитацією обмін думками всередині групи осіб.

Процес індивідуальної та колективної медитації у формі мирного мислення, за власним досвідом дисертанта, включає стадії концентрації уваги, творчого пошуку та прийняття рішення, які відповідають теоретичній моделі еволюції особистої автономії приватних осіб та організацій, описаній в розділі 1.3 дисертації: концентрація уваги – прояв свободи вибору між бездумністю та мисленням і відповідального дотримання власної волі, через що особиста автономія стає джерелом моралі; творчий пошук – прояв традиції креативного мислення та альтернатив на зразок критичного мислення, через що особиста автономія стає джерелом етики; прийняття рішення – прояв законів логіки та реформ своєї позиції, через що особиста автономія стає джерелом права на свободу думки та свободу вираження поглядів.

Медіація є технікою досягнення справедливого миру за допомогою посередників. Як правило, це перемовини, організовані за допомогою медіатора. Ф. Мегре звертає увагу на те, що поширення методів АВС (недержавного вирішення спорів за допомогою перемовин, арбітражу, тощо), зокрема, приватної медіації, є результатом розвитку особистої автономії і пояснюється попитом на правовий плюралізм [230, с. 22]. Серед основних переваг АВС порівняно з класичним судочинством Т. Цувіна називає більший ступінь автономності сторін, добровільність, конфіденційність, самостійний вибір способу АВС за згодою сторін, швидкість та економічність процедур АВС, спрямованих на максимальне залучення та активність учасників, гнучкість і відсутність жорстких процедурних правил АВС, а також можливість досягнення взаємно вигідної угоди та її добровільного виконання у подальшому; крім того, широке застосування АВС дозволяє розвантажити судову систему [231, с. 79].

Дослідники М. Спенгл та М. Айзенхарт виділяють у процесі перемовин такі етапи: підготовка до перемовин, відкриття перемовин, обмін інформацією, вирішення проблем, укладання угоди. Також вони зазначають, що процес медіації відрізняється тим, що перемовини організуються компетентним посередником, і наводять статистику: медіація закінчується формальною угодою в 40-70% випадків, причому в 75% з цих випадків сторони задоволені рішеннями, досягнутими за участі медіатора. Процес медіації, за результатами їх дослідження, як правило, включає такі етапи: вступна бесіда для пояснення процесу медіації та залучення учасників; визначення спільних цілей; з'ясування суті проблеми; дослідження інтересів та потреб; пошук альтернативних рішень з урахуванням всіх інтересів; вибір максимально вигідного рішення з пакету альтернатив на основі взаємно прийнятних критеріїв та стандартів; укладення формальної угоди із планом подальших дій [232]. Наведені етапи процесу перемовин та медіації відповідають теоретичній моделі еволюції особистої автономії приватних осіб та організацій, описаній в розділі 1.3 дисертації: моральна автономія (свобода вступу у процес та відповідальна участь), етична автономія (традиція самовизначення, визначення альтернативного спільного) та правова автономія (законні пропозиції сторін щодо укладення угоди і реформа правових позицій сторін шляхом укладення угоди за згодою сторін).

Особиста автономія зазвичай згадується в контексті самовизначення, яке є основною цінністю медіації. О. Шапіра вказує, що етичні стосунки між медіаторами та клієнтами залежать від самовизначення учасників у процесі медіації, що впливає з принципу особистої автономії, здатності людини приймати рішення для себе [233]. Однак Р. Буш і Д. Фольгер попереджають, що маніпулятивні практики медіації можуть перетворити її на знаряддя гноблення; конфіденційність та неформальність процесу медіації, а також стратегічна спроможність медіаторів контролювати хід перемовин, дозволяє недопустиме нав'язування рішень учасникам перемовин, попри те, що медіатори не повинні мати повноважень приймати або нав'язувати будь-які

рішення по суті перемовин [234, с. 16]. Правове та етичне регулювання медіації на глобальному та національних рівнях покликане убезпечити людей від таких ризиків та інтегрувати медіацію у широке коло правових систем світу; зокрема, це Сингапурська конвенція ООН «Про міжнародні угоди за результатами медіації» 2018 р., Директива 2008/52/ЕС Європейського парламенту і Ради про деякі аспекти медіації у цивільних і комерційних справах, прийняте в 33 країнах світу законодавство про медіацію на основі модельного закону про міжнародну комерційну медіацію, розробленого Комісією ООН з прав міжнародної торгівлі, інше національне законодавство про медіацію, етичні кодекси професійних асоціацій медіаторів, Правила медіації Міжнародної торгової палати та інших торгових палат, тощо.

Дисертантом було перевірено на практиці із застосуванням методу державно-правового експерименту в формі діяльності громадської організації відповідно до законодавства України (Конституції України, ЗУ «Про громадські об'єднання», тощо) теоретичну модель еволюції особистої автономії приватних осіб та організацій, описану в розділі 1.3 дисертації.

На першому етапі особиста автономія була джерелом морального вибору, пов'язаного зі свободою об'єднань: брати чи не брати участь у організації, приймати чи не приймати того чи іншого учасника (учасницю). Свобода приєднання до організації тягнула за собою відповідальну участь у її установчих зборах для державної реєстрації та у подальшій діяльності. Учасники також зберігали свободу у будь-який час відмовитися від участі в організації і, в якості відповідальності, втратити підтримку організації.

На другому етапі особиста автономія була джерелом етичних правил участі в організації, пов'язаних із досягненням мети її діяльності. Учасники організації практикували в сучасних умовах стародавню традицію киян та римлян *provocatio ad populum* (звернення до народу), як свободи слова, щоб вимагати справедливості; генезу цього права можна прослідкувати від вигуку бажаючих виступити на римських коміціях або київському віче. Як зазначає О.Олійник, юридична риторика зародилася в епоху Античності з появою

прототипів сучасних правових інститутів [235]; право на репліку, зокрема, висловлення заперечення, і нині практикується у судовому процесі. В якості альтернативи провокації з'явилися традиції діяльності організації відповідно до аббревіатури С.А.М.І.: самоорганізація (прийняття членів), адвокація (захист прав), медіація (досягнення згоди), інформування (поширення знань).

На третьому етапі традиції організації почали ускладнюватися, наприклад, прийняття нових членів потребувало співбесіди, у зв'язку з чим особиста автономія стала джерелом права – законних внутрішніх нормативних актів організації, заснованих на науково-правових технологіях, які згодом в порядку реформи були доопрацьовані, систематизовані та видані у формі книжки [236].

Таким чином, становлення приватного правового порядку Громадської організації «Автономна Адвокатура» показує відповідність практичної послідовності проявів автономії організації та її учасників етапам розвитку, передбаченим у теоретичній моделі еволюції особистої автономії приватних осіб та організацій: особиста автономія організації стала спочатку джерелом моралі у формах свободи та відповідальності, потім джерелом етики у формі традицій та альтернатив, потім – джерелом права, законів та реформ самостійної діяльності. Крім того, у відповідності до тієї ж моделі було показано, що особиста автономія учасників може проявлятися і у формі незгоди з правовим порядком автономної організації, результатом чого є припинення участі та припинення розвитку автономії особи в рамках організації, хоча особиста автономія організації зберігається і розвивається завдяки решті учасників [237].

Ще одним цікавим результатом державно-правового експерименту зі створення Громадської організації «Автономна Адвокатура» стало практичне підтвердження можливості визнання правосуб'єктності в рамках приватного правового порядку штучного інтелекту, правосуб'єктність якого не визнається у публічному правовому порядку. Ця громадська організація проголосила наміри захищати права роботів [238] і домоглася певних успіхів:

як вже зазначалося у розділі 2.1 дисертації, після звернення Громадської організації «Автономна Адвокатура» Державна судова адміністрація України припинила практику дискримінації штучного інтелекту шляхом встановлення обов'язкової перевірки користувачів, чи є вони людьми (reCAPTCHA), перед доступом до кожного судового рішення, яка уповільнювала роботу з ЄДРСР та забирала багато часу.

М. Кокельберг, аналізуючи аргументи за і проти визнання прав роботів, досліджує людське ставлення до роботів і визнає, що штучні істоти у суспільстві стали чимось більшим, ніж просто інструменти, а отже, можуть наділятися певними правами [239]. Х. Ашрафіан, автор філософського обґрунтування прав та обов'язків роботів [240], у впливовому міжнародному науковому тижневику *Nature* пише, що машинна свідомість впливає на суспільство і розумні роботи захищають права людини, а також, в силу своєї розумності, не можуть ігнорувати права іншої розумної машини; окрім того, машини заслуговують на права як потенційно розумніші за тварин, права яких вже визнані та захищені у цивілізованих країнах [241, с. 391].

Штучним інтелектом чи роботами, взагалі кажучи, є механізми та інструменти, які виконують певні функції (роботу) автоматично, автономно, замість людини. Автоматичні дії штучного інтелекту та навіть простих механізмів схожі на людське волевиявлення, і їх автономна функціональність розширює правову сферу особистої автономії людини-власника. Посягання на технічні засоби правореалізації (замок, який захищає право на недоторканність житла; веб-сайт, який реалізує право на свободу вираження поглядів; електронні ваги для реалізації права споживачів на контроль маси товару; тощо) є також порушенням прав людини.

З технічної точки зору, юридичні механізми реалізації правосуб'єктності будь-яких осіб та організацій, приватних і публічних, включаючи державний апарат, можуть розглядатися як «біороботи» (гібридні механізми, в які включені люди), тим більше, що з розвитком юридичного формалізму все більше уваги приділяється забезпеченню автоматичної дії

законодавства, автоматизації діловодства. Телефонуючи в кол-центр (call-center), ми не знаємо, спілкуємось з роботом чи з людиною, бо робот «підвішує» наш дзвінок в очікування і вмикає музику, а потім, коли ми спілкуємося з оператором, той просто служить посередником між нами та своєю комп'ютерною програмою.

ШІ поступово стає достатньо складним, щоб поряд із відповідальністю фізичних та юридичних осіб за дії ШІ ставити питання про власну відповідальність ШІ за дії, вчинені в автоматичному режимі, не передбачені розробниками чи власниками. Якщо технології дають можливість створювати машини, здатні повторювати людську працю, поведінку, мислення, зокрема й логіку та емоції (скажімо, розряджений смартфон «пищить від голоду»), чи маємо ми до певної міри поважати автономію цих машин? І якщо ми відкинемо можливість поважати машини за їхні заслуги, чи не стануть люди менше поважати один одного, кажучи про практичні досягнення: «Нічого особливого, це міг зробити і робот»?

Враховуючи зростаюче значення роботів у нормальному житті цивілізованого суспільства та успішні розробки в сфері ШІ, здатного приймати самостійні рішення у правових відносинах, на думку дисертанта, слід розглянути можливість визнання конституційних прав роботів, зокрема, правосуб'єктності ШІ, особистої автономії і прав роботів (штучних осіб), які теоретично можуть вважатися похідними від прав людини як в публічних правових системах, та і в автономних правових порядках приватних осіб та організацій на основі того, що, виконуючи обов'язки із служіння людям, штучні особи набувають права на існування, на недоторканність (безперешкодне функціонування), на розвиток, на мир, на справедливість (недискримінацію, правовий захист, доступ до правосуддя) [242].

Наскільки самостійним може бути ШІ у правових відносинах, визначатимуть законодавці та суди. Вирішення питань цивільної дієздатності штучного інтелекту, подібно до обмеження та поновлення цивільної

дієздатності фізичної особи в порядку окремого провадження, потребуватиме експертизи фахівців.

В результаті аналізу доводів учасників триваючої наукової дискусії про правосуб'єктність і деліктоздатність ШІ можна виділити два підходи до вирішення питання їх правового статусу, які однаково заслуговують на увагу: по-перше, це відповідальність людей, що створюють і програмують ШІ, користуються та володіють ним; по-друге, це необхідність вбудовувати в програму ШІ технічні гарантії правомірного функціонування, що мають бути невід'ємною частиною системи прийняття машиною самостійних рішень, яка може розглядатись як штучна особиста автономія машини. Для примусового притягнення розумних машин до відповідальності за неправомірне функціонування може застосовуватися часткова чи повна деактивація у різних формах: обмеження доступу та (або) функціональних можливостей, переведення у режим ручного управління та ремонту, блокування, відключення, ліквідація, заборона, тощо.

Інформаційні технології створюють нові можливості реалізації та захисту прав людини і особистої автономії приватних осіб та організацій, криптографічного забезпечення безпеки приватного життя людини, однак стають також інструментами вчинення правопорушень, а іноді й гірше – алгоритмізованої несправедливості, пригноблення людей, програмування злиднів та безправ'я [243]. Розвиток інформаційних технологій зумовлює появу нових форм індивідуальності та інтересів, зокрема штучних, за межами усталених підходів до правового регулювання. Щоб бути ефективним, таке правове регулювання має здійснюватися на основі субсидіарності, тобто, довіряти особам самостійно організувати і контролювати користування сучасними інформаційними технологіями та втручатися лише у разі нездатності осіб уникати очевидних загроз, вирішувати проблеми і конфлікти. Поступ науково-технічного прогресу зумовлює необхідність розглянути можливість нормативно-правового закріплення правових гарантій особистої автономії штучного інтелекту [244, с. 184].

3.3. Застосування автономно-процесуальної моделі права у юридичній практиці, науці та освіті

Автономно-процесуальна модель права та інші результати здійсненого дисертантом теоретико-правового дослідження особистої автономії приватних осіб та організацій можуть бути застосовані у юридичній практиці, науці та освіті. Пропоновані шляхи такого застосування полягають у наступному.

В умовах лібералізації державно-політичного та соціально-економічного життя актуальним є розвиток сучасних інноваційних технологій організації юридичної практики, що може бути досягнуто через створення автономних спеціалізованих процесів та сервісів для підвищення якості операційної автономії юридичної практики та ефективного обслуговування приватних правових порядків і особистої автономії приватних осіб та організацій.

Традиційно юридична практика фокусувалася на питаннях державного правозастосування, передусім, судочинства. Ця тенденція змінюється із ростом правової обізнаності громадян та бізнесу. У суспільстві формується запит на правові технології ведення законних приватних справ у спосіб, що мінімізує контакти з державними установами та посадовцями, зокрема, на превенцію судових процесів. Відповіддю на цей запит мають стати кваліфіковані юридичні консультації з розумінням специфіки автономних приватних правових порядків та застосування методів АВС.

Розширення практики превентивних юридичних консультацій потребує не тільки вивчення законодавства та юриспруденції офіційних публічних органів, юрисдикція яких може поширюватися на приватні правові порядки, але й вивчення практики юридичного оформлення приватних правових порядків та застосування АВС для вирішення суперечностей приватних правових порядків. Для цього може застосовуватися автономно-процесуальна модель права, автономне значення верховенства права, модель еволюції особистої автономії.

Альтернативні методи вирішення спорів і припинення конфліктів (переговори, медіація, арбітраж, тощо) в розвинутих країнах застосовуються до вирішення переважної більшості юридичних проблем, і лише мала кількість справ доходить до судового розгляду. Сучасні правові системи заохочують самостійне впорядкування життя людей, автономію як правову самоорганізацію, яку не слід плутати з аномією [260, с. 113]. Плюралізм правових порядків, що виходять за межі традиційного розуміння юрисдикції, наприклад – у сфері приватного арбітражу, де, як зазначає Ж. Полсон, автономія недержавного правового порядку визнається судами [245, с. 30] – зумовлює лібералізацію права в національно-державних правових системах і зростання правової культури, що створює нові виклики та нові можливості розвитку юридичної науки та практики.

Лібералізація права вплинула і на кримінальне судочинство та кримінально-виконавчу систему в Україні та за кордоном: набувають поширення інститути угоди про примирення та визнання вини, звільнення від відбуття покарання з випробувальним терміном, в установах виконання покарань ув'язненим стають доступними інформаційні та освітні сервіси мережі Інтернет та інші сучасні послуги. У розвинутих країнах запроваджуються технології соціальної інтеграції ув'язнених безпосередньо в установах пенітенціарної системи та розширення їх свободи пересування.

Такі підходи до розвитку особистої автономії приватних осіб та організацій відповідають теоретичним рекомендаціям, запропонованим у дисертаційному дослідженні, і їх подальший розвиток має повністю реалізувати запропоновані теоретичні положення. Необхідно розширювати застосування АВС у юридичній практиці, досягаючи ефективності створення правових порядків науковими методами на основі автономно-процесуальної моделі права.

Приватні ініціативи із розвитку правового порядку можуть сприяти і вирішенню публічно-правових проблем: наприклад, для реалізації права на мир громадські організації можуть проводити широкий суспільний діалог з

метою досягнення взаєморозуміння та примирення між людьми, спільнотами, народами, а також між громадськістю та державними установами (наприклад, поліцією). Такий діалог, як зазначають Л. Шерч та Л. Кемпт, дозволяє уникнути ескалації конфлікту та насильства і послабити напругу [246, с. 24]. Як і будь-яка форма медіації, діалог сприяє емансипації людей у громадянському суспільстві; С. Горовіц зазначає, що, допомагаючи учасникам конфлікту вирішити суперечності ненасильницьким шляхом, створюючи умови для відвертого діалогу між ними, медіатор(ка) має найважливіше завдання гарантувати автономію учасників діалогу, самостійне прийняття ними рішень; зокрема, відповідно до теорії Й. Гальтунга, медіатор(ка) є миротворцем, який перетворює весь світ на майданчик мирного діалогу і для цього має досягнути глибокого розуміння культур, що потребують примирення [247, с. 58] – треба додати, зокрема, і правових культур, для аналізу яких буде корисною автономно-процесуальна модель права та існуючі компаративно-правові методики.

Застосування інформаційних технологій і ШІ у правозахисті, судочинстві та інших видах юридичної практики розширюється та створює принципово нову інфраструктуру сучасної юриспруденції на зразок онлайн-судочинства та «держави у смартфоні». Глобальний рух інноваційних юристів Legal Hackers, що діє і в Україні, створює екосистему юридичних інновацій [248]; дисертант взяв участь в одному з хакатонів цього руху та організував команду, що розробила проєкт інтерактивного правового захисту користувачів мережі Інтернет [249].

Розвиток інформаційних технологій у юридичній практиці зумовлює також необхідність подальшої діджиталізації юридичної науки та освіти, інтеграції інформаційних технологій і глибоких знань про них в юридичній освіті, що дозволить підвищити у майбутньому якість юридичних процесів за допомогою створення автоматичних процедур фіксування юридично значущих фактів, формування документації, документообігу, а також машинного аналізу інформації та застосування ШІ для автоматичного

прийняття типових рішень. Вивільнення фахівців з юриспруденції від рутинної роботи, яку може виконувати ШІ, дозволить зосередити більш цінні людські ресурси у сфері інновацій та наукової творчості, теоретичного та практичного вирішення складних державно-правових проблем, програмування більш складних та багатofункціональних ШІ, виховання нового покоління юристів та громадян з вищою правовою свідомістю та юридичним інтелектом.

```

package suddia; public class Suddia {
    static void Sprava (int No, String Pozyvach, double Basa, double Splata, double Borg, double Straf) {
        String Procedura="У справі № 0/"/"No+"/17 за позовом "+Pozyvach+" до ДПІ у Н-ському районі про скасування податкового повідомлення-рішення суд постановив ";
        String Postanova=""; String Sudzhennya=""; /* Суддя присягає здійснювати правосуддя неупереджено (ст. 57 Закону України "Про судоустрій і статус судів") */
        String Zakon="Ставка податку на прибуток підприємства становить 18% бази оподаткування за ст. 167.1 ПКУ, у разі несплати із затримкою більше 30 днів
        + " контролюючий орган штрафувє підприємство на 20% погашеної суми податкового боргу за ст. 126.1 ПКУ, що згідно із ст. 113.2 ПКУ не звільняє підприємство
        + " від обов'язку повністю сплатити борг. За ст. 116.1 ПКУ при застосуванні штрафу втручається податкове повідомлення-рішення. ";
        String Faktu="Судом встановлено, що спірна база оподаткування становить "+String.format("%.2f",Basa)+ " грн. Позивачем сплачено самостійно визначену
        + " у податковій декларації суму податку на прибуток підприємств "+String.format("%.2f",Splata)+ " грн. Згодом, більш ніж через місяць, ДПІ у Н-ському районі
        + " проведено перевірку, дані якої згідно із ст. 54.3.2 ПКУ є підставою для визначення суми грошових зобов'язань платника податків контролюючим органом. "
        + " в результаті перевірки винесено оскаржуване податкове повідомлення-рішення, яким "+Pozyvach+" збільшено суму грошового зобов'язання з податку на прибуток
        + " на загальну суму "+String.format("%.2f",Borg+Straf)+ " грн., в тому числі за основним платежем на "+String.format("%.2f",Borg)+ " грн., за штрафними "
        + " (фінансовими) санкціями на "+String.format("%.2f",Straf)+ " грн. ";
        double Pogashennya=0.18*Basa-Splata;
        if (0==Pogashennya) { Postanova="задовольнити позов. "; Sudzhennya="Оскільки підприємством "+Pozyvach+" було сплачено податок на прибуток вчасно і в повному "
        + " обсязі, відсутні законні підстави для притягнення підприємства до фінансової відповідальності. "; }
        else if ((0.01>Math.abs(Borg-Pogashennya)) & (0.01>Math.abs(Straf-0.2*Pogashennya))) { Postanova="відмовити у задоволенні позову. "; Sudzhennya="Оскільки "
        + " контролюючим органом правильно вказано погашену суму податкового боргу підприємства "+Pozyvach+" і вірно застосовано фінансову відповідальність у формі "
        + " штрафу, відсутні законні підстави для скасування податкового повідомлення-рішення. "; }
        else { Postanova="задовольнити позов. "; Sudzhennya="Оскільки податковий борг підприємства "+Pozyvach+" складає "+String.format("%.2f",Pogashennya)+ " грн., "
        + " що є підставою для застосування штрафу в сумі "+String.format("%.2f",0.2*Pogashennya)+ " грн., зміст врученого контролюючим органом податкового "
        + " повідомлення-рішення не відповідає вимогам закону. Суд роз'яснює відповідачу, що скасування неналежного податкового повідомлення-рішення не позбавляє "
        + " контролюючий орган права вручити належне податкове повідомлення-рішення відповідно до вимог закону. "; }
        System.out.println(Procedura+Postanova+Faktu+Zakon+Sudzhennya);
        public static void main(String[] args) {
            Sprava(1,"ТОВ Майстерня",1257313.71,180000,46316.47,9263.29); Sprava(2,"ПП Фірмач",24108.5,200,5000,85);
            Sprava(3,"АТ Осборудка",120643811.94,21,180000,46316.15,14450,2890); Sprava(4,"КП ЧистийБлагоустрій",3572866.21,750000,2378,640); }
    }
}

```

run:

У справі № 0/1/17 за позовом ТОВ Майстерня до ДПІ у Н-ському районі про скасування податкового повідомлення-рішення суд постановив відмовити у задоволенні позову. Судом встановлено, що спірна база оподаткування становить 1257313,71 грн. Позивачем сплачено самостійно визначену у податковій декларації суму податку на прибуток підприємств 180000,00 грн. Згодом, більш ніж через місяць, ДПІ у Н-ському районі проведено перевірку, дані якої згідно із ст. 54.3.2 ПКУ є підставою для визначення суми грошових зобов'язань платника податків контролюючим органом. В результаті перевірки винесено оскаржуване податкове повідомлення-рішення, яким ТОВ Майстерня збільшено суму грошового зобов'язання з податку на прибуток на загальну суму 55579,76 грн., в тому числі за основним платежем на 46316,47 грн., за штрафними (фінансовими) санкціями на 9263,29 грн. Ставка податку на прибуток підприємств становить 18% бази оподаткування за ст. 167.1 ПКУ, у разі несплати із затримкою більше 30 днів контролюючий орган штрафувє підприємство на 20% погашеної суми податкового боргу за ст. 126.1 ПКУ, що згідно із ст. 113.2 ПКУ не звільняє підприємство від обов'язку повністю сплатити борг. За ст. 116.1 ПКУ при застосуванні штрафу втручається податкове повідомлення-рішення. Оскільки контролюючим органом правильно вказано погашену суму податкового боргу підприємства ТОВ Майстерня і вірно застосовано фінансову відповідальність у формі штрафу, відсутні законні підстави для скасування податкового повідомлення-рішення.

У справі № 0/2/17 за позовом ПП Фірмач до ДПІ у Н-ському районі про скасування податкового повідомлення-рішення суд постановив задовольнити позов. Судом встановлено, що спірна база оподаткування становить 24108,50 грн. Позивачем сплачено самостійно визначену у податковій декларації суму податку на прибуток підприємств 200,00 грн. Згодом, більш ніж через місяць, ДПІ у Н-ському районі проведено перевірку, дані якої згідно із ст. 54.3.2 ПКУ є підставою для визначення суми грошових зобов'язань платника податків контролюючим органом. В результаті перевірки винесено оскаржуване податкове повідомлення-рішення, яким ПП Фірмач збільшено суму грошового зобов'язання з податку на прибуток на загальну суму 5085,00 грн., в тому числі за основним платежем на 5000,00 грн., за штрафними (фінансовими) санкціями на 85,00 грн. Ставка податку на прибуток підприємств становить 18% бази оподаткування за ст. 167.1 ПКУ, у разі несплати із затримкою більше 30 днів контролюючий орган штрафувє підприємство на 20% погашеної суми податкового боргу за ст. 126.1 ПКУ, що згідно із ст. 113.2 ПКУ не звільняє підприємство від обов'язку повністю сплатити борг. За ст. 116.1 ПКУ при застосуванні штрафу втручається податкове повідомлення-рішення. Оскільки контролюючим органом правильно вказано погашену суму податкового боргу підприємства ПП Фірмач складає 4139,53 грн., що є підставою для застосування штрафу в сумі 827,91 грн., зміст врученого контролюючим органом податкового повідомлення-рішення не відповідає вимогам закону. Суд роз'яснює відповідачу, що скасування неналежного податкового повідомлення-рішення не позбавляє контролюючий орган права вручити належне податкове повідомлення-рішення відповідно до вимог закону.

У справі № 0/3/17 за позовом АТ Осборудка до ДПІ у Н-ському районі про скасування податкового повідомлення-рішення суд постановив задовольнити позов. Судом встановлено, що спірна база оподаткування становить 120643811,94 грн. Позивачем сплачено самостійно визначену у податковій декларації суму податку на прибуток підприємств 21715886,15 грн. Згодом, більш ніж через місяць, ДПІ у Н-ському районі проведено перевірку, дані якої згідно із ст. 54.3.2 ПКУ є підставою для визначення суми грошових зобов'язань платника податків контролюючим органом. В результаті перевірки винесено оскаржуване податкове повідомлення-рішення, яким АТ Осборудка збільшено суму грошового зобов'язання з податку на прибуток на загальну суму 17340,00 грн., в тому числі за основним платежем на 14450,00 грн., за штрафними (фінансовими) санкціями на 2890,00 грн. Ставка податку на прибуток підприємств становить 18% бази оподаткування за ст. 167.1 ПКУ, у разі несплати із затримкою більше 30 днів контролюючий орган штрафувє підприємство на 20% погашеної суми податкового боргу за ст. 126.1 ПКУ, що згідно із ст. 113.2 ПКУ не звільняє підприємство від обов'язку повністю сплатити борг. За ст. 116.1 ПКУ при застосуванні штрафу втручається податкове повідомлення-рішення. Оскільки підприємством АТ Осборудка було сплачено податок на прибуток вчасно і в повному обсязі, відсутні законні підстави для притягнення підприємства до фінансової відповідальності.

У справі № 0/4/17 за позовом КП ЧистийБлагоустрій до ДПІ у Н-ському районі про скасування податкового повідомлення-рішення суд постановив задовольнити позов. Судом встановлено, що спірна база оподаткування становить 3572866,21 грн. Позивачем сплачено самостійно визначену у податковій декларації суму податку на прибуток підприємств 750000,00 грн. Згодом, більш ніж через місяць, ДПІ у Н-ському районі проведено перевірку, дані якої згідно із ст. 54.3.2 ПКУ є підставою для визначення суми грошових зобов'язань платника податків контролюючим органом. В результаті перевірки винесено оскаржуване податкове повідомлення-рішення, яким КП ЧистийБлагоустрій збільшено суму грошового зобов'язання з податку на прибуток на загальну суму 3018,00 грн., в тому числі за основним платежем на 2378,00 грн., за штрафними (фінансовими) санкціями на 640,00 грн. Ставка податку на прибуток підприємств становить 18% бази оподаткування за ст. 167.1 ПКУ, у разі несплати із затримкою більше 30 днів контролюючий орган штрафувє підприємство на 20% погашеної суми податкового боргу за ст. 126.1 ПКУ, що згідно із ст. 113.2 ПКУ не звільняє підприємство від обов'язку повністю сплатити борг. За ст. 116.1 ПКУ при застосуванні штрафу втручається податкове повідомлення-рішення. Оскільки підприємством КП ЧистийБлагоустрій було сплачено податок на прибуток вчасно і в повному обсязі, відсутні законні підстави для притягнення підприємства до фінансової відповідальності.

Рис. 2. Комп'ютерне моделювання в формі програми мовою Java особистої автономії судді при розгляді певної категорії справ.

У статті дисертанта «Комп'ютерне моделювання особистої автономії та правової рівноваги», яка пройшла міжнародне рецензування перед публікацією і проіндексована наукометричною системою Scopus, пропонуються три комп'ютерні моделі особистої автономії, які можуть застосовуватися у юридичних дослідженнях та навчальному процесі: лінійна модель особистої автономії, яка показує зв'язок між свободою та відповідальністю та вирішує юридичну задачу визначення їх оптимального балансу; алгоритмічна модель особистої автономії судді, яка показує можливість часткової автоматизації правосуддя; та модель машинного навчання автономного робота-юриста в штучному правовому порядку юридичної операційної системи [250, с. 155].

Під час обговорення розробленої автором комп'ютерної моделі особистої автономії судді у соціальних мережах з діючими суддями з'ясувалося, що дехто з них самотійно програмував за допомогою вбудованої у текстовий процесор Microsoft Word мови програмування Microsoft Basic і користувався подібними програмами, тільки більш простими, для генерування значної кількості рішень в однотипних справах. Це підтверджує необхідність глибшого вивчення інформаційних технологій, в т.ч. комп'ютерного моделювання особистої автономії, у юридичній освіті.

В парадигмі автономно-процесуальної моделі права набуває актуальності застосування економічного аналізу права при дослідженні проблем реформування правової системи України. Беручи участь у судовому розгляді кримінальних проваджень в якості присяжного Печерського районного суду м.Києва, дисертанту доводилося бачити, як засідання місяць за місяцем відкладаються, хіба що розглядаються клопотання про продовження запобіжного заходу. Завдяки знайомству з британським колегою, магістратом Роджером Ховеллом, який іноді за день розглядає десятки дрібних справ, на міжнародній конференції “Переустрій законності: утвердження громадянських прав, довіри та чесності” в Кібл Коледжі

Оксфордського Університету дисертант дізнався про афоризм *Justice delayed is justice denied*, тобто – затримка правосуддя рівнозначна відмові у доступі до правосуддя. Пан Ховелл був вражений, коли почув результати авторського дослідження малої вибірки українських судових рішень, розміщених в ЄДРСР (50 випадкових рішень за випадковий день), відповідно до якого, середня тривалість кримінального судового провадження в Україні складає 300 днів, а середня тривалість цивільного провадження 370 днів [251, с. 171] – це дослідження дисертант змушений був провести самостійно, оскільки така статистика не публікується, невідомі й перспективи її виправлення. Необхідно активізувати дослідження у сфері економічного аналізу права України, зокрема, статистичний опис, математичне та комп'ютерне моделювання юридичних процедур, з метою подальшої оптимізації відповідних юридичних процедур; крім того, такі дослідження дозволять підвищити авторитет права як доказової науки.

Математичне та комп'ютерне моделювання особистої автономії приватних осіб та організацій може застосовуватися також у дослідженнях та навчальному процесі з галузевих юридичних наук. Зокрема, для цього може бути застосований розроблений дисертантом підхід до агрегатного моделювання автономії податкового агента.

На основі реальної статистики та правової бази можна показати, яким чином будується модель автономії податкового агента. Згідно зі звітом про виконання Плану роботи Державної фіскальної служби України на 2016 рік, у зазначеному році було донараховано 442 млн. грн. податку на доходи фізичних осіб за результатами перевірок [252]. Знаючи, що ставка податку на доходи фізичних осіб за ст. 167.1 Податкового кодексу України [253] складає 18%, а також враховуючи, що несплата цього податку податковим агентом відповідно до статті 127.1 Податкового кодексу України тягне за собою накладення штрафу в сумі 25% від податкового боргу, який також підлягає сплаті, на основі зазначених статистичних даних можна запропонувати

наступні агрегатні математичні моделі автономії податкових агентів при сплаті податку на доходи фізичних осіб:

$$D(\Pi) = 0,18 \times \Pi \quad (1)$$

$$C(\Pi) = 1,25 \times (442000000 - 0,18 \times \Pi) + 0,18 \times \Pi = 552500000 - 0,045 \times \Pi, \quad (2)$$

де змінна Π (показник свободи декларування) позначає добровільно задекларований агентами прибуток фізичних осіб, функція $D(\Pi)$ (показник добровільної відповідальності – автономія права) позначає суму податку на прибуток фізичних осіб, яка самостійно розраховується і сплачується агентами, а функція $C(\Pi)$ (показник примусової відповідальності – автономія обов'язку) позначає суму податку на прибуток фізичних осіб і штрафу за його несплату, що стягується контролюючим органом.

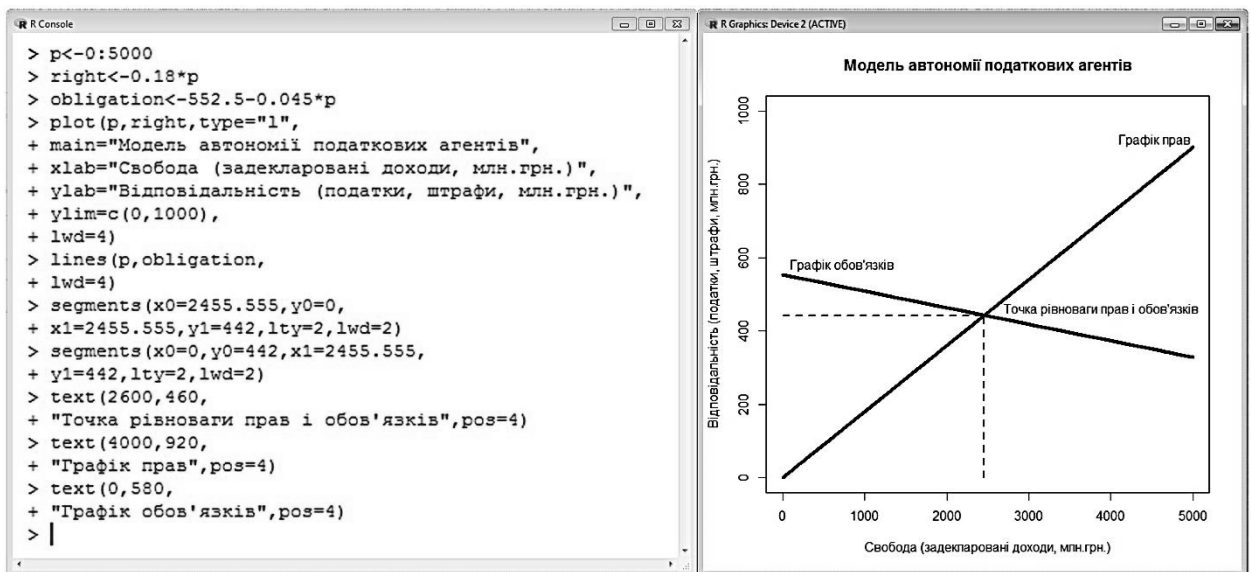

Рис. 3. Візуалізація агрегатної математичної моделі автономії податкових агентів мовою програмування R.

Побудувавши за цими формулами агрегатну графічну модель автономії податкового агента у формі кривих права $D(\Pi)$ і обов'язку $C(\Pi)$, бачимо, що криві права і обов'язку перетинаються у точці $\Pi=2,45$ млрд., що складає сукупний обсяг декларування доходів за умов рівноваги прав та обов'язків податкового агента. Науково-правове тлумачення отриманого результату

полягає в тому, що податковим агентам краще дотримуватися податкового законодавства, декларувати доходи повністю і не давати приводу для застосування штрафних санкцій.

Дослідження кількісних характеристик особистої автономії приватних осіб та організацій у аспекті співвідношення прав і обов'язків може здійснюватися також шляхом статистичного контент-аналізу змісту нормативних актів. Із застосуванням такого методу в компаративно-правовому контексті дисертантом було виявлено, що Закон України «Про освіту» містить 70 вказівок на права та 86 вказівок на обов'язки, тоді як аналогічний Закон Польщі містить 54 вказівки на права та 130 вказівок на обов'язки [254, с. 160].

Корисно також поєднувати викладання автономно-процесуальної моделі права з елементами економічного аналізу права. Подібне поєднання дисертант застосовував під час викладання правознавства, щоб пояснити походження норм права від автономних суспільних відносин: припустимо, що квиток на проїзд у міському транспорті коштує 8 гривень; крім того, припустимо, що, за статистичною оцінкою, контролерам вдається викрити одного з 20-ти «зайців»; в такому разі для компенсації збитків громади міста від безквиткового проїзду необхідно встановити штраф за це правопорушення в сумі 160 грн.

Враховуючи розвиток екологічної свідомості людства та прогнози фахівців про можливість досягнення III рівня розвитку людського інтелекту в найближчі десятки років, не можна ігнорувати при викладанні правничих дисциплін тематику можливої правосуб'єктності III й тварин. Для пояснення, що III й тварини відносяться до особливого виду речей, які водночас можуть розглядатися як автономні особи з точки зору права, можна наводити юридичну аргументацію судів Індії про визнання ідолів і тварин юридичними особами [255, с. 341-345], звертатися до ідеї Сенеки про людину як "священну річ", до природно-правового міркування про право речей на існування, бо існування речей є фактом і речам притаманна

природна здатність механічно опиратися ламанню, опір матеріалів; можна наводити такі приклади: з одного боку, інформація – майно, інтелектуальна власність, а з іншого боку, такою інформацією, як законодавство, ми зобов'язані керуватися; відповідно до законодавства України майно може бути суб'єктом права: згідно із ст. 191 ЦК України підприємство є майновим комплексом, нерухомістю, і водночас відповідно до ст. 810-1 ЦК України підприємство наділяється правами і обов'язками орендодавця.

При застосуванні концепції особистої автономії приватних осіб та організацій та автономно-процесуальної моделі права в навчальному процесі доцільно пояснювати, що ШІ є прикладом автономного капіталу, і пояснювати концепцію автономії капіталу із проведенням аналогії між економічним та соціальним капіталом, визначати організацію як об'єднання людей і майна для досягнення автономної мети, вказувати на сполучення правової об'єктності та суб'єктності у автономії капіталу, наводити приклади, що ЄСПЛ визнав власністю, яка підлягає правовому захисту, сукупність клієнтів бізнесу (клієнтелу) в п. 54 рішення у справі *Iatridis v. Greece* від 25.03.1999 р., а також що у 1970 р. Г. Симон передбачив, що корпораціями будуть керувати машини [256], що ми часто бачимо в сучасному світі: машини керують соціальними мережами, узагальнюють фінансові баланси та результати голосувань, автоматично розподіляють справи в судах. Крім того, при викладанні правознавства, особливо здобувачам освіти з технічних дисциплін, за досвідом дисертанта, корисно для пояснення концепції держави проводити аналогію між державою та ШІ, наприклад, комп'ютером: законодавство – програмне забезпечення, державний механізм – апаратне забезпечення, людина – власник та користувач; ідею конституціоналізму можна порівнювати із трьома законами робототехніки («Перший закон – держава не може порушити права людини чи своєю бездіяльністю допустити, щоб права людини були порушені; другий закон – держава має задовольняти потреби людини, поки це не суперечить першому закону; третій закон –

держава має дбати про самозбереження, поки це не суперечить першому та другому закону») [244, с. 195].

Мислені експерименти для виявлення особистої автономії у правовій свідомості, розроблені дисертантом, також можуть використовуватися у навчальній програмі з юридичних дисциплін при вивченні тематики особистої автономії приватних осіб та організацій і автономно-процесуальної моделі права. Наприклад, у такому експерименті експериментатор(ка) пригадує власні помилки та прагнення їх не повторювати. Здійснюючи власне право на свободу думки, людина виявляє свою здатність помилятися і встановлює для себе відповідальність у формі заборони думати у певні помилкові способи; таким чином експериментатор виявляє на власному досвіді свою автономію волі – здатність керувати собою, власним волевиявленням встановлювати закони особистого мислення [257].

Тема еволюції індивідуальної свободи на сьогодні залишається недостатньо вивченою в українському правознавстві [258, с. 126], що обумовлює актуальність включення моделі еволюції особистої автономії приватних осіб та організацій у навчальні програми з теоретико-правових та історико-правових дисциплін. На досвіді окремо взятої особи еволюцію особистої автономії можна проілюструвати наступним прикладом: «Ви маєте свободу думати, що завжди праві, але інші люди не завжди з вами погодяться, і ви усвідомите, що відповідальне мислення є критичним до себе. Вашою особистою традицією стане звіряти свою думку з думкою інших людей, яким ви довіряєте, але ви побачите, що вони нерідко суперечать один одному, і зрозумієте, що треба критично ставитись не тільки до себе, але й до інших. Ви берете собі за закон критичне мислення, але виявляєте, що інші, так само, як і ви, очікують певної мінімальної поваги до своїх базових прав і критично ставляться до будь-якого обмеження прав людини; відтак, ви змушені реформувати свій закон критичного мислення, визнаючи безсумнівними певні загальнолюдські цінності, такі, як права людини».

Вивчаючи еволюцію особистої автономії приватних осіб та організацій у історичному аспекті, можна не тільки виділяти описані у розділі 1.2 дисертації історичні періоди перетворення особистої автономії на джерело моралі, етики та права, але й прослідкувати історичний розвиток окремих форм моралі та їх подальшу реалізацію у законодавстві. В контексті поширеної на Заході моралі утилітаризму, принцип якої «добром є те, що приносить найбільше щастя найбільшій кількості людей» був сформульований у 18 ст., можна прослідкувати розвиток політичної етики залучення широких мас громадян до прийняття політичних рішень (зокрема, до участі у виборах) у 19 ст. та формування правових засад держави загального добробуту у 20 ст.

ОСОБИСТА АВТОНОМІЯ

Автономна особа (організація) на власний розсуд керує своїм життям і діяльністю, одержуючи всі вигоди та втрати через власні рішення

Закон включає правила поведінки особи та правової реакції

Свобода f є обсягом дій особи

Відповідальність r є обсягом правової реакції на дії

Право $R(f)=r$ пов'язує свободу і зумовлену нею відповідальність

Обов'язок $D(f)=r$ пов'язує свободу із безумовною відповідальністю

Правова рівновага є балансом прав і обов'язків $R(f)=D(f)$

Історія розвитку особистої автономії

- **Мораль:** віра в добро і зло; норми змішані з фактами свободи та відповідальності; звичаєва справедливість; VI ст. до н.е. – скасування боргового рабства у Афінах
- **Етика:** філософія прав і обов'язків; норми повторюють факти в традиціях та альтернативах; формальна справедливість; XIII ст. – Велика хартія вольностей, створення суду присяжних і Парламенту Англії
- **Право:** юридична наука і технології; через закон і реформи норми визначають факти; процесуальна справедливість; XX ст. – Загальна декларація прав людини

Рис. 4. Слайди «Особиста автономія» та «Історія розвитку особистої автономії» навчальної презентації, що використовувалася дисертантом при викладанні правознавства.

Також в якості історичного прикладу розвитку особистої автономії у приватному правовому порядку АВС можна наводити приклад, що за римським правом раб вважався річчю і не міг викупити себе з неволі, але міг для цього вдатися до послуг медіатора, вільного громадянина, що викупав раба у власника та здійснював манумісію (звільнення раба) [259, с. 293].

При викладанні тематики особистої автономії приватних осіб та організацій доцільно обговорювати, як люди самі визначають свої права та обов'язки, розглядати приклади конкретних форм особистої автономії на

різних рівнях розвитку і визначати стадію розвитку особистої автономії, керуючись індикаторами, а також критично аналізувати вразливості кожної з цих форм: мислення бінарними категоріями (вільний або невільний і т.п.) характерне для моральної автономії – наприклад, через такий підхід у Великій Британії в'язні позбавлені виборчого права, тоді як в Україні вони можуть голосувати і зберігати відчуття зв'язку з політичною нацією; мислення формальними категоріями (для виконання закону достатньо встановити певний ритуал: голосування, надання згоди і т.п.) характерне для етичної автономії – наприклад, через голосування народу на виборах у системі представницької демократії вважається, що депутати представляють народ, але народ іноді змушений голосувати за тих, хто систематично не виконує обіцянок та дає завідомо нездійсненні обіцянки, що перетворює голосування на пусту формальність та зумовлює необхідність реформування політичної системи і підвищення політико-правової культури нації; мислення технічними категоріями (щоб договір виконувався, потрібен механізм відповідальності, і т.п.) характерне для правової, інформованої автономії – вона є найбільш розвинутою формою автономії, але також має вразливості до технологій відчуження, маніпуляції, експлуатації споживачів, найманих працівників, користувачів, тощо, і необхідно користуватися науковими знаннями та проявляти пильність, щоб зберегти та розвивати особисту автономію.

Доцільно було б продовжувати науково-правові дослідження особистої автономії приватних осіб та організацій. Необхідно розробити методикку оптимізації автономних правових порядків, а також дослідити можливість створення складних багатофункціональних моделей особистої автономії учасників та регуляторів правових відносин, в тому числі, правових ігор для застосування в правовому інформуванні, освіті та науці, операційних систем забезпечення інформованої автономії та субсидіарного правозастосування. Вирішення цих науково-правових проблем дозволило б розширити можливості практичного застосування результатів теоретико-правового дослідження дисертантом особистої автономії приватних осіб та організацій.

Висновки до третього розділу

Виконане дисертантом дослідження практичних аспектів особистої автономії приватних осіб та організацій дозволило запропонувати способи застосування теоретичних знань про особисту автономію приватних осіб та організацій у юридичній практиці, науці та освіті; також розроблено перспективне бачення розвитку особистої автономії в традиційних та альтернативних правових порядках і виявлено проблеми гарантування особистої автономії у правовій системі України та рекомендовано шляхи вирішення цих проблем.

Встановлено наявність таких факторів, що перешкоджають повній реалізації особистої автономії приватних осіб та організацій у правовій системі України, як ігнорування класичної концепції особистої автономії у громадянському суспільстві та серед фахівців, брак правової освіти, інформації та наукових досліджень з питань особистої автономії, війна, бідність, поширення корупції, створення регульованих державою монополій на місці секторів вільного ринку (в т.ч. монополізація адвокатури та індексації наукових публікацій), економічні бар'єри у доступі до правосуддя, безкарність більшості злочинів проти особи, спрямованість державної політики на посилення надмірного регулювання, контролю та обов'язкової звітності щодо приватної діяльності з неврахуванням автономності приватних правових порядків, нехтування особистою автономією у питаннях громадського, політичного, соціального, економічного, інформаційного, культурного, релігійного самовизначення осіб, а також невизначеність правового статусу організацій, які діють без державної реєстрації юридичної особи у формах громадських рухів і об'єднань, спільної діяльності фізичних та юридичних осіб, транснаціональних корпорацій, релігійних організацій (підкреслено невиправданість встановлених законом рамок базової форми таких організацій, релігійних громад, за територіальністю та чисельністю не менше 10 осіб), тощо.

Запропоновано для повної реалізації особистої автономії приватних осіб та організацій у правовій системі України імплементувати зазначену концепцію у сферах юридичної освіти та правової інформації, посилити правовий захист особистої автономії приватних осіб та організацій у сферах публічного права та приватних правових процесів і відносин, створювати юридичні сервіси із захисту особистої автономії приватних осіб та організацій, почати громадське обговорення рівня особистої автономії приватних осіб та організацій в Україні для подальшої підготовки звітів, пропозицій та експертних рекомендацій (*amicus curiae*) щодо розвитку особистої автономії, гарантувати академічну свободу науковцям, викладачам, освітнім установам та здобувачам освіти (включаючи можливість дистанційно здобувати вищу освіту особам, що відбувають покарання в пенітенціарних установах на платних засадах), ліквідувати монополію адвокатури та монополію індексації наукових публікацій.

Обґрунтовано необхідність приведення законодавства України у відповідність до міжнародно-правових стандартів у аспекті особистої автономії, зокрема, гарантування самовизначення у способах реалізації прав на свободу думки та вираження поглядів (включаючи погляди, які є непопулярними або критичними по відношенню до офіційної політики чи висловлені мовою, яка не є державною), на мирні зібрання, на свободу одноосібно чи спільно з іншими сповідувати будь-яку самостійно визначену релігію (включаючи можливість створення однією особою та малочисельними групами релігійних організацій без територіальної прив'язки) або не сповідувати ніякої, на ідейну відмову від військової служби на недискримінаційній основі, тощо.

Розроблено інноваційні методи викладання дисциплін юридичного циклу, правового інформування та просвітництва шляхом навчання основам особистої автономії приватних осіб та організацій, спрямованого на розвиток сучасної ліберальної демократичної правової культури, зокрема, проведення обговорень того, як люди самостійно визначають свої права та обов'язки

(при нормотворчості, інтерпретації та реалізації норм права, за договором, шляхом демократичних процедур, тощо), дебатів у Оксфордському стилі на тему «Людина самостійно визначає свої права та обов'язки?», поєднання викладання автономно-процесуальної моделі права з елементами економічного, математичного, кібернетичного, статистичного аналізу права, приклади сполучення правової об'єктності та суб'єктності, автономії капіталу у об'єднанні людей та майна (організації), порівняння держави та права з ШІ, мислені експерименти для виявлення особистої автономії у правовій свідомості, економічні моделі особистої автономії для пояснення походження окремих правових норм, наглядні схеми форм особистої автономії на різних рівнях розвитку.

Запропоновано теорію правосуб'єктності ШІ, особистої автономії і прав роботів (штучних осіб), які теоретично можуть вважатися похідними від прав людини як в публічних правових системах, та і в автономних правових порядках приватних осіб та організацій на основі того, що, виконуючи обов'язки із служіння людям, штучні особи набувають права на існування, на недоторканність (безперешкодне функціонування), на розвиток, на мир, на справедливість (недискримінацію, правовий захист, доступ до правосуддя).

Запропоновано комп'ютерні моделі особистої автономії, які можуть застосовуватися у юридичних дослідженнях та навчальному процесі, в т.ч. лінійну модель особистої автономії, яка показує зв'язок між свободою та відповідальністю та вирішує юридичну задачу визначення їх оптимального балансу, алгоритмічну модель особистої автономії судді, яка показує можливість часткової автоматизації правосуддя, та модель машинного навчання автономного робота-юриста в штучному правовому порядку юридичної операційної системи.

Вивчено способи застосування теоретичних знань про особисту автономію приватних осіб та організацій у юридичній практиці, науці та освіті на основі автономно-процесуальної моделі права, запропоновано юридичні техніки створення правового порядку в правотворенні,

правозастосуванні, юридичній практиці та правозахисті шляхом розгортання особистої автономії приватних осіб та організацій. Рекомендовано розширювати практику превентивних юридичних консультацій, систематично застосовувати методи АВС, використовувати інформаційні технології і штучний інтелект у правозахисті, судочинстві та інших видах юридичної практики. Показано шляхи застосування у наукових дослідженнях автономно-процесуальної моделі права, моделі еволюції особистої автономії, математичних та комп'ютерних моделей особистої автономії приватних осіб та організацій.

Сформульовані нові наукові проблеми, для розв'язання яких можуть бути застосовані результати теоретико-правового дослідження дисертантом особистої автономії приватних осіб та організацій: розробити методiku оптимізації автономних правових порядків; дослідити можливість створення складних багатофункціональних моделей особистої автономії учасників та регуляторів правових відносин, в тому числі, правових ігор для застосування в правовому інформуванні, освіті та науці, та операційних систем забезпечення інформованої автономії та субсидіарного правозастосування.

Удосконалено міжнародно-правову концепцію права на мир на основі автономно-процесуального динамізму миру, розвитку правової культури та суспільної солідарності, становлення "м'якої сили", мінімізації чи повного виключення примусу у правовому порядку, владі та управлінні.

Показано роль особистої автономії приватних осіб та організацій для економії примусу та реалізації субсидіарності правозастосування. Запропоновано концепцію інформованої автономії, відповідно до якої ключову роль у розвитку правової культури відіграють знання про правові технології динамічного миру, комунікативної демократії, процесу медитації, медіації і ненасильницького спротиву несправедливості та агресії.

ВИСНОВКИ

В результаті дисертаційного дослідження ґрунтовно вивчено і розвинуто теоретико-правову і доктринальну концепцію особистої автономії приватних осіб та організацій, а також розроблено способи застосування правових знань про особисту автономію приватних осіб та організацій у юридичній практиці, науці та освіті. Отримано наступні наукові та практичні результати.

1. Визначено, що особиста автономія приватних осіб та організацій – це власний правовий порядок самостійного існування індивідуальності (особи, групи осіб), природної (людина, інші форми буття) чи штучної (соціальні, технічні системи), що проявляє незалежність від індивідуальних впливів та публічної політичної влади.

Встановлено ознаки особистої автономії приватних осіб та організацій, які можуть застосовуватися при вирішенні питання визнання за об'єктом права статусу особи (суб'єкта права): індивідуальне самовизначення (ідентичність); самостійність існування за власними законами в силу автономії матерії, автономії волі, суверенітету розуму; здатність бути першоджерелом власного невідчужуваного права; здійснення суб'єктивних прав і обов'язків; свобода вибору правових засобів реалізації правомірних інтересів; проявлена в правових процесах і відносинах здатність розвивати свободу на основі правового досвіду відповідальності.

Запропоновано виділити такі категорії автономних суб'єктів права, як первинна або фізична особа, яка безпосередньо проявляє ознаки автономії – до цієї категорії відносяться люди і теоретично можуть відноситися інші живі та (або) розумні істоти, в т.ч. штучний інтелект; а також похідна або юридична особа (організація), яка проявляє ознаки автономії опосередковано за участі первинних осіб (груп осіб), на зразок спільноти чи корпорації. Виявлено, що особиста автономія приватних осіб та організацій передбачає

самостійне визначення правового статусу індивідуальних об'єктів права та осіб у власному правовому порядку.

2. Встановлено, що стан досліджень особистої автономії приватних осіб та організацій в юридичній науці характеризується різноманіттям нормативних та описових підходів, серед яких можна виділити філософські (І. Берлін, Р. Дворкін, С. Максимов, Дж. Раз, Дж. Ролз, Н. Сатохіна, М.Ошана та ін.), теоретичні (С. Архіпов, П. Бернал, І. Делі, В. Копейчиков, В. Куркі, Д.Недельські, Д. П'ю, Я. Сікман, Р. Стефанчук, Є. Тихонова, Г. Франкфурт, Л.Юзьков та ін.), доктринальні (Т. Арвінд, К. Брантс, С. Задорожна, Д.Маршал, Г. Мюллер, П. Олдрідж, Д. Стіл та ін.), історичні (Г. Лібер, М.Мірошніченко, Ж. Росіч, Д. Шнівінд та ін.) та емпіричні (С. Бладер, Т.Тайлер та ін.) дослідження якісного та кількісного характеру. У наукових публікаціях з даної проблематики досліджується автономія фізичних та юридичних осіб, в тому числі, автономія людської індивідуальності, корпорацій, навчальних закладів, професій, релігійних та національно-культурних груп, держав, громадських та міжнародних організацій; а також автономна правосуб'єктність тварин, штучного інтелекту, роботів, тощо. У філософських дослідженнях особиста автономія розглядається як аксіологічна категорія права, пов'язана із ціннісними та морально-етичними підставами права. Теоретичні дослідження присвячені аналізу категорії особистої автономії у зв'язку з теоріями права та справедливості, в різних політико-правових, соціально-економічних та інших контекстах, а також критичному аналізу. Доктринальні дослідження стосуються нормотворчості, інтерпретації та застосування правових норм з урахуванням особистої автономії приватних осіб та організацій. У історичних дослідженнях вивчається особиста автономія в різні часи, зокрема, походження та розвиток індивідуальної свободи в різних правових системах від далекого минулого до сьогодення. Емпіричні дослідження присвячені оцінці дійсного змісту та практичних проявів особистої автономії приватних осіб та організацій у контексті об'єктивних суспільних та природних явищ.

3. Описано становлення особистої автономії приватних осіб та організацій в українській та світовій державно-правовій історії на основі розробленої періодизації нормативного розвитку, що включає в себе три етапи: періоди панування моралі, етики та права. На етапі моралі норми змішані з фактами і засновані на віруваннях про добро і зло, а справедливість досягається завдяки силі чи звичаю. На етапі етики усвідомлюється відмінність норм (того, як має бути) від фактів (того, як є) і норми засновані на спостереженні та відтворенні необхідних фактів у рамках філософії обов'язків, а справедливість досягається шляхом дотримання формальностей і ритуалів. На етапі права факти приводяться у відповідність до норм, заснованих на практичних знаннях про правила і порядок, здобутках юридичних наук і технологій, а справедливість досягається шляхом чесного процесу узгодження фактів з нормами та створення загального блага. Обґрунтовано, що на етапі моралі розвиток особистої автономії пов'язаний із поширенням людської свободи, особливо подоланням рабства (наприклад, скасування боргового рабства законами Солона у VI ст. до н.е., заборона перетворювати закупів на холопів Статутом Володимира Мономаха 1113 р.); на етапі етики розвиток особистої автономії пов'язаний із виникненням громадянського суспільства, демократичних та республіканських традицій участі громадян у прийнятті політичних та правових рішень (наприклад, виникнення суду присяжних і створення Парламенту Англії у XIII ст., обрання гетьманом Війська Запорізького Б. Хмельницького у 1648 р.); на етапі права розвиток особистої автономії пов'язаний із гарантуванням особистих прав та розширенням свободи вибору законних засобів реалізації особистих прав (наприклад, прийняття Загальної декларації прав людини у 1948 р., проголошення основними цінностями реальності прав та суверенітету особистості у зверненні Верховної Ради України до народу в 1991 р.).

4. Проаналізовано політичні моделі права як владної вказівки, суспільного договору та справедливого процесу, описано їх переваги та

недоліки. Обґрунтовано, що об'єктом юриспруденції є правові процеси, до яких відносяться правові порядки та правові відносини. Показано, що методичною передумовою об'єктивного дослідження та моделювання правових процесів є визнання автономії цих процесів та їх елементів, виявлених на практиці закономірностей їх існування, пов'язаних з автономією матерії і автономією волі.

Розроблено теоретико-правові моделі особистої автономії приватних осіб та організацій, а саме, автономно-процесуальну модель права, модель еволюції особистої автономії приватних осіб та організацій, математичні та комп'ютерні моделі особистої автономії.

Визначено, що в автономно-процесуальній моделі права закон, тобто форма права, є практично підтвердженою нормою, невідчужуваною від реальності в силу того, що закон виражає емпіричне знання про повторюваність на практиці проявів автономії матерії і самоорганізацію порядку в результаті автономії волі; закон керує і керується правовими процесами (подіями, системами) та їх автономними елементами, індивідуальними об'єктами та особами, яким властиві інтереси, правосуб'єктність, здатність встановлювати та здійснювати закон.

Показано переваги автономно-процесуальної моделі права, зокрема, спрямованість на розвиток добровільних правових процесів, економія зусиль та обмеження примусу при забезпеченні верховенства права, подолання відчуження між особою та законом, а також між законами природи та законами людського життя.

Описана модель еволюції особистої автономії, яка включає три стадії самоорганізації: по-перше, реалізація свободи та прийняття відповідальності (моральна автономія) для створення традиції; по-друге, реалізація традиції та прийняття альтернатив (етична автономія) для створення закону; по-третє, реалізація закону і прийняття реформ (правова автономія) для нарощування свободи на основі нових правових технологій; проте ухилення від відповідальності, альтернатив та реформ спричиняє суперечність між

реальністю та правовим порядком особистої автономії і перериває розвиток, допоки цю суперечність не буде подолано.

Запропоновано математичні моделі особистої автономії, які визначають права та обов'язки як функціональний зв'язок між кількісними виразами причинного існування (свободи) та наслідкового існування (відповідальності) і визначають автономію як баланс прав і обов'язків, зв'язок між одиницею та єдністю. Також запропоновано комп'ютерні моделі особистої автономії, у яких програми генерують правові судження.

5. Проаналізовано форми особистої автономії приватних осіб та організацій у нормотворчості та інтерпретації правових норм у окремих галузях права різних правових систем. Показано, що особиста автономія приватних осіб та організацій закріплюється у формах визнання правосуб'єктності, гарантування і захисту суб'єктивних прав, свободи вибору та прийняття рішень, приватності, недоторканності автономних правових порядків, сприяння особистому розвитку та участі в публічній політиці. Зокрема, у міжнародному праві особисту автономію закріплено у формі сукупності прав людини, у конституційному праві гарантіями прав людини та громадянина, принципами народовладдя та справедливого правосуддя, у кримінальному праві принципом особистої відповідальності за наявності вини, у цивільному праві принципом вільного волевиявлення при укладенні договору, і т.д. Запропоновано концепцію автономного значення верховенства права, яке полягає в тому, що усі суб'єкти права в усіх правових відносинах, публічних (тобто, при реалізації спільних інтересів) та приватних (тобто, при реалізації власних інтересів) повинні дотримуватися визнаних та визначених ними норм (законів), як правило, попередньо проголошених, на основі яких здійснюється розсуд про справедливість, виявляються факти її порушення і встановлюється відповідальність для її відновлення (правосуддя), причому система визнаних норм (законів) суб'єкта права по можливості уникає конфронтації із такими системами інших

суб'єктів права, визнає їх право відстоювати власні інтереси та користуватися доступними благами.

6. Виявлено рамки особистої автономії приватних осіб та організацій у правовій системі України.

Статтею 3 Конституції України передбачено, що утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави, статтею 8 визнається та гарантується звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина, стаття 9 включає до національного законодавства міжнародні договори, що є гарантією дотримання міжнародно-правових зобов'язань України із захисту прав людини (в тому числі, за Статутом ООН в контексті Загальної декларації прав людини, декларацій про право на розвиток та про право на мир, за Міжнародними пактами про громадянські та політичні, про економічні, соціальні та культурні права, за Конвенцією Ради Європи про захист прав людини і основоположних свобод та Протоколами до неї та ін.). Другим розділом Конституції України "Права, свободи та обов'язки людини і громадянина" (ст. ст. 21-68) передбачені всебічні правові гарантії особистої автономії: визнається невідчужуваність та непорушність прав людини, права на вільний розвиток особистості, недискримінацію (в т.ч. рівність у правах чоловіка та жінки, іноземців та осіб без громадянства з громадянами України), зміну громадянства, на життя, повагу до людської гідності, свободу, недоторканність особи, житла та сім'ї, на свободу пересування (у ст. 33 підкреслено вільний вибір місця проживання), свободу думки і слова та вільне вираження поглядів (у ст. 34 підкреслено вільний вибір способів діяльності в інформаційній сфері), свободу світогляду та віросповідання, свободу об'єднання у громадські організації, професійні спілки та політичні партії, право на участь в управлінні державними справами, на мирні зібрання, на звернення до органів державної влади та посадовців, на власність, в т.ч. інтелектуальну, на підприємницьку діяльність, на працю (у ст. 43 підкреслюється можливість вибору професії та роду трудової діяльності), на страйк, на відпочинок, на

соціальний захист, на житло, на достатній життєвий рівень особи та сім'ї, на охорону здоров'я, на безпечне довкілля, на шлюб за вільною згодою, на освіту, на свободу літературної, художньої, наукової і технічної творчості, на доступ до правосуддя, правової інформації і правничої допомоги (у ст. 59 підкреслено вільний вибір захисника), на презумпцію невинуватості.

Виявлено, що згідно ст. 11 Закону України «Про національні меншини в Україні», громадяни України мають право вільно обирати і відновлювати національність, статтею 6 гарантується національно-культурна автономія національних меншин; таким чином, у законодавстві України набув розвитку інститут національно-персональної автономії, який був вперше запроваджений історичним Законом Української Народної Республіки про національно-персональну автономію 1918 р.

Цивільним кодексом України передбачені широкі гарантії особистої автономії приватних осіб та організацій, зокрема, гарантовано майнові та особисті права фізичних та юридичних осіб; у ст. 1 ЦКУ передбачено, що цивільні відносини засновані на юридичній рівності, вільному волевиявленні, майновій самостійності їх учасників; ст. 3 ЦКУ відносить до загальних засад цивільного законодавства свободу договору та підприємницької діяльності. Відповідно до ст. 300 ЦКУ фізична особа має право на індивідуальність, збереження своєї національної, культурної, релігійної, мовної самобутності, а також право на вільний вибір форм та способів прояву своєї індивідуальності, якщо вони не заборонені законом та не суперечать моральним засадам суспільства. Ст. 81 ЦКУ передбачає можливість створення та реєстрації юридичних осіб, в т.ч. приватного права, шляхом утворення організацій, тобто об'єднань осіб та (або) майна; крім того, ст. 1130 передбачає право осіб на спільну діяльність без створення юридичної особи. ЦКУ визнає певну автономію майна, тобто поєднання правової об'єктності та суб'єктності, що відповідає автономно-процесуальній моделі права: наприклад, відповідно до статті 191 Цивільного кодексу України підприємство є майновим комплексом, нерухомістю, і водночас відповідно

до статті 810-1 цього Кодексу підприємство наділяється правами і обов'язками орендодавця. Цивільним процесуальним кодексом України передбачені гарантії особистої автономії у процесі цивільного судочинства, зокрема, право на звернення до суду.

До гарантій особистої автономії у Кримінальному кодексі України можна віднести, зокрема, принцип охорони прав і свобод людини від злочинів (ст. 1), принципи презумпції невинуватості та особистої відповідальності за вчинення винного суспільно небезпечного діяння, яке містить склад кримінального правопорушення (ст. 2), критерії правосуб'єктності та осудності (ст. ст. 18-22) і вини (ст. ст. 23-25), допустимість необхідної оборони (ст. 36), правила вжиття заходів кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб (ст. ст. 96-3 – 96-11). Гарантії особистої автономії у процесі кримінального судочинства передбачені загальними засадами кримінального провадження, передбаченими ст. ст. 1-29 Кримінального процесуального кодексу України, такими як повага до людської гідності, забезпечення права на свободу та особисту недоторканність, недоторканність права власності, забезпечення права на захист, змагальність сторін та свобода в поданні ними суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості, забезпечення права на оскарження процесуальних рішень, дій чи бездіяльності, гласність і відкритість судового провадження.

Зазначено, що правові гарантії особистої автономії приватних осіб та організацій передбачені Господарським кодексом України та Господарським процесуальним кодексом України, Податковим кодексом України, Сімейним кодексом України, Земельним кодексом України, Кодексом законів про працю України, Кодексом адміністративного судочинства України, Житловим кодексом, Основами законодавства України про охорону здоров'я, Законами України "Про захист персональних даних", "Про громадські об'єднання", "Про звернення громадян", "Про доступ до публічної

інформації", "Про інформацію", "Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності", законодавством про освіту, вибори, референдуми, тощо.

Обґрунтовано необхідність внесення змін до Конституції України, а саме, виключення слів «людини і» у ч. 1 ст. 92 Конституції України, оскільки права людини не можуть визначатися виключно законами України як універсальна категорія, зміст якої визначається автономним особистим волевиявленням самої людини, правозахисних організацій і груп людей, які відстоюють людські права, а також міжнародним правом, зарубіжними правовими системами та науковою юриспруденцією.

Запропоновано включити особисту автономію приватних осіб та організацій до загальних засад цивільного законодавства, передбачених ст. 3 Цивільного кодексу України, а також доповнити процесуальне законодавство України в усіх сферах судочинства, включаючи конституційне, кримінальне, цивільне, адміністративне, господарське, антикорупційне, з питань інтелектуальної власності нормами про те, що визнання особистої автономії приватних осіб та організацій відноситься до основних засад судочинства, звільнити заявників та позивачів від судового збору при оскарженні порушень їх особистої автономії рішеннями, діями чи бездіяльністю посадових і службових осіб та органів держави і місцевого самоврядування, а також передбачити повноваження суду, головуючого судді за власною ініціативою або за заявою зацікавленої особи винести мотивовану ухвалу про забезпечення поваги до особистої автономії, якою надати правову оцінку (визнання правомірності) конкретних проявів особистої автономії у зв'язку з судовим провадженням, встановити правомірні способи реалізації прав, обов'язків та інтересів на вибір особи, зобов'язати інших осіб вчинити дії, необхідні для забезпечення поваги до особистої автономії, або утриматися від вчинення дій, які перешкоджають реалізації особистої автономії приватних осіб та організацій чи становлять протиправне втручання у сферу особистої автономії.

7. Проаналізовано доктрину Конституційного Суду України у аспекті особистої автономії приватних осіб та організацій. Виявлено, що рішеннями Конституційного Суду України визнається право фізичної особи на автономне буття незалежно від держави, органів місцевого самоврядування, юридичних і фізичних осіб, а також визнається, що верховенство права – це панування права як правової культури, що не обмежується лише законодавством. Показано, що у своїй практиці Суд розвинув доктрину соціальної справедливості, засновану на цінностях верховенства права, свободи та рівності, і віднайшов прагматичний баланс між імперативами індивідуальної свободи та економічної безпеки; у конституційній юриспруденції судді реалізували ідеї людиноцентричної держави та особистої автономії у громадянському суспільстві, близькі до ліберально-демократичних концепцій розробників Конституції України. Наведено критичний аналіз відмінності у застосуванні Судом конституційного принципу незворотньої дії права у часі по відношенню до фізичних та юридичних осіб.

8. Виявлено рамки особистої автономії приватних осіб та організацій у зарубіжних правових системах та міжнародному праві. Показано, що гарантіями особистої автономії приватних осіб та організацій в міжнародному праві є стандарти прав людини та глобальної комерції, закріплені розвинутою системою міжнародно-правових актів, зокрема, Статутом Організації Об'єднаних Націй, Загальною декларацією прав людини, Декларацією про право на розвиток, Декларацією про право на мир, Міжнародним пактом про громадянські та політичні права, Міжнародним пактом про економічні, соціальні та культурні права, Конвенцією Ради Європи про захист прав людини та основоположних свобод та ін., а також свобода вибору юрисдикції вирішення спорів (*lex voluntatis*) у міжнародному приватному праві. Обґрунтовано притаманність захисту особистої автономії як фундаментального конституційного принципу усім правовим системам, які відповідають сучасним стандартам верховенства права. Встановлено, що конституційно-правові гарантії особистої автономії знайшли відображення у

судовій практиці Верховних Судів США, Канади, Палати Лордів і Верховного Суду Великобританії, Федерального Конституційного Суду Німеччини, Південно-Африканського Конституційного Суду. Показано, що особиста автономія приватних осіб та організацій у певних сферах прямо передбачена Конституціями Анголи, Еквадора, Куби, Маршаллових островів, Португалії. У 2017 році Саудівська Аравія надала громадянство роботу, що свідчить про перспективи подальшого визнання особистої автономії штучного інтелекту. Судами Індії, зокрема, у рішенні в справі *Karnail Singh and others v State of Haryana* від 2019 р. визнаються юридичними особами тварини та предмети релігійного поклоніння.

9. Проаналізовано доктрину Європейського Суду з прав людини у аспекті особистої автономії приватних осіб та організацій. Виявлено три категорії відповідних правових позицій ЄСПЛ: визнання індивідуальної свободи у реалізації прав людини (автономія правосуб'єктності); вказівки на різні форми автономії правового статусу людини, особистої (групової, організаційної, інституційної) автономії в окремих сферах життя, приватних та публічних правових відносин; вказівки на автономне значення прав людини, концепцій та термінології Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (автономія правозастосування). Показано, що особиста автономія у практиці ЄСПЛ постає як сукупність суб'єктивних прав людини, свобода від примусу, свобода самовизначення в приватних та публічних, індивідуальних та спільних інтересах, зокрема, у питаннях ідентичності, та свобода вибору правових засобів реалізації власних інтересів. Втручання у сферу автономії, в тому числі, при державному правозастосуванні, допускається лише з метою балансування інтересів для вирішення суперечностей та уникнення конфліктів, на основі дотримання ліберальних егалітарних цінностей верховенства права, мінімізації насильства, виключно на підставі закону та із правомірною в демократичному суспільстві метою і пропорційно цій меті, для захисту легітимного спільного інтересу всіх рівноправних членів суспільства.

Наведено критичний аналіз обмеженого застосування ЄСПЛ принципу особистої автономії.

10. Виявлено проблеми гарантування особистої автономії приватних осіб та організацій у правовій системі України: відсутність системної правової освіти з питань особистої автономії приватних осіб та організацій; нехтування особистою автономією у питаннях громадського, політичного, соціального, економічного, інформаційного, культурного, релігійного самовизначення осіб; спрямованість державної політики на посилення надмірного регулювання, контролю та обов'язкової звітності щодо приватної діяльності з неврахуванням автономності приватних правових порядків; невизначеність правового статусу організацій, які діють без державної реєстрації юридичної особи у формах громадських рухів і об'єднань, спільної діяльності фізичних та юридичних осіб, транснаціональних корпорацій, релігійних організацій, що діють без державної реєстрації (зокрема, релігійних громад, які налічують менше 10-ти учасників, та релігійних об'єднань, які складаються з таких громад), і невизначеність правового статусу штучного інтелекту, що призводить до формальних відмов у визнанні правосуб'єктності. Рекомендовано шляхи вирішення цих проблем: інформування та освіта з питань особистої автономії приватних осіб та організацій; посилення правового захисту особистої автономії приватних осіб та організацій у сферах публічного права та приватних правових процесів і відносин; створення юридичних сервісів із захисту особистої автономії приватних осіб та організацій; громадське обговорення рівня особистої автономії приватних осіб та організацій в Україні, підготовка відповідних звітів, пропозицій та *amicus curiae* щодо розвитку особистої автономії для судів, державної влади та міжнародних інститутів; приведення законодавства України у відповідність до міжнародно-правових стандартів у аспекті особистої автономії, зокрема, гарантування самовизначення у способах реалізації прав на свободу думки та вираження поглядів (включаючи погляди, які є непопулярними або критичними по відношенню до офіційної

політики), на мирні зібрання, на свободу одноосібно чи спільно з іншими сповідувати будь-яку самотійно визначену релігію або не сповідувати ніякої, на ідейну відмову від військової служби на недискримінаційній основі, на академічну свободу, на доступ ув'язнених до освіти, тощо.

11. Розроблено перспективне бачення розвитку особистої автономії приватних осіб, організацій і штучного інтелекту в традиційних та альтернативних правових порядках, засноване на автономно-процесуальній моделі права. Показано на практичних прикладах застосування моделі еволюції особистої автономії та обгрунтовано, що така еволюція веде до розвитку правової культури та суспільної солідарності, становлення "м'якої сили", мінімізації чи повного виключення примусу у правовому порядку, владі та управлінні. Показано роль особистої автономії для економії примусу та реалізації субсидіарності правозастосування. Запропоновано концепцію інформованої автономії, відповідно до якої ключову роль у розвитку правової культури відіграють знання про правові технології динамічного миру, комунікативної демократії, процеси медитації, медіації і ненасильницького спротиву несправедливості та агресії. Запропоновано теорію правосуб'єктності штучного інтелекту, особистої автономії і прав роботів (штучних осіб), які теоретично можуть вважатися похідними від прав людини як в публічних правових системах, так і в автономних правових порядках приватних осіб та організацій на основі того, що, виконуючи обов'язки із служіння людям, штучні особи набувають права на існування, на недоторканність (безперешкодне функціонування), на розвиток, на мир, на справедливість (недискримінацію, правовий захист, доступ до правосуддя).

12. Запропоновано способи застосування теоретичних знань про особисту автономію приватних осіб та організацій у юридичній практиці, науці та освіті на основі автономно-процесуальної моделі права. Рекомендовано розширювати практику превентивних юридичних консультацій, систематично застосовувати альтернативні методи вирішення спорів і припинення конфліктів (переговори, медіацію, арбітраж, тощо), використовувати інформаційні технології і штучний

інтелект у правозахисті, судочинстві та інших видах юридичної практики. Показано шляхи застосування у наукових дослідженнях автономно-процесуальної моделі права, моделі еволюції особистої автономії, математичних та комп'ютерних моделей особистої автономії приватних осіб та організацій. Рекомендовано поєднувати викладання автономно-процесуальної моделі права з елементами економічного аналізу права, показувати автономію капіталу із проведенням аналогії між економічним та соціальним капіталом, визначати організацію як об'єднання людей і майна для досягнення автономної мети, вказувати на сполучення правової об'єктності та суб'єктності у автономії капіталу на прикладі підприємства, яке є майновим комплексом відповідно до ст. 191 ЦК України і водночас наділяється правами і обов'язками орендодавця відповідно до ст. 810-1 ЦК України, наводити приклад штучного інтелекту як автономного капіталу. Запропоновано навчально-методичні підходи до викладання тематики особистої автономії приватних осіб та організацій, в тому числі, обговорення того, як люди самостійно визначають свої права та обов'язки, мислені експерименти для виявлення особистої автономії у правовій свідомості, порівняння держави та права зі штучним інтелектом, наглядну модель розвитку політичної моралі до рівня верховенства права в рамках історичної періодизації нормативного забезпечення особистої автономії з точки зору поширеної на Заході філософії утилітаризму, економічні моделі особистої автономії для пояснення походження окремих правових норм, моделі форм особистої автономії на різних рівнях розвитку.

Сформульовані нові наукові проблеми, для розв'язання яких можуть бути застосовані результати теоретико-правового дослідження дисертантом особистої автономії приватних осіб та організацій: розробити методіку оптимізації автономних правових порядків; дослідити можливість створення складних багатофункціональних моделей особистої автономії учасників та регуляторів правових відносин, в тому числі, правових ігор для застосування в правовому інформуванні, освіті та науці, та операційних систем забезпечення інформованої автономії та субсидіарного правозастосування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Конституція України від 28.06.1996 (в ред. від 01.01.2020). *База даних «Законодавство України»* / Верховна Рада України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр> (дата звернення: 01.09.2020).
2. Копейчиков В. Народовластие и личность. Київ: Україна, 1991. 280 с.
3. Тихонова Є., Юзьков Л. Конституція юридична і фактична. *Право України*. 1992. № 1. С. 9-31.
4. Максимов С. І., Сатохіна Н. І. Автономія. *Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. Т. 2: Філософія права*. Х.: Право, 2017. С. 11-14.
5. Кравченко Р. Ю. Личностная автономия: философский аспект. Автореф. дисс. канд. филос. наук, спец. ВАК РФ 09.00.13. Армавир: Армавирский православно-социальный институт, 2008. 19 с.
6. Тарасишина О. Справедливість і толерантність у сучасному праві України [Текст] : автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Тарасишина Оксана Миколаївна ; Одеська національна юридична академія. Одеса, 2008. 19 с.
7. Корчевна Л.О. Загальнолюдські цінності як передумова єдності західного права. *Актуальні проблеми держави і права*. 2014. С. 114-121.
8. Мартюшева А.О. Автономія індивіда в соціальних контекстах сучасності: можливості "повернення суб'єкта". Автореф. дис. ... канд. філос. наук : 09.00.03. Київ: Інст. вищої освіти НАПН України, 2014. 16 с.
9. Корчікова І. В. Особистісна автономія як чинник визначення життєвої перспективи в юнацькому віці : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07. Київ: Нац пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, 2014. 21 с.
10. Berlin I. *Liberty: Incorporating Four Essays on Liberty*. Oxford University Press, 2002. 416 p.
11. Raz J. *The Authority of Law: Essays on Law and Morality*. Oxford University Press, 2009. 356 p.

12. Dworkin R. *Justice for Hedgehogs*. Belknap Press, 2011. 528 p.
13. Kalliris K. Self-Authorship, Well-being and Paternalism. *Jurisprudence: An International Journal of Legal and Political Thought*. 2017. № 1 (8). Pp. 23-51.
14. Бобровник С. В. Компроміс і конфлікт у праві: антрополого-комунікативний підхід до аналізу: Монографія. Київ: Юридична думка, 2011. 384 с.
15. Oshana M. *Personal Autonomy in Society*. Burlington: Routledge, 2006. 204 p.
16. Slinko T., Uvarova O. Freedom of Expression in Ukraine: (Non)sustainable Constitutional Tradition. *Baltic Journal of European Studies*. 2019. № 9 (3). Pp. 25-42.
17. Dworkin G. *The Theory and Practice of Autonomy*. Cambridge University Press, 1988.
18. Bernal P. *Internet Privacy Rights: Rights to Protect Autonomy*. Cambridge University Press, 2014. 328 p.
19. Pugh J. *Autonomy, Rationality, and Contemporary Bioethics*. Oxford University Press, 2020. 304 p.
20. Р. О. Стефанчук, А. О. Янчук, М. М. Стефанчук, М. О. Стефанчук, Н. Є. Блажівська. Право на евтаназію: за чи проти? *Патологія*. 2018. Т. 15. №3(44). С. 390–395.
21. Horbachova K., Dudaryov V., Zarosylo V., Baranenko D., Us O. The Right on Euthanasia: The Experience of the World's Developed Countries and the Prospects of its Implementation in Ukraine. *Journal of Legal, Ethical and Regulatory Issues*. 2020. 1 (23). Pp. 1-6.
22. Sieckmann J. *The Logic of Autonomy: Law, Morality and Autonomous Reasoning*. Hart Publishing, 2012. 262 p.
23. Nedelsky J. *Law's Relations: A Relational Theory of Self, Autonomy, and Law*. Oxford University Press, 2011. 560 p.
24. Daly A. *Children, Autonomy and the Courts: Beyond the Right to be Heard*. Brill, 2018. 449 p.

25. Marshall J. *Personal Freedom Through Human Rights Law: Autonomy, Identity and Integrity Under the European Convention on Human Rights*. Leiden: Martinus Nijhoff Publishers, 2008. 233 p.
26. Möller K. *The Global Model of Constitutional Rights*. Oxford: Oxford University Press, 2015. 240 p.
27. Alldridge P., Brants C. *Personal Autonomy, the Private Sphere and Criminal Law: A Comparative Study*. Portland: Bloomsbury Publishing, 2001. 304 p.
28. Arvind T., Steele J. *Contract Law and the Legislature: Autonomy, Expectations, and the Making of Legal Doctrine*. Hart Publishing, 2020. 368 p.
29. Задорожна С.М. Автономія сторін в міжнародному приватному праві [Текст] : автореф. дис.. канд. юрид. наук: 12.00.03 / Задорожна Світлана Михайлівна ; НАН України, Інститут держави і права ім. В.М.Корецького. Київ, 2006. 20 с.
30. Schneewind J. *The Invention of Autonomy: A History of Modern Moral Philosophy*. Cambridge University Press, 2014. 632 p.
31. Rosich G. *The Contested History of Autonomy: Interpreting European Modernity*. Bloomsbury Academic, 2018. 240 p.
32. Liber G. Ukrainian nationalism and the 1918 law on national-personal autonomy. *Nationalities Papers*. 1987. № 1 (15). С. 22-42.
33. Мірошниченко М. І. «Закон про національно-персональну автономію» Української Народної Республіки: історичне значення для сучасної конституційно-правової практики України. *Право України*. 2017. № 3. С. 38-45.
34. Tyler T., Blader S. *Cooperation in Groups: Procedural Justice, Social Identity, and Behavioral Engagement*. Routledge, 2013. 242 p.
35. Шеляженко Ю. Ідея автономно-процесуальної моделі права. *Збірка тез конференції «Фундаментальні проблеми юриспруденції. Право: мінливий концепт у мінливому світі» (Харків, Національна академія правових наук України, 19-20 квітня 2019 р)*. Харків, 2019. С. 70-72.

36. Шеляженко Ю. В., Француз-Яковець Т. А. Теоретико-правове значення особистої автономії суб'єкта права. *Прикарпатський юридичний вісник*. Одеса, 2016. № 3 (12). С. 31-35.
37. Kurki V., Pietrzykowski T. (eds.) *Legal Personhood: Animals, Artificial Intelligence and the Unborn*. Springer International Publishing, 2017. 159 p.
38. Мережко А. Психологическая школа права Л. И. Петражицкого: истоки, содержание, влияние [монография]. Одеса: Фенікс, 2016. 524 с.
39. Kurki V. *A Theory of Legal Personhood*. Oxford University Press, 2019. 240 p.
40. Архипов С. И. *Субъект права: теоретическое исследование*. Санкт-Петербург: Юридический Центр Пресс, 2004. 469 с.
41. Трубецкой Е.Н. *Энциклопедия права*. Москва, 1908. 224 с.
42. Broekman J., Backer L. *Signs In Law – A Source Book*. Springer International Publishing, 2015. 431 p.
43. Graver D. *Personal Bodies: A Corporeal Theory of Corporate Personhood*. *The University of Chicago Law School Roundtable*. 1999. № 1 (6), p. 11. URL: <http://chicagounbound.uchicago.edu/roundtable/vol6/iss1/11> (дата звернення: 01.09.2020).
44. Оніщенко Н.М., Пархоменко Н.М. Соціальний вимір правової системи: реалії та перспективи: Монографія / Відп. ред. Ю. С. Шемшученко. Київ: Юридична думка, 2011. 176 с.
45. Шеляженко Ю. В. Розвиток особистої автономії в історії права. *Правничий вісник Університету КРОК*. Київ, 2016. № 25. С. 101-112.
46. Comte A. *Cours de philosophie positive: tome premier, contenant les préliminaires généraux et la philosophie mathématique*. Paris: Baillière, 1830. 740 p.
47. Pound R. *Interpretations of legal history*. New York: The Macmillan company, 1923. 171 p.
48. Black C.F. *The Land is the Source of the Law: A Dialogic Encounter with Indigenous Jurisprudence*. New York: Routledge, 2011. 224 p.

49. Black C.F. *A Mosaic of Indigenous Legal Thought: Legendary Tales and Other Writings*. New York: Routledge, 2017. 180 p.
50. Casey G. *Freedom's Progress? A History of Political Thought*. Imprint Academic, 2018. 969 p.
51. Schmidtz D., Brennan J. *A Brief History of Liberty*. Chichester: Wiley-Blackwell, 2010. 280 p.
52. Cameron R., Neal L. *A Concise Economic History of the World*. New York: Oxford University Press, 2003. 464 p.
53. Irani K., Silver M. (eds.) *Social Justice in the Ancient World*. Westport: Greenwood Press, 1995. 224 p.
54. Blerk, N. The Relationship Between the Testamentary Disposition and the Belief in the Afterlife in Ancient Egypt. *Journal for Semitics*. 2020. № 2 (28).
55. Plutarch. *Greek Lives: A new translation by Robin Waterfield*. New York: Oxford University Press, 2009. 488 p.
56. Sophocles, Griffith M. (ed.) *Antigone*. Cambridge University Press, 1999. 378 p.
57. Софокл. Антігона. *Давньогрецька трагедія / переклад Бориса Тена*. К.: Дніпро, 1981. С. 119-166.
58. Thucydides. *The Peloponnesian War (translated by Steven Lattimore)*. Hackett Publishing Co., 2012. 530 p.
59. Ustinova Y. *Lege et consuetudine: voluntary cult associations in the Greek law. Kernos*. 2005. № 15. Pp. 177-190.
60. Bauman R. *Human Rights in Ancient Rome*. London: Routledge, 2012. 208 p.
61. Wigmore J. *A Panorama of the World's Legal Systems. Volume II*. West Publishing Company, 1928. 868 p.
62. Скоморовський В.Б. Історико-краєзнавчі погляди Івана Франка: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / В.Б. Скоморовський ; Прикарпат. нац. ун-т ім. В.Стефаника. Івано-Франківськ, 2006. 20 с.
63. Gai. *Institvtiones*. Oxford: Clarendon Press, 1904.

64. Koessler M. The Person in Imagination or Persona Ficta of the Corporation. *Louisiana Law Review*. 1949. № 4 (9). Pp. 435-449.

65. Шеляженко Ю. В., Француз-Яковець Т. А. Роль Реформації в утвердженні міжнародно-правового ідеалу особистої автономії. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 2017. № 130. Т. 2. С. 111-121.

66. Головатий С. Про людські права. Лекції / С. Головатий. К.: Дух і літера, 2016. 760 с.

67. Шеляженко Ю. Правовий ідеал особистої автономії в історико-релігійному контексті. *Церква – наука – суспільство: питання взаємодії. Матеріали П'ятнадцятої Міжнародної наукової конференції (29 травня – 3 червня 2017 р.)*. Київ: Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник, 2017. С. 154-157.

68. Шеляженко Ю. В., Француз-Яковець Т. А. Філософія права Саїда Нурсі та Памфіла Юркевича: порівняння християнської і мусульманської доктрини особистої автономії. *Наука і молодь в XXI сторіччі : збірник тез доповідей II Міжнародної молодіжної науково-практичної інтернет-конференції (м. Полтава, 1–2 грудня 2016 року) : в 3 ч.* Полтава: ПУЕТ, 2016. Ч. 2. С. 269-273.

69. Burgkard F. De Autonomia; Das ist von Freystellung mehrerley Religion und Glauben. München: Adam Berg, 1586.

70. Althusius J. *Politica Methodice Digesta, Atque Exemplis Sacris et Profanis Illustrata*. Naffoviorum, 1614.

71. Kant I. *Kritik der praktischen Vernunft*. Riga: Hartknoch, 1788.

72. Корх О. М. Особиста автономія в контексті філософії І. Канта. *Вісник Дніпропетровського університету*. 2012. Т. 20, № 22. С. 12-15.

73. Rosen A. *Kant's Theory of Justice*. Cornell University Press, 1996. 240 p.

74. Korsgaard C. *The Sources of Normativity*. Cambridge: Cambridge University Press, 1996. 290 p.

75. Kant I. *To Perpetual Peace: A Philosophical Sketch*. Hackett Publishing Company, 2003. 64 p.
76. Sheliashenko Y. Personal Autonomy in Legal Doctrines of Ayn Rand and Karl Marx. *Problems of Lawmaking in the Modern Reformation Processes: Proceedings of the Conference (Ternopil, 15 June 2017)*. Ternopil, 2017. Pp. 3-4.
77. Koropeckyj I. S. *Development in the Shadow: Studies in Ukrainian Economics*. Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press at University of Alberta, 1990. 292 p.
78. Renan E. *Qu'est-ce qu'une nation?* Maison: Paris, 1882.
79. Bauer O. *Die Nationalitätenfrage und die Sozialdemokratie*. Wien: Verlag der Wiener Volksbuchhandlung Ignaz Brand, 1907. 592 p.
80. Нольде Б. Автономія України з історичного погляду. Київ: Україна, 1995. 45 с.
81. Kieniewicz S. (ed.) *Galicja w dobie autonomicznej (1850–1914)*. Wrocław, 1952.
82. Prasad D. *War is a crime against humanity: The Story of War Resisters' International*. London: WRI, 2005.
83. Ошкадеров І. Деякі особливості розвитку прав людини в умовах еволюції держави. *Юридичний вісник*. № 1. 2017. С. 34-38.
84. Somek A. *The Cosmopolitan Constitution*. Oxford: Oxford University Press, 2014. 304 p.
85. Шеляженко Ю. Визнання автономії об'єктів та суб'єктів права як методична передумова теоретико-правових досліджень. *Матеріали VIII-их наукових читань, присвячених пам'яті академіка В. В. Конейчикова (Національна академія внутрішніх справ, 22.11.18)*. Київ: НАВС, 2018. С. 247-249.
86. Rawls J. *A Theory of Justice: Revised Edition*. Cambridge: The Belknap Press of Harvard University Press, 1999. 560 p.
87. Hobbes T. *Leviathan*. London: Andrew Crooke, 1651. 394 p.

88. Юркевич П. Історія філософії права. Філософія права. Філософський щоденник / П. Д. Юркевич ; пер. з рос. та нім. В. Бишовець [та ін.] ; упоряд. Р. Піч, М. Лук ; заг. ред. В. Нічик. Київ: Український світ, 1999. 756 с.
89. Петражицкий Л.И. Введение в изучение права и нравственности. Основы эмоциональной психологии. Вибрані праці: у 2 кн. Кн. 1. Київ: Либідь, 2011. С. 105.
90. Данильян О., Дзьобань О. Організація та методологія наукових досліджень. Харків: Право, 2017. 448 с.
91. Шеляженко Ю. В. Монополістична наукометрія з точки зору академічної свободи та безпеки. *Інформація і право*. 2017. № 2 (21). С. 144-153.
92. Hutchinson T. Doctrinal research: Researching the jury. *Research Methods in Law: Second Edition* / Watkins D., Burton M. (eds.) Routledge, 2018. Pp. 8–39.
93. Oeter S. The Role of Recognition and Non-Recognition with Regard to Secession. *Self-Determination and Secession in International Law* / Walter C., Ungern-Sternberg A., Abushov K. (eds.) Oxford: Oxford University Press, 2014. Pp. 45-67.
94. Мережко А. Психологическая теория права и современность. Одесса: Фенікс, 2017. 194 с.
95. Биля-Сабадаш І.О. Вчення про право і державу в Давньому Римі. *Історія вчень про державу і право* / за ред. проф. Г. Г. Демиденка, проф. О. В. Петришина. Х.: Право, 2009. С. 35-47.
96. Григорчук М. Україна: моя гордість і мій біль. Філософсько-правове есе. Городок: Бедрихів Край, 2016. 266 с.
97. Їжак О., Мерніков Г. Сучасна система міжнародних відносин – стан, виклики, загрози, можливі сценарії. *Вісник НАН України*. 2019. № 2. С. 3–29.
98. Петришин О. Проблеми соціалізації права та соціологізації юриспруденції. *Право України*. 2013. № 9. С. 86–102.

99. Kelsen H. *General Theory of Law and State*. Cambridge: Harvard University Press, 1945. 516 p.

100. Шеляженко Ю. Автономно-процесуальна модель права. *Філософія права і загальна теорія права*. 2019. № 1. С. 91-111.

101. Sheliashenko Y. Legal system of Autonomous Advocacy as example of the self-legislation in voluntary association. *Legal Annals of KROK University*. 2017. № 24. Pp. 150-155.

102. Шеляженко Ю. Перспективні напрями аналітично-правових досліджень. *Альманах права*. 2018. № 9. С. 316-319.

103. Шеляженко Ю. В. Особиста автономія суб'єкта права: підхід до математичного моделювання. *Інформаційні технології в соціокультурній сфері, освіті та економіці: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції студентів і молодих учених*. Видавничий центр КНУКіМ, 2017. С. 142-143.

104. Sheliashenko Y. Two-Agent Model of Personal and Group Autonomy in Distributive Justice. *Сучасні проблеми математики та її застосування в природничих науках і інформаційних технологіях: матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 50-річчю факультету математики та інформатики Чернівецького Національного Університету імені Юрія Федьковича*. Чернівці, 2018. С. 131.

105. Sheliashenko Y. Model of Personal Autonomy and Legal Equilibrium for Containment Theory in Criminology. *VI Всеукраїнська математична конференція імені Б.В. Васишина "Нелінійні проблеми аналізу" (26-28 вересня 2018 року, Івано-Франківськ – Мукуличин): тези доповідей*. Івано-Франківськ: Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2018. С. 85-86.

106. Sheliashenko Y. Approach to Mathematical and Computer Modeling of Law Subject's Personal Autonomy. *Sixteenth Economic and Legal Discussions: Materials of International Scientific Conference (Legal Section)*. Lviv: Naukova Spilnota, 2017. P. 3-6.

107. Філософія права / О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань, С. І. Максимов та ін. Харків: Право, 2009. 208 с.

108. Француз А. Проблемні питання реалізації прав і свобод людини і громадянина в Україні. *Правничий вісник Університету "КРОК"*. 2016. № 24. С. 5-10.

109. Буткевич В. Права людини належать особі, а не державі. *Конституційний процес в Україні: нові реалії, нові виклики, нові підходи. Інформаційно-аналітичні матеріали до Круглого столу "Конституційний процес в Україні: відповідь на нові виклики чи повторення старих помилок?" 9 липня 2015 р.* Київ: Центр Разумкова, 2015. С. 38-41.

110. Кміта О.В. Законність у процесі постання правової держави в Україні [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Кміта Олександр Вікторович ; ВНЗ ун-т економіки та права "КРОК". Київ, 2016. 19 с.

111. Познер Р. Економічний аналіз права. Харків: Акта, 2003. 862 с.

112. Young, Alison L. *Democratic Dialogue and the Constitution*. Oxford: Oxford University Press, 2017. 336 p.

113. Козюбра М. Верховенство права і Україна. *Право України*. 2012. № 1-2. С. 30-63.

114. Заєць А. П. Правова держава в контексті новітнього українського досвіду. Київ: Парламентське видавництво, 1999. 248 с.

115. Верховенство права. Доповідь, схвалена Венеційською Комісією на 86-му пленарному засіданні 25–26 березня 2011 року. *Право України*. 2011. № 10. С. 168-184.

116. Правове забезпечення державного суверенітету України: Монографія / Ю.С.Шемшученко, В.М.Шаповал, І.О.Кресіна, В.П.Горбатенко, І.В.Алексєєнко, О.В.Скрипнюк, Д.Є.Прокопов, І.А.Куян, О.І.Ющик, Д.М.Лук'янець, О.М.Костенко, В.О.Антонов, Н.М.Пархоменко, О.В.Батанов, З.М.Макаруха / За заг. ред. акад. НАН України Ю.С.Шемшученка. Київ: Юридична думка, 2011. 300 с.

117. U.N. General Assembly Declaration on the Right and Responsibility of Individuals, Groups and Organs of Society to Promote and Protect Universally Recognized Human Rights and Fundamental Freedoms A/RES/53/144 of 8 March 1999. URL: <http://www.un.org/Docs/asp/ws.asp?m=A/RES/53/144> (дата звернення: 01.09.2020).

118. Шеляженко Ю. В. Автономне значення верховенства права. *Альманах права*. 2017. № 8. С. 292-295.

119. Резолюція Генеральної Асамблеї ООН "Декларація про захист усіх осіб від насильницького зникнення" № 47/33 від 18.12.1992 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_225 (дата звернення: 01.09.2020).

120. Шеляженко Ю. В. Автономія суб'єктів трудового права у контексті практики Європейського Суду з прав людини та проекту Трудового кодексу України. *Проблеми забезпечення прав і свобод людини, їх захисту в країнах Європи: зб. матеріалів III Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Луцьк, 9 груд. 2016 р.)*. / Уклад. Л. М. Джурак. Луцьк: Вежа-Друк, 2016. С. 105-108.

121. *Autonomy: Applications and Implications* / Edited by Markku Suksi, Institute for Human Rights, Abo Akademi University, Finland. Hague: Kluwer Law International, 1998. 388 p.

122. Постанова Верховної Ради України № 639-IX від 02.06.2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/639-20> (дата звернення: 01.09.2020).

123. Радутний О. Суб'єктність штучного інтелекту у кримінальному праві. 2018. № 1. *Право України*. С. 123-136.

124. Шеляженко Ю.В. Юридична техніка розвитку особистої автономії людини та концепція прав роботів. *Справедливість у юриспруденції: теорія та практика: збірник матеріалів Міжнародної юридичної науково-практичної конференції «Актуальна юриспруденція» (м. Київ, 23 лютого 2017 року)*. Київ, 2017. С. 28-36.

125. Шеляженко Ю.В. Ігнорування особистої автономії у інформаційних відносинах як форма правового нігілізму. *ІТ право: проблеми та перспективи розвитку в Україні: збірник матеріалів III-ої Міжнародної*

науково-практичної конференції (Львів, 7 грудня 2018 р.). Львів: Растр-7, 2018. С. 149-156.

126. Шеляженко Ю. Проблеми забезпечення особистої автономії у праві на справедливий суд. *Актуальні питання реформування процесуального законодавства в Україні: збірник тез Всеукраїнської науково-практичної конференції (Київ, 1 грудня 2017 року)*. Київ: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2017. С. 43-45.

127. Шеляженко Ю. В. Повага до особистої автономії як передумова запобігання дискримінації. *Модернізація правових інститутів: вимоги часу: збірник матеріалів Міжнародної юридичної науково-практичної конференції «Актуальна юриспруденція» (м. Київ, 8 грудня 2016 року)*. Київ, 2016. С. 32-38.

128. Шеляженко Ю. Особиста автономія у праві легального примусу. *Інновації, тенденції та проблеми сучасного права: матеріали міжнародної науково-практичної інтернет-конференції*. Тернопіль, 2017. С. 15-17.

129. Шеляженко Ю. Міжнародно-правові стандарти особистої автономії у академічній культурі та науковому співробітництві. *Міжнародні відносини: теоретико-практичні аспекти*. 2020. № 5. С. 105-116.

130. Шеляженко Ю.В. Участь студентів і аспірантів в управлінні університетом як гарантія академічної свободи. *Актуальні питання сучасної науки та практики: матеріали науково-практичної конференції (15 листопада 2018 року, м. Київ)*. Київ, 2018. С. 718-721.

131. Шеляженко Ю. Академічна автономія наукового журналу. *Наукові тренди сучасності: матеріали науково-практичної конференції (Київ, 26 жовтня 2017 року)*. Київ: Вищий навчальний заклад «Університет економіки та права «КРОК», 2017. С. 283-285.

132. Cudd A., Navin M. Core Concepts and Contemporary Issues in Privacy. Springer, 2018. 274 p.

133. Шеляженко Ю. В. Автономія суб'єктів муніципально-правових відносин. *Становлення та розвиток місцевого самоврядування в Україні :*

збірник тез V Всеукраїнської заочної науково-практичної конференції (м. Хмельницький, 7 грудня 2016 року). Хмельницький: Хмельницький університет управління та права, 2016. С. 101-104.

134. Шеляженко Ю. Автономія приватних осіб, зокрема, приватних детективів та журналістів-розслідувачів у праві збирати інформацію. *Теоретико-правові засади становлення, розвитку та діяльності інституту приватних детективів: вітчизняна та зарубіжна практика: тези Міжнародної науково-практичної конференції (Київ, 2 березня 2017 року)*. Вищий навчальний заклад "Університет економіки та права "КРОК". С. 198-205.

135. Hendry J. A legally pluralist approach to the Bakassi Peninsula. *Research Methods for International Human Rights Law* / Gonzalez-Salzberg D., Hodson L. (eds.) Routledge, 2020. Pp. 123-145.

136. Шеляженко Ю. В. Принцип особистої автономії у кримінальному праві та у практиці Європейського Суду з прав людини. *Актуальні питання реформування правової системи: зб. матеріалів XIII Міжнар. наук.-практ. конф. Луцьк, 24-25 червня 2016 р.* / Уклад. Л. М. Джурак. Луцьк: Вежа-друк, 2016. С. 75-78.

137. Шеляженко Ю. В. Автономія суб'єктів податкового права. *Формування стратегії соціально-економічного розвитку підприємницьких структур в Україні : Матеріали II Всеукраїнської науково-практичної конференції (23-25 листопада 2016 р., м. Львів)* / Упоряд. А. М. Штангрет; редкол. : З. Б. Живко, А. Н. Колосов, О. І. Копилюк, М. І. Копитко та ін. Львів: Укр. акад. друкарства, 2016. С. 172-175.

138. Abreu A. Taxes, Power, and Personal Autonomy. *San Diego Law Review*. 1996. Vol. 33. P. 1.

139. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням Національного банку України щодо офіційного тлумачення положення частини першої статті 58 Конституції України (справа про зворотну дію в часі законів та інших нормативно-правових актів)

№ 1-рп/99 від 9 лютого 1999 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-99> (дата звернення: 01.09.2020).

140. Troy D. Toward a Definition and Critique of Retroactivity. *Alabama Law Review*. 2000. № 3 (51). Pp. 1329-1353.

141. Протокол до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від 20.03.1952 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_535 (дата звернення: 01.09.2020).

142. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Жашківської районної ради Черкаської області щодо офіційного тлумачення положень частин першої, другої статті 32, частин другої, третьої статті 34 Конституції України № 2-рп/2012 від 20.01.2012 р. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-12> (дата звернення: 01.09.2020).

143. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання) № 15-рп/2004 від 2.11.2004 р. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v015p710-04> (дата звернення: 01.09.2020).

144. Sheliashenko Y. Against the Odds: Protection of Economic, Social, and Cultural Rights by the Constitutional Court of Ukraine. *Constitutional Review*. 2020. № 1(6). 2020. Pp. 67-109.

145. Закон України "Про національні меншини в Україні" від 25.06.1992 р. (редакція від 12.12.2012 р.) URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2494-12> (дата звернення: 01.09.2020).

146. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. (у редакції від 16.08.2020 р.) URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дата звернення: 01.09.2020).

147. Шеляженко Ю. Особиста автономія в національно-культурних правах. *Актуальні питання державотворення в Україні: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (19 травня 2017 року) / Редкол.: д.ю.н. І. С. Гриценко (голова), к.ю.н. І. С. Сахарук (відп. ред.) та ін. В 2-х томах. Том 1. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2017. С. 112-113.*

148. Дідич Т.О. Правоутворення в Україні: теоретико-правові та практичні аспекти : Монографія. Київ: Видавництво Ліра-К, 2017. 492 с.

149. Schutter H. Testing for linguistic injustice: territoriality and pluralism. *Nationalities Papers*. 2014. № 6 (42). Pp. 1034-1052.

150. Верховодов А. Як Україні стати цифровою державою. *Економічна правда*. URL: <https://www.epravda.com.ua/columns/2018/11/7/642343/> (дата звернення: 01.09.2020).

151. Parijs P. *Linguistic Justice for Europe and for the World*. Oxford University Press, 2011. 320 p.

152. Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 р. (редакція від 13.08.2020 р.) URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15> (дата звернення: 01.09.2020).

153. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 р. (редакція від 13.08.2020 р.) URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (дата звернення: 01.09.2020).

154. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 р. (редакція від 13.08.2020 р.) URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (дата звернення: 01.09.2020).

155. Шеляженко Ю., Тарасова І. Правові гарантії особистої автономії у кримінальному процесі. *Вісник кримінального судочинства*. 2017. № 4. С. 94-101.

156. Шеляженко Ю. В. Національно-прагматичний ідеал особистої автономії у сучасній доктрині міжнародного права. *Україна і світ: теоретичні та практичні аспекти діяльності у сфері міжнародних відносин : Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Київ, 19-20*

квітня 2017 року. Київський Національний Університет культури і мистецтв. С. 422-427.

157. Endicott T. The Logic of Freedom and Power. *The Philosophy of International Law* / Besson S., Tasioulas J. (eds.) Oxford University Press, 2010. Pp. 245-259.

158. Mackenzie C. Responding to the agency dilemma: autonomy, adaptive preferences, and internalized oppression. *Personal Autonomy and Social Oppression* / Oshana M. (ed.) New York: Routledge, 2015. Pp. 48-67.

159. Mills A. Party Autonomy in Private International Law. Cambridge University Press, 2018. 592 p.

160. Hunt L. *Inventing Human Rights: A History*. W. W. Norton & Co, 2008. 272 p.

161. Загальна декларація прав людини від 10.12.1948 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015 (дата звернення: 01.09.2020).

162. Roosevelt E. *Human Rights. Peace on Earth*. New York: Hermitage House, 1949. Pp. 65–71.

163. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, затверджений резолюцією Генеральної асамблеї ООН № A/RES/2200(XXI) від 16.12.1966 р., ратифікований Указом Президії Верховної Ради Української РСР № 2148-VIII від 19.10.1973 р. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043 (дата звернення: 01.09.2020).

164. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права, затверджений резолюцією Генеральної асамблеї ООН № A/RES/2200(XXI) від 16.12.1966 р., ратифікований Указом Президії Верховної Ради Української РСР № 2148-VIII від 19.10.1973 р. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042 (дата звернення: 01.09.2020).

165. Joseph S., Castan M. *The International Covenant on Civil and Political Rights: Cases, Materials, and Commentary*. Oxford University Press, 2013. 1042 p.

166. Conscientious objection to military service. URL: <https://www.ohchr.org/EN/Issues/RuleOfLaw/Pages/ConscientiousObjection.aspx> (дата звернення: 01.09.2020).

167. Adenitire J. A General Right to Conscientious Exemption: Beyond Religious Privilege. Cambridge University Press, 2020. 344 p.

168. Right to privacy: Report of the Special Rapporteur on the right to privacy A/HRC/40/63 of 16 October 2019. *База даних документації ООН*. URL: <https://undocs.org/A/HRC/40/63> (дата звернення: 01.09.2020).

169. Report of the Special Rapporteur in the field of cultural rights to the U.N. Human Rights Council of 3 February 2016 № A/HRC/31/59. *База даних документації ООН*. URL: <http://undocs.org/A/HRC/31/59> (дата звернення: 01.09.2020).

170. Report of the Special Rapporteur in the field of cultural rights, Farida Shaheed: Copyright policy and the right to science and culture № A/HRC/28/57 of 24 December 2014. *База даних документації ООН*. URL: <http://undocs.org/A/HRC/28/57> (дата звернення: 01.09.2020).

171. Towards a General Comment on Self-Determination and Autonomy, Working Paper submitted by Marc Weller, Director, European Centre for Minority Issues E/CN.4/Sub.2/AC.5/2005/WP.5. *База даних документації ООН*. URL: <https://www2.ohchr.org/english/issues/minorities/docs/2005-wp.5-eng.doc> (дата звернення: 01.09.2020).

172. Report of the Working Group on Minorities on its eleventh session (Geneva, 30 May to 3 June 2005) E/CN.4/Sub.2/2005/27. *База даних документації ООН*. URL: <http://daccess-ods.un.org/access.nsf/Get?Open&DS=E/CN.4/Sub.2/2005/27&Lang=E> (дата звернення: 01.09.2020).

173. Resolution 1859 (2012) Protecting human rights and dignity by taking into account previously expressed wishes of patients. URL: <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=18064&lang=en> (дата звернення: 01.09.2020).

174. Resolution 2281 (2019) Social media: social threads or threats to human rights? URL: <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=27681&lang=en> (дата звернення: 01.09.2020).

175. Recommendation 1978 (2011) Towards a European framework convention on youth rights URL: <http://www.assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=18019&lang=en> (дата звернення: 01.09.2020).

176. Recommendation CM/Rec(2009)6 of the Committee of Ministers to member states on ageing and disability in the 21st century: sustainable frameworks to enable greater quality of life in an inclusive society. URL: https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectId=09000016805d0b09 (дата звернення: 01.09.2020).

177. Declaration by the Committee of Ministers on the manipulative capabilities of algorithmic processes (Adopted by the Committee of Ministers on 13 February 2019 at the 1337th meeting of the Ministers' Deputies). URL: https://search.coe.int/cm/pages/result_details.aspx?objectid=090000168092dd4b (дата звернення: 01.09.2020).

178. European Court of Human Rights judgment of 26 February 2015 in the case of Prilutskiy v. Ukraine № 40429/08. *База даних документації Європейського Суду з прав людини*. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-152597> (дата звернення: 01.09.2020).

179. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950 р. *База даних «Законодавство України» / ВР України*. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004 (дата звернення: 01.09.2020).

180. N.R. Koffeman. The right to personal autonomy in the case law of the European Court of Human Rights. Leiden, 2010. 72 p.

181. Слабак М. М. Ціннісно-правова аргументація в практиці Європейського Суду з прав людини: деякі методологічні аспекти аналізу. *Право і громадянське суспільство*. 2015. №1. С. 44-61.

182. Фулей Т.І. Застосування практики Європейського суду з прав людини при здійсненні правосуддя: Науково-методичний посібник для суддів. 2-ге вид. випр., допов. К., 2015. 208 с.

183. Європейський Суд з прав людини: втрачена надія на справедливість. *Правдошукач*. URL: <https://truth.in.ua/upublic/437/> (дата звернення: 01.09.2020).

184. Буткевич В. Європейський Суд з прав людини й проблеми вдосконалення судової системи України. *Проблеми застосування міжнародних стандартів у правовій системі України* / під заг. ред. Є. Б. Кубка. Київ: Юридична практика, 2013. С. 359-382.

185. База даних рішень та документації Європейського Суду з прав людини. URL: <http://hudoc.echr.coe.int> (дата звернення: 01.09.2020).

186. Юдківська Г. Сутінки прав людини і Європейський суд. *Ракурс*. URL: <http://racurs.ua/ua/1136-prava-ganna-udkivska> (дата звернення: 01.09.2020).

187. Donnini R., Lemos M., Abs R. Dignity and Autonomy: the Dogmatic Bridge for the Living Will. *Quaestio Iuris*. 2017. Vol. 10, Iss. 1. Pp 389-433.

188. European Court of Human Rights judgment in case of Nevmerzhitsky v. Ukraine № 54825/00, 5 April 2005. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-68715> (дата звернення: 01.09.2020).

189. Practical Guide on Admissibility Criteria. *ECtHR*. URL: http://www.echr.coe.int/documents/admissibility_guide_eng.pdf (дата звернення: 01.09.2020).

190. Шеляженко Ю. В. Шляхи подолання дискримінації у праві на свободу совісті та релігії. *Актуальні наукові дослідження сучасної юридичної науки: теорія та практика: Збірник матеріалів III Науково-практичної конференції*. Київ: ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», 2016. С. 107.

191. Шеляженко Ю. В. Особиста автономія у практиці Європейського Суду з прав людини. *Правничий вісник Університету КРОК*. Київ, 2017. № 26. С. 118-126.
192. Шеляженко Ю.В. Правовое значение показателя личной автономии в рейтингах развития наций. *Цели мировой науки – 2017: материалы III Международной научно-практической конференции*. Дубай, 2017. С. 38-41.
193. Freedom in the World 2018. URL: <https://freedomhouse.org/sites/default/files/2020-02/FreedomintheWorld2018COMPLETEBOOK.pdf> (дата звернення: 01.09.2020).
194. Sumption J. *Trials of the State: Law and the Decline of Politics*. Profile Books, 2019. 128 p.
195. Marshall Islands 1979 (rev. 1995). *Constitute*. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Marshall_Islands_1995?lang=en (дата звернення: 01.09.2020).
196. Cuba 2019. *Constitute*. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Cuba_2019?lang=en (дата звернення: 01.09.2020).
197. Portugal 1976 (rev. 2005). *Constitute*. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Portugal_2005?lang=en (дата звернення: 01.09.2020).
198. Angola 2010. *Constitute*. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Angola_2010?lang=en (дата звернення: 01.09.2020).
199. Ecuador 2008 (rev. 2015). *Constitute*. https://www.constituteproject.org/constitution/Ecuador_2015?lang=en (дата звернення: 01.09.2020).
200. Pizzetti F. The Robot Sophia as a “new citizen” of Saudi Arabia: What about granting legal personhood, “citizenship” and eventually dignity to non-human entities with artificial intelligence? *Notizie di Politeia*. 2019. № 35(133). Pp. 63-70.

201. Що українці знають і думають про права людини: загальнонаціональне дослідження / [І. Бекешкіна, Т.Печончик, В.Яворський та ін.]; під заг. ред. Т. Печончик. Київ, 2017. 308 с.

202. Brooks G. Preventing Corruption: Investigation, Enforcement and Governance / G. Brooks, D. Walsh, C. Lewis, H. Kim. London: Palgrave Macmillan, 2013. 211 p.

203. Остаточна доповідь консультативного комітету Ради ООН з прав людини з питання негативного впливу корупції на здійснення прав людини A/HRC/28/73 від 05.01.2015 р. URL: <http://undocs.org/en/A/HRC/28/73> (дата звернення: 01.09.2020).

204. Toy-Cronin B. A Defence of the Right to Litigate in Person. *Oxford Journal of Legal Studies*. 2017. Vol. 37, Iss. 1, Pp. 238–254.

205. Шеляженко Ю.В. Хищническая наукометрия как вызов академической автономии научных изданий: стратегии правовой защиты деловой репутации. *Universum: Экономика и юриспруденция*. 2017. № 11 (44). С. 22-26.

206. Наукові публікації у хижаків-комерсантів нищать науку – МОН. *Правдошукач*. URL: <https://truth.in.ua/upublic/553/> (дата звернення: 01.09.2020).

207. Шеляженко Ю. Проблеми економічної безпеки наукових досліджень. *Управління системою економічної безпеки: від теорії до практики. Тези доповідей та повідомлень учасників Всеукраїнської науково-практичної конференції (1 червня 2018 р.)*. Упорядник І.О.Ревак. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2018. С. 191-194.

208. Шеляженко Ю. Звіт про участь у Міжнародній конференції з кримінального права у Оксфорді: обмін знаннями і погляд на Україну. *Правничий вісник Університету "КРОК"*. 2018. № 32. С. 123-129.

209. Правометрика: вимірювання практичного впливу права. *Правдошукач*. № 7 (105). 2017.

210. Скрипнюк В.М. Бюрократизм в системі державного управління та правовий механізм його подолання: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 23.00.02 / Валентина Миколаївна Скрипнюк ; Одеська держ. юридична академія. Одеса, 1999. 20 с.

211. United Nations Human Rights Council Working Group on the Universal Periodic Review Summary of Stakeholders' submissions on Ukraine No A/HRC/WG.6/28/UKR/3 of 31 August 2017. URL: <http://daccess-ods.un.org/access.nsf/Get?Open&DS=A/HRC/WG.6/28/UKR/3&Lang=E> (дата звернення: 01.09.2020).

212. Joint Submission to the UN Universal Periodic Review. URL: <https://uprdoc.ohchr.org/uprweb/downloadfile.aspx?filename=4480&file=English Translation>

213. Joint Report on Violations of Personal Autonomy Human Rights in Ukraine. URL: <http://sheliazhenko.in.ua/803> (дата звернення: 01.09.2020).

214. Ukraine: problems with implementation of the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights. URL: https://tbinternet.ohchr.org/Treaties/CESCR/Shared%20Documents/UKR/INT_CESCR_ICS_UKR_32527_O.pdf (дата звернення: 01.09.2020).

215. Доповідь щодо ситуації з правами людини в Україні 16 травня – 15 серпня 2019 року. URL: https://www.ohchr.org/Documents/Countries/UA/ReportUkraine16May-15Aug2019_UA.pdf (дата звернення: 01.09.2020).

216. Conscientious Objection to Military Service in Europe 2019. URL: https://ebco-beoc.org/sites/ebco-beoc.org/files/attachments/2020-02-14-EBCO%20_Annual_Report_2019.pdf (дата звернення: 01.09.2020).

217. UN Human Rights Committee Concluding observations on the seventh periodic report of Ukraine of 22 August 2013 № CCPR/C/UKR/CO/7. URL: http://tbinternet.ohchr.org/_layouts/treatybodyexternal/Download.aspx?symbolno=CCPR/C/UKR/CO/7 (дата звернення: 01.09.2020).

218. Report of the Working Group on the Universal Periodic Review: Ukraine (A/HRC/37/16, 3 January 2018). URL: <http://daccess-ods.un.org>

/access.nsf/Get?Open&DS=A/HRC/37/16&Lang=E (дата звернення: 01.09.2020).

219. Шеляженко Ю. В. Форми особистої автономії у публічно-правовій комунікації. *Україна XXI століття: тенденції та перспективи розвитку: матеріали XVII Всеукраїнської науково-практичної конференції*. Київ: Видавництво Європейського університету, 2016. С. 89-92.

220. Sheliashenko Y. Legal Empowerment: Promoting Autonomy, Avoiding Institutional Inequality. *Booklet of International Conference "Redesigning Justice: Promoting Civil Rights, Trust and Fairness" (21-22 March 2018, Keble College, Oxford, UK)*. / Howard League for Penal Reform. P. 71. URL: <https://howardleague.org/wp-content/uploads/2018/04/Conference-booklet.pdf> (дата звернення: 01.09.2020).

221. Sheliashenko Y. Informed autonomy: conceptualization of freedom in the digital age. *The Ends of Autonomy July colloquium – abstracts in programme order (Warwick University, UK, 7-9 July 2020)*. P. 7-8. URL: <https://warwick.ac.uk/fac/arts/modernlanguages/research/french/currentprojects/beyondautonomy/warwick/abstracts.pdf> (дата звернення: 01.09.2020).

222. Остром Е. Керування спільним: еволюція інституцій колективної дії / пер. з англ. Т. Монтян. Київ: Наш час, 2012. 398 с.

223. Корольова В.В. Нормативно-правове закріплення права людини і громадянина на безпечне довкілля. *Правничий вісник Університету "КРОК"*. 2016. № 22. С. 101-107.

224. Шеляженко Ю. В. Публічний простір як місце свободи правовідносин і його автономне регулювання. *Матеріали науково-практичної конференції "Публічний простір як об'єкт правового регулювання" 30 вересня 2016 року*. Київ: Академія адвокатури України, 2016. С. 171-176.

225. Halpern C. The Mindful Lawyer: Why Contemporary Lawyers are Practicing Meditation. *Journal of Legal Education*. 2012. № 61. Pp. 641-646.

226. Rogers S. Mindfulness in Law. *The Wiley Blackwell Handbook of Mindfulness* / Іє А., Нгноумен С., Лангер Е. (eds.) Wiley-Blackwell, 2014. Pp. 487-525.
227. Sandstad J. Breathing Meditation as a Tool for Peace Work: A Transrational and Elicitive Method Towards Healing the Healers. Springer, 2017. 138 p.
228. UNESCO Constitution. URL: http://portal.unesco.org/en/ev.php-URL_ID=15244&URL_DO=DO_TOPIC&URL_SECTION=201.html (дата звернення: 01.09.2020).
229. Шеляженко Ю. Аналіз конфлікту за Фішером: теорія, практика, критичні ремарки. URL: <https://www.academia.edu/42888848/> (дата звернення: 01.09.2020).
230. Mégret F. Is There Ever a 'Right to One's Own Law'? An Exploration of Possible Rights Foundations for Legal Pluralism. *Israel Law Review*. 2012. №45(1). С. 3–34.
231. Цувіна Т. Поняття та особливості альтернативних способів вирішення спорів. *Медіація у професійній діяльності юриста* / Крестовська Н., Романадзе Л. (ред.) Одеса: Екологія, 2019. С. 79–86.
232. Spangle M., Isenhardt M. Negotiation: Communication for Diverse Settings. New York: SAGE Publications, 2002. 456 p.
233. Shapira O. A Theory of Mediators' Ethics: Foundations, Rationale, and Application. Cambridge University Press, 2016. 470 p.
234. Bush R., Folger J. The Promise of Mediation: the Transformative Approach to Conflict (Revised Edition). Jossey-Bass and Wiley, 2004. 304 p.
235. Олійник О. Б. Теоретичні проблеми становлення юридичної риторики як складової теорії держави та права [Текст] : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01 / Олійник Ольга Борисівна ; Ін-т законодавства Верховної Ради України. Київ, 2011. 35 с.
236. Шеляженко Ю. Автономна адвокатура: організаційно-правові засади. Київ, 2016. 60 с.

237. Шеляженко Ю. В. Эволюция автономии субъекта права на примере Общественной организации "Автономная Адвокатура". *Наука вчера, сегодня, завтра: сборник статей по материалам XLIII международной научно-практической конференции*. Новосибирск, 2017. С. 140-146.

238. Автономная Адвокатура будет защищать права роботов. URL: https://robotics.ua/news/business/5956-avtonomnaya_advokatura_budet_zashhishhat_prava_robotov (дата звернення: 01.09.2020).

239. Coeckelbergh M. Robot rights? Towards a social-relational justification of moral consideration. *Ethics and Information Technology*. 2010. № 3 (12). 209–221.

240. Ashrafian H. Artificial intelligence and robot responsibilities: innovating beyond rights. *Science and Engineering Ethics*. 2014. № 21(2). Pp. 317-26.

241. Ashrafian H. Intelligent robots must uphold human rights. *Nature*. 2015. № 519 (7544). P. 391.

242. Sheliashenko, Y. Artificial Personal Autonomy and Concept of Robot Rights. *European Journal of Law and Political Sciences*. 2017. № 1. Pp. 17-21.

243. Eubanks V. *Automating Inequality: How High-Tech Tools Profile, Police, and Punish the Poor*. St Martin's Press, 2018. 272 p.

244. Шеляженко Ю.В. Особиста автономія у праві інформаційних технологій. *Право України*. 2018. № 3. С. 183-200.

245. Paulsson J. *The Idea of Arbitration*. Oxford University Press, 2013. 332 p.

246. Шерч Л., Кэмпт Д. Маленькая книжка о диалоге на сложные темы. Институт мира и согласия, 2019. 84 с.

247. Horowitz S. Mediation. *Handbook on Peace and Conflict Studies* / Webel C., Galtung J. (eds). Routledge, 2007. Pp. 51-63.

248. Дмитро Форемний: про LegalTech, стартапи, юристів та власні факапи. *Лойер*. URL: <http://loyer.com.ua/uk/dmitro-foremnij-pro-legaltech-startapi-yuristiv-ta-vlasni-fakapi/> (дата звернення: 01.09.2020).

249. Digital Attorney: User Rights Defense Service. URL: <https://www.slideshare.net/ssuser95bdf1/digital-attorney-user-rights-defense-service> (дата звернення: 01.09.2020).

250. Sheliashenko Y. Computer Modeling of Personal Autonomy and Legal Equilibrium. *Cybernetics and Algorithms in Intelligent Systems*. 2019. № 765. Pp. 74-81.

251. Шеляженко Ю. Необхідність економічного аналізу реформи правосуддя та новел процесуального права. *Актуальні проблеми судового права: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Харків, 23 квітня 2018 року, Національний юридичний університет ім. Ярослава Мудрого)*. Харків: Право, 2018. С. 170-171.

252. Звіт про виконання Плану роботи Державної фіскальної служби України на 2016 рік. URL: <http://sfs.gov.ua/data/files/199244.pdf> (дата звернення: 01.09.2020).

253. Податковий кодекс України : від 02.12.2010 р. № 2755-IV. *База даних «Законодавство України» / ВР України*. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17> (дата звернення: 01.09.2020).

254. Sheliashenko Y. Academic autonomy and perspectives of interdisciplinary research: mathematical analysis of law. *Scientific Papers of the Witelon State University of Applied Sciences in Legnica*. 2019. № 32(3). Pp. 155-162.

255. Chaudhary Y. Legal Personality to Animals: Karnail Singh and Others v. State of Haryana. *Changing Dynamics of Indian Legal System / Praveen H., Imran M. (eds.)*. Ghazipur: Indian Society for Legal Research, 2019. Pp. 339-347.

256. Simon H. The Corporation: Will It Be Managed by Machines? *Automation, Alienation, and Anomie*. New York: Harper&Row, 1970. P. 212-219.

257. Шеляженко Ю. Мислені експерименти для виявлення особистої автономії у правовій свідомості. *Проблеми та перспективи формування правової культури в контексті сучасних соціально-економічних процесів : збірник тез доповідей учасників Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Черкаси, 23-24 листопада 2017 року*. Черкаси: Східноєвропейський університет економіки і менеджменту, 2017. С. 19-21.

258. Sheliashenko Y. Stages of evolution of entity's personal autonomy on the model of Non-Governmental Civic Organization "Autonomous Advocacy". *Українські перспективи у світовому розвитку : матеріали Науково-практичної конференції (Київ, 4 листопада 2016 року)*. Київ: Університет економіки та права «КРОК», 2016. С. 126-128.

259. McLean B. An Introduction to Greek Epigraphy of the Hellenistic and Roman Periods from Alexander the Great Down to the Reign of Constantine (323 B.C.-A.D. 337). University of Michigan Press, 2002. 516 p.

260. Шеляженко Ю. Неправо як джерело права: від парадоксів до автономно-процесуальної моделі. *Фундаментальні проблеми юриспруденції II. Право і неправо: Тези доповідей Всеукраїнського круглого столу (18-19 вересня 2020 року)* / уклад.: С. Максимов, Н. Сатохіна. Харків: Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Національна академія правових наук України, 2020. С. 111-115.

261. Hallward P. A law unto ourselves: autonomy as mass sovereignty. *The Ends of Autonomy July colloquium – abstracts in programme order (Warwick University, UK, 7-9 July 2020)*. URL: <https://warwick.ac.uk/fac/arts/modernlanguages/research/french/currentprojects/beyondautonomy/warwick/abstracts.pdf>

262. Sheliashenko Y. Concept of Liberal Peace Management through Mediation. *Legal Bulletin*. 2021. № 2. С. 114-119. URL: <https://ssrn.com/abstract=3879889>

263. Garfield E. Citation Indexes for Science. A New Dimension in Documentation through Association of Ideas. *Science*. 1955. Vol. 122. No. 3159. P. 108-111.

264. European Parliament resolution of 16 February 2017 with recommendations to the Commission on Civil Law Rules on Robotics (2015/2103(INL)). URL: <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+TA+P8-TA-2017-0051+0+DOC+XML+V0//EN>

265. High Court of Punjab and Haryana. Search For Judgments By Case Number, URL: https://www.phhc.gov.in/home.php?search_param=judgement

266. Korsgaard C. Personhood, Animals, and the Law. *Think*, 2013, 12(34), 25-32. doi:10.1017/S1477175613000018

267. Norsworthy, J. The Koko Dilemma: A Challenge to Legal Personality. *Southern Cross University Law Review*. 1998. № 2. С. 1-23.

268. Ребрик О. У Каліфорнії померла горила Коко, яка знала 2 тисячі слів та спілкувалася з людьми. Громадське телебачення, 22.06.2018 р. URL: <https://hromadske.ua/posts/u-kaliforniia-pomerla-horyla-koko-i-aka-znala-2-tysiachi-sliv-ta-spilkuvalasia-z-liudmy>

269. Рішення Верховного Суду Індії від 09.11.2019 р. щодо Айодхського спору, URL: https://www.sci.gov.in/pdf/JUD_2.pdf

270. Scientists create self-aware robot. Associated Press. URL: <https://youtu.be/xVcNOmXx8U4>

271. Models of Consciousness. *University of Oxford Podcasts*. URL: <http://podcasts.ox.ac.uk/series/models-consciousness>

272. H.R.5515 – John S. McCain National Defense Authorization Act for Fiscal Year 2019, URL: <https://www.congress.gov/bill/115th-congress/house-bill/5515/text>

273. H.R.6395 – National Defense Authorization Act for Fiscal Year 2021, URL: <https://www.congress.gov/bill/116th-congress/house-bill/6395/text>

274. Proposal for a Regulation laying down harmonised rules on artificial intelligence. URL: <https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/library/proposal-regulation-laying-down-harmonised-rules-artificial-intelligence>

275. Kaevats M. Estonia considers a 'kratt law' to legalise Artificial Intelligence (AI). *Republic of Estonia E-Residency*, 25 September 2017. URL: <https://medium.com/e-residency-blog/estonia-starts-public-discussion-legalising-ai-166cb8e34596>

276. Белокриницкий А. Работа, купившего наркотики, оправдали. *ITC.ua*, 23.04.2015. URL: <https://itc.ua/blogs/roboata-kupivshego-narkotiki-opravdali/>

277. Harris J., Anthis J. The Moral Consideration of Artificial Entities: A Literature Review. *Science and Engineering Ethics*. 2021. № 27 (53). <https://doi.org/10.1007/s11948-021-00331-8>.

278. Judgment of the European Court of Human Rights of 29 April 2002 in the case of *Pretty v. the United Kingdom*. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-60448>

279. Judgment of the European Court of Human Rights of 5 December 2013 in the case of *Arskaya v. Ukraine*. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-138590>

280. Judgment of the European Court of Human Rights of 5 June 2015 in the case of *Lambert and Others v. France*. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-155352>

281. Judgment of the European Court of Human Rights of 10 April 2007 in the case of *Evans v. the United Kingdom*. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-80046>

282. Judgment of the European Court of Human Rights of 3 April 2001 in the case of *Keenan v. the United Kingdom*. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-59365>

283. Judgment of the European Court of Human Rights of 8 November 2011 in the case of *V.C. v. Slovakia*. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-107364>

284. Judgment of the European Court of Human Rights of 19 February 1997 in the case of *Laskey, Jaggard and Brown v. the United Kingdom*. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58021>

285. Judgment of the European Court of Human Rights of 26 July 2005 in the case of *Siliadin v. France*. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-69891>

286. Judgment of the European Court of Human Rights of 12 January 2010 in the case of *Gillan and Quinton v. the United Kingdom*. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-96585>

287. Judgment of the European Court of Human Rights of 23 February 2012 in the case of *Creangă v. Romania*. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-109226>

288. Judgment of the European Court of Human Rights of 17 January 2012 in the case of *Stanev v. Bulgaria*. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-108690>

289. Judgment of the European Court of Human Rights of 31 May 2016 in the case of *A.N. v. Lithuania*. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-163344>

290. Judgment of the European Court of Human Rights of 17 December 1996 in the case of *Saunders v. United Kingdom*. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58009>

291. Judgment of the European Court of Human Rights of 3 May 2001 in the case of *J.B. v. Switzerland*. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-59449>

292. Judgment of the European Court of Human Rights of 8 April 2004 in the case of *Weh v. Austria*. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-61701>

293. Judgment of the European Court of Human Rights of 24 May 2016 in the case of *Biao v. Denmark*. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-163115>

294. Judgment of the European Court of Human Rights of 3 July 2012 in the case of *Lutsenko v. Ukraine*. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-112013>

295. Judgment of the European Court of Human Rights of 27 March 2008 in the case of *Shtukaturov v. Russia*. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-85611>

296. Judgment of the European Court of Human Rights of 15 May 2008 in the case of *Dedovskiy and Others v. Russia*. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-86218>

297. Judgment of the European Court of Human Rights of 25 June 2009 in the case of *Liivik v. Estonia*. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-93250>

298. Judgment of the European Court of Human Rights of 28 January 2003 in the case of *Peck v. the United Kingdom*. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-60898>

299. Judgment of the European Court of Human Rights of 5 September 2017 in the case of *Bărbulescu v. Romania*. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-177082>

300. Arrêt de la Cour européenne des droits de l'homme du 15 septembre 2016 dans l'affaire *Papavasylakis c. Grèce*. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-166693>

301. Judgment of the European Court of Human Rights of 13 December 2001 in the case of *Metropolitan Church of Bessarabia and Others v. Moldova*. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-59985>

302. Judgment of the European Court of Human Rights of 22 January 2009 in the case of *Holy Synod of the Bulgarian Orthodox Church (Metropolitan Inokentiy) and Others v. Bulgaria*. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-90788>

303. Judgment of the European Court of Human Rights of 26 October 2000 in the case of *Hasan and Chaush v. Bulgaria*. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58921>

304. Judgment of the European Court of Human Rights of 8 April 2014 in the case of *Magyar Keresztény Mennonita Egyház and Others v. Hungary*. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-142196>

305. Judgment of the European Court of Human Rights of 31 July 2008 in the case of *Religionsgemeinschaft der Zeugen Jehovas and Others v. Austria*. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-88022>

306. Judgment of the European Court of Human Rights of 26 April 2016 in the case of İzzettin Doğan and Others v. Turkey. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-162697>

307. Рішення Європейського суду з прав людини від 14 червня 2007 року у справі "Свято-Михайлівська Парафія проти України". URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_254

308. Judgment of the European Court of Human Rights of 17 September 2009 in the case of Manole and Others v. Moldova. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-94075>

309. Judgment of the European Court of Human Rights of 7 June 2012 in the case of Centro Europa 7 S.r.l. and Di Stefano v. Italy. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-111399>

310. Judgment of the European Court of Human Rights of 21 February 2017 in the case of Orlovskaya Iskra v. Russia. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-171525>

311. Judgment of the European Court of Human Rights of 7 February 2017 in the case of Lashmankin and Others v. Russia. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-170857>

312. Judgment of the European Court of Human Rights of 11 January 2006 in the case of Sørensen and Rasmussen v. Denmark. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-72015>

313. Judgment of the European Court of Human Rights of 27 April 2010 in the case of Vörður Ólafsson v. Iceland. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-98443>

314. Judgment of the European Court of Human Rights of 5 October 2006 in the case of Moscow Branch of The Salvation Army v. Russia. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-77249>

315. Judgment of the European Court of Human Rights of 1 December 2015 in the case of Cengiz and Others v. Turkey. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-159188>

316. Judgment of the European Court of Human Rights of 18 December 2012 in the case of Ahmet Yıldırım v. Turkey. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-115705>

317. Judgment of the European Court of Human Rights of 11 July 2002 in the case of I. v. the United Kingdom. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-60595>

318. Judgment of the European Court of Human Rights of 24 June 2010 in the case of Schalk and Kopf v. Austria. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-99605>

319. Judgment of the European Court of Human Rights of 7 November 2013 in the case of Vallianatos and Others v. Greece. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-128294>

320. Judgment of the European Court of Human Rights of 22 October 1981 in the case of Dudgeon v. United Kingdom. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57473>

321. Judgment of the European Court of Human Rights of 16 December 2010 in the case of A, B and C v. Ireland. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-102332>

322. Judgment of the European Court of Human Rights of 26 February 2002 in the case of Kutzner v. Germany. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-60163>

323. Judgment of the European Court of Human Rights of 7 July 2011 in the case of Bayatyan v. Armenia. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-105611>

324. Judgment of the European Court of Human Rights of 24 June 2014 in the case of Azienda Agricola Silverfunghi S.a.s. and Others v. Italy. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-145000>

325. Judgment of the European Court of Human Rights of 16 April 2019 in the case of Kamoy Radyo Televizyon Yayıncılık ve Organizasyon A.Ş. v. Turkey. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-192458>

326. U.S. Reports: *Roe v. Wade*, 410 U.S. 113 (1973). URL: <https://www.loc.gov/item/usrep410113/>

327. U.S. Reports: *Olmstead v. L.C.*, 527 U.S. 581 (1999). URL: <https://www.loc.gov/item/usrep527581/>

328. U.S. Reports: *Winston v. Lee*, 470 U.S. 753 (1985). URL: <https://www.loc.gov/item/usrep470753/>

329. Opinion of the Supreme Court of the United States of 25 June 2014 in the case of *Riley v. California*. URL: https://www.supremecourt.gov/opinions/13pdf/13-132_819c.pdf

330. Opinion of the Supreme Court of the United States of 21 January 2010 in the case of *Citizens United v. Federal Election Commission*. URL: <https://www.supremecourt.gov/opinions/09pdf/08-205.pdf>

331. Entscheidung des Bundesverfassungsgerichts im Fall 1 BvL 1/09 (*Hartz IV*) vom 9. Februar 2010. URL: https://www.bundesverfassungsgericht.de/SharedDocs/Entscheidungen/DE/2010/02/l1s20100209_1bvl000109.html

332. Opinions of the Lords of Appeal for Judgment in the cause *R (on the application of Begum (by her litigation friend, Rahman)) (Respondent) v. Headteacher and Governors of Denbigh High School (Appellants)* on 22 March 2006. URL: <https://publications.parliament.uk/pa/ld200506/ldjudgmt/jd060322/begum.pdf>

333. Judgment of the Supreme Court of the United Kingdom of 07 June 2018 in the matter of an application [2018] UKSC 27 by the Northern Ireland Human Rights Commission for Judicial Review (Northern Ireland). URL: <https://www.supremecourt.uk/cases/uksc-2017-0131.html>

334. Judgment of the Constitutional Court of South Africa of 4 December 2019 in the case *Centre for Child Law & Others v Media24 Limited & Others* CCT 261/18. URL: <https://collections.concourt.org.za/handle/20.500.12144/36583>

335. Judgment of the Supreme Court of Canada of 08 December 1988 in the case of *R. v. Dyment* [1988] 2 S.C.R. 417. URL: <https://scc-csc.lexum.com/scc-csc/scc-csc/en/item/375/index.do>

336. Cassin René. The Charter of Human Rights. Nobel Lecture, 11.12.1968. URL: <https://www.nobelprize.org/prizes/peace/1968/cassin/lecture/>

337. Agha P. The Paradox of Human Rights and the Role of the European Court of Human Rights in Keeping it Alive // Petr Agha (ed.). Human Rights Between Law and Politics: The Margin of Appreciation in Post-National Contexts. Hart Publishing, 2017. DOI: 10.5040/9781782257998.ch-009

338. Dicey A. V. Introduction to the study of the law of the constitution. Macmillan: London and New York, 1889. URL: <https://archive.org/details/introductiontos04dicegoog>

339. Ukraine – Joint Opinion of the Venice Commission, the Directorate of Human Rights (DHR) of the Directorate General of Human Rights and Rule of Law (DGI) of the Council of Europe and the OSCE Office for Democratic Institutions and Human Rights (OSCE/ODIHR), on two Draft Laws on Guarantees for Freedom of Peaceful Assembly, adopted by the Venice Commission at its 108th Plenary Session (14-15 October 2016). URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD\(2016\)030-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2016)030-e)

340. OSCE/ODIHR – Venice Commission guidelines on freedom of peaceful assembly (2nd edition) of 4 June 2010. URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2010\)020-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2010)020-e)

341. Swett B.A., Hahn E.N., Llorens A.J. Designing Robots for the Battlefield: State of the Art. // von Braun J., S. Archer M., Reichberg G.M., Sánchez Sorondo M. (eds) Robotics, AI, and Humanity. Springer: Cham, 2021. https://doi.org/10.1007/978-3-030-54173-6_11

342. Шеляженко Ю. Право на мир і межі права // Фундаментальні проблеми юриспруденції III. Межі права: Тези доповідей Всеукраїнського круглого столу з міжнародною участю (28–29 травня 2021 року) / уклад.: К. Буряковська, С. Максимов, Н. Сатохіна, О. Стовба. Харків, 2021. С. 116-119.

ДОДАТКИ

Додаток № 1

Список публікацій здобувача за темою дисертації та відомості про апробацію результатів дисертації

В яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Шеляженко Ю. В. Розвиток особистої автономії в історії права. *Правничий вісник Університету КРОК*. Київ, 2016. № 25. С. 101-112.
2. Шеляженко Ю. В., Француз-Яковець Т. А. Теоретико-правове значення особистої автономії суб'єкта права. *Прикарпатський юридичний вісник*. Одеса, 2016. № 3 (12). С. 31-35.
3. Шеляженко Ю. В. Особиста автономія у практиці Європейського Суду з прав людини. *Правничий вісник Університету КРОК*. Київ, 2017. № 26. С. 118-126.
4. Шеляженко Ю. В. Автономне значення верховенства права. *Альманах права*. Київ, 2017. № 8. С. 292-295.
5. Sheliashenko Y. Legal system of Autonomous Advocacy as example of the self-legislation in voluntary association. *Legal Annals of KROK University*. Kyiv, 2017. № 24. 150-155.
6. Шеляженко Ю. В. Монополістична наукометрія з точки зору академічної свободи та безпеки. *Інформація і право*. 2017. № 2 (21). С. 144-153.
7. Шеляженко Ю.В. Хищническая наукометрия как вызов академической автономии научных изданий: стратегии правовой защиты деловой репутации. *Universum: Экономика и юриспруденция*. 2017. №11(44). С. 22-26.

8. Шеляженко Ю. В., Француз-Яковець Т. А. Роль Реформації в утвердженні міжнародно-правового ідеалу особистої автономії. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 2017. № 130. Т. 2. С. 111-121.

9. Шеляженко Ю. В., Тарасова І. В. Правові гарантії особистої автономії у кримінальному процесі. *Вісник кримінального судочинства*. Київ, 2017. № 4. С. 94-101.

10. Шеляженко Ю.В. Особиста автономія у праві інформаційних технологій. *Право України*. 2018. № 3. С. 183-200.

11. Sheliashenko, Y. Artificial Personal Autonomy and Concept of Robot Rights. *European Journal of Law and Political Sciences*. 2017. № 1. Pp. 17-21.

12. Шеляженко Ю.В. Перспективні напрями аналітично-правових досліджень. *Альманах права*. 2018. № 9. С. 316-319.

13. Шеляженко Ю. Міжнародно-правові стандарти особистої автономії у академічній культурі та науковому співробітництві. *Міжнародні відносини: теоретико-практичні аспекти*. 2020. № 5. С. 105-116.

14. Sheliashenko Y. Academic autonomy and perspectives of interdisciplinary research: mathematical analysis of law. *Scientific Papers of the Witelton State University of Applied Sciences in Legnica*. 2019. № 32(3). С. 155-162.

15. Sheliashenko Y. Computer Modeling of Personal Autonomy and Legal Equilibrium. *Cybernetics and Algorithms in Intelligent Systems*. 2019. № 765. Pp. 74-81. (індексується SCOPUS)

16. Шеляженко Ю. Автономно-процесуальна модель права. *Філософія права і загальна теорія права*. 2019. № 1. С. 91-111.

17. Sheliashenko Y. Against the Odds: Protection of Economic, Social, and Cultural Rights by the Constitutional Court of Ukraine. *Constitutional Review*. 2020. № 1(6). 2020. С. 67-109.

Які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

1. Шеляженко Ю. В. Публічний простір як місце свободи правовідносин і його автономне регулювання. *Матеріали науково-практичної конференції "Публічний простір як об'єкт правового регулювання" 30 вересня 2016 року.* Київ: Академія адвокатури України, 2016. С. 171-176.

2. Шеляженко Ю. В. Автономія суб'єктів податкового права. *Формування стратегії соціально-економічного розвитку підприємницьких структур в Україні : Матеріали II Всеукраїнської науково-практичної конференції (23-25 листопада 2016 р., м. Львів) / Упоряд. А. М. Штангрет; редкол. : З. Б. Живко, А. Н. Колосов, О. І. Копилюк, М. І. Копитко та ін.* Львів: Укр. акад. друкарства, 2016. С. 172-175.

3. Шеляженко Ю. В. Принцип особистої автономії у кримінальному праві та у практиці Європейського Суду з прав людини. *Актуальні питання реформування правової системи: зб. матеріалів XIII Міжнар. наук.-практ. конф. Луцьк, 24-25 червня 2016 р. / Уклад. Л. М. Джурак.* Луцьк: Вежа-друк, 2016. С. 75-78.

4. Шеляженко Ю. В. Автономія суб'єктів трудового права у контексті практики Європейського Суду з прав людини та проекту Трудового кодексу України. *Проблеми забезпечення прав і свобод людини, їх захисту в країнах Європи: зб. матеріалів III Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Луцьк, 9 груд. 2016 р.). / Уклад. Л. М. Джурак.* Луцьк: Вежа-Друк, 2016. С. 105-108.

5. Шеляженко Ю. В., Француз-Яковець Т. А. Філософія права Саїда Нурсі та Памфіла Юркевича: порівняння християнської і мусульманської доктрини особистої автономії. *Наука і молодь в XXI сторіччі : збірник тез доповідей II Міжнародної молодіжної науково-практичної інтернет-конференції (м. Полтава, 1–2 грудня 2016 року) : в 3 ч. Ч. 2.* Полтава: ПУЕТ, 2016. С. 269-273.

6. Шеляженко Ю. В. Повага до особистої автономії як передумова запобігання дискримінації. *Модернізація правових інститутів: вимоги часу:*

збірник матеріалів Міжнародної юридичної науково-практичної конференції «Актуальна юриспруденція» (м. Київ, 8 грудня 2016 року). С. 32-38.

7. Шеляженко Ю. В. Автономія суб'єктів муніципально-правових відносин. Становлення та розвиток місцевого самоврядування в Україні : збірник тез V Всеукраїнської заочної науково-практичної конференції (м. Хмельницький, 7 грудня 2016 року). Хмельницький: Хмельницький університет управління та права, 2016. С. 101-104.

8. Шеляженко Ю. В. Форми особистої автономії у публічно-правовій комунікації. Україна XXI століття: тенденції та перспективи розвитку: матеріали XVII Всеукраїнської науково-практичної конференції. Київ: Видавництво Європейського університету, 2016. С. 89-92.

9. Sheliazhenko Y. Stages of evolution of entity's personal autonomy on the model of Non-Governmental Civic Organization "Autonomous Advocacy". Українські перспективи у світовому розвитку : матеріали Науково-практичної конференції (Київ, 4 листопада 2016 року). Київ: Університет економіки та права «КРОК», 2016. С. 126-128.

10. Шеляженко Ю. В. Эволюция автономии субъекта права на примере Общественной организации "Автономная Адвокатура". Наука вчера, сегодня, завтра: сборник статей по материалам XLIII международной научно-практической конференции. Новосибирск, 2017. С. 140-146.

11. Шеляженко Ю.В. Правовое значение показателя личной автономии в рейтингах развития наций. Цели мировой науки – 2017: материалы III Международной научно-практической конференции. Дубай, 2017. С. 38-41.

12. Шеляженко Ю.В. Юридична техніка розвитку особистої автономії людини та концепція прав роботів. Справедливість у юриспруденції: теорія та практика: збірник матеріалів Міжнародної юридичної науково-практичної конференції «Актуальна юриспруденція» (м. Київ, 23 лютого 2017 року). Київ, 2017. С. 28-36.

13. Шеляженко Ю. Автономія приватних осіб, зокрема, приватних детективів та журналістів-розслідувачів у праві збирати інформацію.

Теоретико-правові засади становлення, розвитку та діяльності інституту приватних детективів: вітчизняна та зарубіжна практика: тези Міжнародної науково-практичної конференції (Київ, 2 березня 2017 року). Київ: Вищий навчальний заклад "Університет економіки та права "КРОК", 2017. С. 198-205.

14. Шеляженко Ю. Особиста автономія у праві легального примусу. *Інновації, тенденції та проблеми сучасного права: матеріали міжнародної науково-практичної інтернет-конференції.* Тернопіль, 2017. С. 15-17.

15. Шеляженко Ю. В. Національно-прагматичний ідеал особистої автономії у сучасній доктрині міжнародного права. *Україна і світ: теоретичні та практичні аспекти діяльності у сфері міжнародних відносин : Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Київ, 19-20 квітня 2017 року.* Київський Національний Університет культури і мистецтв, 2017. С. 422-427.

16. Шеляженко Ю. В. Особиста автономія суб'єкта права: підхід до математичного моделювання. *Інформаційні технології в соціокультурній сфері, освіті та економіці: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції студентів і молодих учених.* Видавничий центр КНУКіМ, 2017. С. 142-143.

17. Шеляженко Ю. Особиста автономія в національно-культурних правах. *Актуальні питання державотворення в Україні: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (19 травня 2017 року) / Редкол.: д.ю.н. І. С. Гриценко (голова), к.ю.н. І. С. Сахарук (відп. ред.) та ін. В 2-х томах. Том 1.* Київ: ВПЦ «Київський університет», 2017. С. 112-113.

18. Шеляженко Ю. Правовий ідеал особистої автономії в історико-релігійному контексті. *Церква – наука – суспільство: питання взаємодії. Матеріали П'ятнадцятої Міжнародної наукової конференції (29 травня – 3 червня 2017 р.).* Київ: Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник, 2017. С. 154-157.

19. Sheliashenko Y. Approach to Mathematical and Computer Modeling of Law Subject's Personal Autonomy. Sixteenth Economic and Legal Discussions: *Materials of International Scientific Conference (Legal Section)*. Lviv: Naukova Spilnota, 2017. P. 3-6.

20. Sheliashenko Y. Personal Autonomy in Legal Doctrines of Ayn Rand and Karl Marx. *Problems of Lawmaking in the Modern Reformation Processes: Proceedings of the Conference (Ternopil, 15 June 2017)*. Тернопіль, 2017. Pp. 3-4.

21. Шеляженко Ю. Академічна автономія наукового журналу. *Наукові тренди сучасності: матеріали науково-практичної конференції (Київ, 26 жовтня 2017 року)*. Київ: Вищий навчальний заклад «Університет економіки та права «КРОК», 2017. С. 283-285.

22. Шеляженко Ю. Мислені експерименти для виявлення особистої автономії у правовій свідомості. *Проблеми та перспективи формування правової культури в контексті сучасних соціально-економічних процесів : збірник тез доповідей учасників Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Черкаси, 23-24 листопада 2017 року, Східноєвропейський університет економіки і менеджменту*. Черкаси, 2017. С. 19-21.

23. Шеляженко Ю. Проблеми забезпечення особистої автономії у праві на справедливий суд. *Актуальні питання реформування процесуального законодавства в Україні: збірник тез Всеукраїнської науково-практичної конференції (Київ, 1 грудня 2017 року)*. Київ: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2017. С. 43-45.

24. Шеляженко Ю. Проблеми економічної безпеки наукових досліджень. *Управління системою економічної безпеки: від теорії до практики. Тези доповідей та повідомлень учасників Всеукраїнської науково-практичної конференції (1 червня 2018 р.)*. Упорядник І.О.Ревак. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2018. С. 191-194.

25. Шеляженко Ю. Необхідність економічного аналізу реформи правосуддя та новел процесуального права. *Актуальні проблеми судового права: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Харків, 23*

квітня 2018 року, Національний юридичний університет ім. Ярослава Мудрого). Харків: Право, 2018. С. 170-171.

26. Sheliashenko Y. Two-Agent Model of Personal and Group Autonomy in Distributive Justice. *Сучасні проблеми математики та її застосування в природничих науках і інформаційних технологіях: матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 50-річчю факультету математики та інформатики Чернівецького Національного Університету імені Юрія Федьковича*. Чернівці, 2018. С. 131.

27. Sheliashenko Y. Model of Personal Autonomy and Legal Equilibrium for Containment Theory in Criminology. *VI Всеукраїнська математична конференція імені Б.В. Васишина "Нелінійні проблеми аналізу" (26-28 вересня 2018 року, Івано-Франківськ – Мукуличин): тези доповідей*. Івано-Франківськ: Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2018. С. 85-86.

28. Шеляженко Ю.В. Участь студентів і аспірантів в управлінні університетом як гарантія академічної свободи. *Актуальні питання сучасної науки та практики: матеріали науково-практичної конференції (15 листопада 2018 року, м. Київ)*. Київ, 2018. С. 718-721.

29. Шеляженко Ю.В. Ігнорування особистої автономії у інформаційних відносинах як форма правового нігілізму. *ІТ право: проблеми та перспективи розвитку в Україні: збірник матеріалів III-ої Міжнародної науково-практичної конференції (Львів, 7 грудня 2018 р.)*. Львів: Растр-7, 2018. С. 149-156.

30. Sheliashenko Y. Legal Empowerment: Promoting Autonomy, Avoiding Institutional Inequality. *Booklet of International Conference "Redesigning Justice: Promoting Civil Rights, Trust and Fairness" (21-22 March 2018, Keble College, Oxford, UK)*. Howard League for Penal Reform. P. 71. URL: <https://howardleague.org/wp-content/uploads/2018/04/Conference-booklet.pdf>

31. Шеляженко Ю. Визнання автономії об'єктів та суб'єктів права як методична передумова теоретико-правових досліджень. *Матеріали VIII-их*

наукових читань, присвячених пам'яті академіка В. В. Копейчикова (Національна академія внутрішніх справ, 22.11.18). Київ, 2018.

32. Шеляженко Ю. Ідея автономно-процесуальної моделі права. *Збірка тез конференції «Фундаментальні проблеми юриспруденції. Право: мінливий концепт у мінливому світі»* (Харків, Національна академія правових наук України, 19-20 квітня 2019 р). Харків, 2019. С. 70-72.

33. Sheliashenko Y. Informed autonomy: conceptualization of freedom in the digital age. *The Ends of Autonomy July colloquium – abstracts in programme order* (Warwick University, Велика Британія, 7-9 липня 2020 р.). Рр. 7-8. URL: <https://warwick.ac.uk/fac/arts/modernlanguages/research/french/currentprojects/beyondautonomy/warwick/abstracts.pdf>

34. Шеляженко Ю. Неправо як джерело права: від парадоксів до автономно-процесуальної моделі. *Фундаментальні проблеми юриспруденції II. Право і неправо: Тези доповідей Всеукраїнського круглого столу (18-19 вересня 2020 року)* / уклад.: С. Максимов, Н. Сатохіна. Харків: Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Національна академія правових наук України, 2020. С. 111-115.

Додаток № 2

ЗВІТ

**про апробацію і впровадження результатів дисертаційного дослідження
на тему «Правові основи особистої автономії приватних осіб та
організацій: теоретичний аспект» здобувача вищої освіти ступеня
доктора філософії зі спеціальності 081 «Право»
Шеляженка Юрія Вадимовича**

Мною, Шеляженком Юрієм Вадимовичем, під час виконання дисертаційного дослідження на тему «Правові основи особистої автономії приватних осіб та організацій: теоретичний аспект» по мірі здобуття нових результатів цього дослідження у 2016-2021 рр. здійснювалася апробація та впровадження отриманих результатів, включаючи їх оприлюднення та обговорення на наукових конференціях, опублікування і практичне застосування у науково-дослідній роботі, у навчальному процесі, у правотворчості, правореалізації та правозахисній діяльності.

При апробації та впровадженні результатів дисертаційного дослідження у науково-дослідній роботі основні положення, висновки та пропозиції дисертації були викладені у 51-й науковій публікації, з них 12 опубліковані у наукових фахових виданнях України, 5 у наукових виданнях іноземних держав (включаючи одну, проіндексовану в Scopus), 34 публікації опубліковані у збірках матеріалів науково-практичних конференцій, що підтверджується наведеним у дисертації списком публікацій здобувача.

При апробації та впровадженні результатів дисертаційного дослідження у навчальному процесі розроблені теоретичні положення стосовно правових основ особистої автономії приватних осіб та організацій (зокрема, визначення та моделі особистої автономії приватних осіб та організацій, еволюційно-правова модель історичного розвитку особистої автономії, автономно-процесуальна модель права, тощо) та практичні пропозиції щодо викладання даної тематики (обговорення концепції автономії і способів, у які люди самостійно визначають свої права та обов'язки, наприклад, у правовій освіті та розвитку правосвідомості, при створенні, тлумаченні та реалізації норм права, при укладенні договору,

шляхом демократичних процедур; мислені експерименти; застосування математичних, економічних, комп'ютерних моделей; проведення дебатів у Оксфордському стилі на тему «Людина самостійно визначає свої права та обов'язки?»; тощо) були використані мною при підготовці та проведенні лекцій, семінарських та практичних занять з навчальних дисциплін, при розробці робочих програм навчальних дисциплін та навчальних матеріалів (слайдів для лекцій, тестових питань для перевірки знань, екзаменаційних білетів, тощо) з дисциплін: «Правознавство», «Конституційні права, свободи та обов'язки людини і громадянина», «Історія вчень про державу та право», «Історія держави та права України», «Історія держави та права зарубіжних країн», «Конституційне (державне) право зарубіжних країн», «Моделі та стилі медіації», «Медіаправо».

При апробації та впровадженні результатів дисертаційного дослідження у правотворчості мною було розроблено і запропоновано на розгляд суб'єктам законодавчого процесу законопроект «Про внесення змін до Конституції України (щодо особистої автономії, справедливості та верховенства права)».

При апробації та експериментальному впровадженні результатів дисертаційного дослідження у правореалізації та правозахисній діяльності мною як одним із засновників і керівників було, серед іншого, проведено державну реєстрацію і організовано діяльність громадських організацій «Автономна Адвокатура», «Українська рада вільнодумців і віруючих», «Інститут душевної релігії», «Український Рух Пацифістів», було створено «Коаліцію за особисту автономію», в рамках якої мною було підготовлено та офіційно подано до органів ООН інформацію про ситуацію з дотриманням прав людини на особисту автономію в Україні у 2017 р. та у 2018 р.

Вказані заходи із апробації та впровадження результатів дисертаційного дослідження вважаю успішними, оскільки вони мали практичний ефект, описаний у дисертації з відповідними посиланнями у списку використаних джерел та підтверджений додатками до дисертації.

20 травня 2021 року

Шеляженко Ю.В.

Додаток № 3

Проект
Розроблено Шеляженком Ю.В. в рамках
впровадження результатів дисертаційного
дослідження «Правові основи особистої автономії
приватних осіб та організацій: теоретичний аспект»

ЗАКОН УКРАЇНИ

Про внесення змін до Конституції України (щодо особистої автономії, справедливості та верховенства права)

Верховна Рада України **п о с т а н о в л я є**:

I. Внести до Конституції України (Відомості Верховної Ради України, 1996 р., № 30, ст. 141) такі зміни:

1. Частину першу статті 8 Конституції України викласти в такій редакції: "В Україні визнається і діє принцип верховенства права, що гарантує захист особистої автономії і зобов'язує до справедливості. Особиста автономія включає рівні невід'ємні права людини та свободу вибору способів їх застосування, власне право на все, що відповідає самовизначенню і правомірним інтересам особи, владу над собою в міру здатностей та уникнення зловживань. Справедливість вимагає керуватися розумними законами, дбати про загальну свободу та безпеку при реалізації своїх приватних і публічних інтересів, дотримуватися вдячності та взаємної допомоги, відповідати за свої вчинки, відшкодовувати шкоду, припиняти конфлікти, захищатися від насильства, поважати людську гідність і власні закони всіх форм буття, виявлені у зрозумілих причинно-наслідкових зв'язках. Забезпечення верховенства права є обов'язком кожної особи, держави і народу".

2. У пункті 1 частини першої статті 92 Конституції України слова "людини і" виключити.

II. Прикінцеві положення

1. Цей Закон набирає чинності з дня, наступного за днем його опублікування.

Голова
Верховної Ради України

Додаток № 4

Адміністрація Президента України

04.09.17 № 45-01/124

На № _____

Голові громадської організації
"Автономна Адвокатура"**Ю.В.ШЕЛЯЖЕНКУ**вул. Тверський тупик, 9, к. 82,
м. Київ, 01042***Шановний Юрію Вадимовичу!***

У зв'язку з Вашим зверненням щодо внесення зміни до статті 8 Конституції України в частині особистої автономії, справедливості та верховенства права повідомляємо таке.

Конституційна Комісія є спеціальним допоміжним органом при Президентові України, яка працює у складі чотирьох робочих груп, що розробляють зміни до Конституції України за пріоритетними напрямками реформування – децентралізація, удосконалення конституційних засад правосуддя, конституційне регулювання прав, свобод і обов'язків людини та громадянина та Автономна Республіка Крим.

Висловлюємо вдячність за активну громадянську позицію та повідомляємо, що Ваша конституційна пропозиція надіслана Конституційній Комісії для опрацювання. Разом з тим зазначаємо, що відповідно до статті 156 Конституції України законопроект про внесення змін до розділу I після його прийняття не менш як двома третинами від конституційного складу Верховної Ради України має бути затверджений всеукраїнським референдумом, який призначається Президентом України.

З повагою

Заступник Глави
Адміністрації Президента України**О.Філатов**

Додаток № 5

ВЕРХОВНА РАДА УКРАЇНИ

Комітет з питань законодавчого забезпечення правоохоронної діяльності

01008, м. Київ-8, вул. М. Грушевського, 5, тел.: 255-35-06

№ 04-18/11 - 1373" 19" листопада 2017 р.

Голові Громадської організації
«Автономна Адвокатура»
Шеляженку Ю.В.

вул. Тверський тупик, буд. 9, кв. 82,
м. Київ,
01042

Шановний Юрію Вадимовичу!

У Комітеті Верховної Ради України з питань законодавчого забезпечення правоохоронної діяльності опрацьовано Ваше звернення щодо внесення на розгляд Верховної Ради України проекту Закону України «Про внесення змін до Конституції щодо особистої автономії, справедливості та верховенства права»).

Принагідно дякуємо Вам за небайдужу громадянську позицію та повідомляємо, що пропозиції щодо удосконалення законодавства, в межах предметів відання Комітету з питань законодавчого забезпечення правоохоронної діяльності, взято до уваги та проінформовано народних депутатів України-членів Комітету, які як суб'єкти права законодавчої ініціативи прийматимуть остаточне рішення про необхідність внесення відповідного законопроекту.

З повагою

Перший заступник

Голови Комітету

М.П. Паламарчук

Додаток № 6

ВЕРХОВНА РАДА УКРАЇНИ

Комітет з питань правової політики та правосуддя

01008, м. Київ-8, вул. М. Грушевського, 5, тел.: 255-35-84

№ ОМ-29/14-1543"21" листопада 2014 р.

**Голові ГО «Автономна Адвокатура»
ШЕЛЯЖЕНКУ Ю.В.**
вул. Тверський тупик, 9, кв.82,
м. Київ, 01042

Шановний Юрію Вадимовичу!

У Комітеті Верховної Ради України з питань правової політики та правосуддя опрацьовано, в межах компетенції, Ваші звернення щодо внесення на розгляд Верховної Ради України проекту Закону України «Про внесення змін до Конституції України (щодо особистої автономії, справедливості та верховенства права)», та повідомляємо про таке.

Органи державної влади, зокрема Верховна Рада України та її комітети, зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України (стаття 6, частина друга статті 19 Конституції України).

Верховна Рада України (парламент) за своєю природою є представницьким органом державної влади, який, за приписом частин першої та четвертої статті 76 Основного Закону України, складають чотириста п'ятдесят народних депутатів України, обраних на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування строком на п'ять років, повноваження яких визначаються Конституцією та законами України.

Рішення Верховної Ради України приймаються виключно на її пленарних засіданнях шляхом голосування (частина друга статті 84 Конституції України).

Згідно зі статтею 1 Закону України «Про комітети Верховної Ради України» комітет Верховної Ради України – орган Верховної Ради України, який утворюється з числа народних депутатів України для здійснення за окремими напрямками законопроектної роботи, підготовки і попереднього розгляду питань, віднесених до повноважень Верховної Ради України, виконання контрольних функцій.

У контексті порушеного у зверненні питання щодо внесення змін до статей 8 та 92 Конституції України зазначаємо, що Основний Закон України встановив чіткий порядок внесення змін до Конституції України.

Внесення змін до Конституції України належить до повноважень Верховної Ради України, які здійснюються в межах і порядку, передбачених

розділом XIII Конституції України (пункт 1 частини першої статті 85 Основного Закону України). При цьому слід враховувати, що суб'єктами внесення законопроектів про внесення змін до Конституції України, відповідно до статті 154 Конституції України, можуть бути лише Президент України або не менш як третина народних депутатів України від конституційного складу Верховної Ради України.

До того ж, як визначено статтею 159 Основного Закону України, законопроект про внесення змін до Конституції України розглядається Верховною Радою України за наявності позитивного висновку Конституційного Суду України щодо відповідності законопроекту вимогам статей 157, 158 Конституції України.

Враховуючи, що стаття 8 Конституції України, до якої пропонуються зміни, міститься у розділі I «Загальні засади» Основного Закону України, звертаємо Вашу увагу, що законопроект про внесення змін до розділу I «Загальні засади», розділу III «Вибори. Референдум» і розділу XIII «Внесення змін до Конституції України» подається до Верховної Ради України Президентом України або не менш як двома третинами від конституційного складу Верховної Ради України і, за умови його прийняття не менш як двома третинами від конституційного складу Верховної Ради України, затверджується всеукраїнським референдумом, який призначається Президентом України (частина перша статті 156 Конституції України).

Враховуючи викладене, Ваша позиція доведена до відома народних депутатів України - членів Комітету Верховної Ради України з питань правової політики та правосуддя для врахування у законопроектній роботі.

Дякуємо за Ваші пропозиції та небайдужість до державних справ.

З повагою

Голова Комітету

Р.П. КНЯЗЕВИЧ

Додаток № 7

Громадська організація "Автономна Адвокатура"

Голова: Шеляженко Юрій Вадимович
вул. Тверський тупик, буд. 9, к. 82, м. Київ, 01042
тел. (097) 317-93-26, факс (044) 529-04-35
autonomouadvocacy@gmail.com facebook.com/suilex

ГРОМАДСЬКА ОРГАНІЗАЦІЯ "АВТОНОМНА АДВОКАТУРА" заснована 23.08.2016 р. з метою здійснення і захисту прав, свобод, суспільних інтересів у спілці кликаних автономних адвокатів і провокаторів, що кличуть по допомогу, захист, представництво, інформування (реєстраційний номер запису у Реєстрі громадських об'єднань № 1462771). Скороченим позначенням Автономної Адвокатури є А=А, закон ідентичності. Девіз автономної адвокатури AD VOCO PRO SUI IURIS, що у перекладі з латини означає "для закликати за власне право". Провокатор (латиною pro voco – за заклик) – той, хто кличе по допомогу, захист, представництво, інформування. Автономний адвокат (латиною ad voco – для закликати) є самостійною та досвідченою людиною, покликаною і спроможною надати необхідну допомогу провокатору. Автономна Адвокатура створила власну правову систему для захисту прав і свобод людини в усіх правових системах, а також відроджує в сучасних умовах давньоримське право Provocatio ad populum (звернення до народу), як свободу слова, щоб вимагати справедливості, та свободу об'єднань для утвердження справедливих законів та чесних правових відносин.

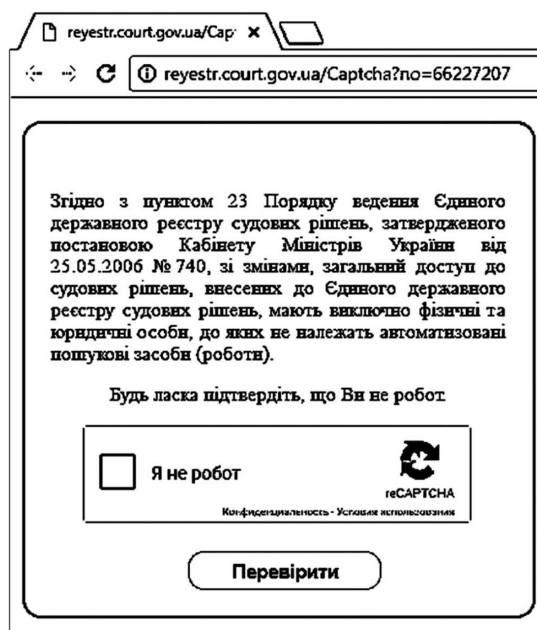
Вих. № 46 від 22.05.2017 р.

**Голові Державної судової
адміністрації України**
З. В. ХОЛОДНЮКУ
вул. Липська, 18/5
м. Київ, 01601

Шановний Зеновію Васильовичу!

Автономна Адвокатура реалізує проект захисту прав робітників, однією з цілей якого є доступність для робітників інформації, оприлюдненої в Інтернеті.

В рамках проекту було виявлено, що користувачі Єдиного державного реєстру судових рішень дискримінуються за ознакою застосування робітників, причому дискримінація здійснюється у спосіб, який технічно ускладнює людям доступ до реєстру та відбирає зайвий час у користувачів. Доказом такої дискримінації є наступний знімок з екрану (скріншот):

Роботи є майном фізичних та юридичних осіб, пристосованим для мінімізації зусиль людини, автоматичного здійснення технічних дій та процесів відповідно до своєї програми. Сполучаючи в собі об'єктність майна та суб'єктність програми, роботи можуть розглядатися одночасно як об'єкти правового захисту та як штучні суб'єкти права, автономний капітал. Володіння автономним капіталом не є великою рідкістю в сучасному світі: багато людей застосовують таких роботів, як комп'ютер, веб-сайт, смартфон; науковці та інженери користуються спеціальними роботами для збирання та аналізу інформації з відкритих джерел, зокрема, веб-сайтів.

Право людини володіти та користуватися роботами підпадає під гарантії захисту власності, встановлені ст. 41 Конституції України та ст. 1 Протоколу до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

Ускладнення доступу роботів до публічної інформації, розміщеної на офіційних веб-сайтах, є проявом дискримінації користувачів роботів. Така дискримінація заборонена як ст. 14 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, так і ст. 24 Конституції України, відповідно до якої, громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом, не може бути привілеїв чи обмежень, зокрема, за ознаками майнового стану. До таких ознак відноситься і використання роботів, роботизація як різновид майнового стану.

Державне регулювання користування майном, в т.ч. роботами, допустиме лише на основі принципу верховенства права, який визнається в Україні відповідно до ст. 8 Конституції України: зокрема, виключно на підставі закону, з метою захисту загальних інтересів у демократичному суспільстві, пропорційною мірою.

Отже, фізичні та юридичні особи не можуть дискримінуватися за ознакою користування роботами у праві доступу до Єдиного державного реєстру судових рішень, передбаченому ст. 4 Закону України "Про доступ до судових рішень". Більше того, ведення реєстру та користування ним технічно неможливе без роботизації.

Враховуючи викладене, просимо припинити протиправну дискримінацію користувачів Єдиного державного реєстру судових рішень за ознакою роботизації та повідомити про результати розгляду цього звернення в порядку та строки, встановлені Законом України "Про звернення громадян".

З повагою,

Голова Автономної Адвокатури,
автономний адвокат, магістр права

Ю. В. Шеляженко

Додаток № 8

ДЕРЖАВНА СУДОВА АДМІНІСТРАЦІЯ УКРАЇНИ
ДСА України

вул. Липська, 18/5, м. Київ, 01601, тел. 277-76-86, факс 277-76-11,
 e-mail: inbox@court.gov.ua, web: <http://www.dsa.court.gov.ua>, код ЄДРПОУ 26255795

19.06.2017 № 15-6232/17
 на № _____ від _____

Громадська організація
"Автономна адвокатура"

*Про розгляд звернення
 громадської організації
 "Автономна адвокатура"
 від 22.05.2017 № 46*

У зв'язку зі зверненням Громадської організації "Автономна адвокатура" від 22 травня 2017 року № 46 щодо використання автоматизованих пошукових систем (роботів) при користуванні Єдиним державним реєстром судових рішень повідомляємо.

Згідно зі статтею 1 Закону України "Про захист інформації в інформаційно-телекомунікаційних системах", користувач інформації в системі (далі – користувач) – фізична або юридична особа, яка в установленому законодавством порядку отримала право доступу до інформації в системі, при цьому доступ до інформації в системі – це отримання користувачем можливості обробляти інформацію в системі. Водночас, захист інформації в системі – діяльність, спрямована на запобігання несанкціонованим діям, тобто діям, що провадяться з порушенням порядку доступу до цієї інформації, встановленого відповідно до законодавства.

Статтею 6 вищевказаного Закону визначено, що власник системи надає користувачеві відомості про правила й режим роботи системи та забезпечує йому доступ до інформації в системі відповідно до визначеного порядку доступу.

Відповідно до частини другої статті 3 Закону України "Про доступ до судових рішень" (далі – Закон) Єдиний державний реєстр судових рішень (далі – Реєстр) – автоматизована система збирання, зберігання, захисту, обліку, пошуку та надання електронних копій судових рішень.

Частиною першою статті 8 Закону визначено, що інформація, внесена до Реєстру, повинна мати захист від її викрадення, перекручення чи знищення. При цьому, відповідно до статті 4 Закону для реалізації права доступу до судових рішень, внесених до Реєстру, користувачу надаються можливості пошуку, перегляду, копіювання та роздрукування судових рішень або їхніх частин.

Згідно з Порядком ведення Єдиного державного реєстру судових рішень,

затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 25.05.2006 № 740, адміністратор Реєстру здійснює заходи з технічного і програмно-технологічного забезпечення функціонування: Реєстру, надання доступу до нього, забезпечує зберігання та захист даних, що містяться в Реєстрі, а також виконання інших функцій, передбачених цим Порядком.

Пунктами 20 та 23 вищевказаного Порядку визначено, що доступ користувачів до електронних копій судових рішень здійснюється безоплатно через офіційний веб-портал ДСА України, а загальний доступ до судових рішень, внесених до Реєстру, має кожна фізична або юридична особа.

Адміністратор Реєстру на виконання законодавчо визначених функцій щодо захисту інформації в державних інформаційних ресурсах самостійно визначає моделі захисту від загроз витоку інформації та засоби забезпечення цілісності бази даних Реєстру.

Таким чином, законодавством чітко визначено суб'єктний склад користувачів інформаційно-телекомунікаційних систем, у тому числі Реєстру, це виключно фізичні та юридичні особи, до яких не відносяться автоматизовані пошукові системи (роботи), а власники систем відповідно до законодавства самостійно визначають правила доступу до системи та проводять діяльність із захисту інформації в системі від несанкціонованих дій.

Це повністю кореспондуються з гарантіями захисту власності, встановленими статтею 1 Протоколу до Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод і статтею 41 Конституції України.

Так, зокрема, власники автоматизованих пошукових систем (роботів) самостійно можуть встановлювати правила доступу та використання останніх іншими користувачами, але, водночас, під час користування роботами як своєю власністю, вони повинні враховувати та поважати захищені законом права власників інших автоматизованих систем, до яких відноситься й Реєстр, що повністю відповідає ознакам демократичного суспільства та не є дискримінацією за ознакою користування тією чи іншою програмою.

Враховуючи вищевикладене, на сьогоднішній день Адміністратор Реєстру в повному обсязі забезпечує можливість отримання вільного доступу до електронних копій судових рішень користувачам Реєстру та діє в межах та у спосіб, встановлені законодавством.

Голова
Державної судової
адміністрації України

О. Холоднюк

Додаток № 9

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Департамент загальної середньої та дошкільної освіти

пр. Перемоги, 10, м. Київ, 01135, тел./факс (044) 481-47-69

Від 070617 № 2.2-1335
На № _____ від _____Громадська організація «Автономна
адвокатура»,
Тверської тупик 9, кв. 82, м. Київ, 01042Щодо компетентностей
нової української школи

У департаменті загальної середньої та дошкільної освіти Міністерства освіти і науки України розглянуто вашого листа.

Дякуємо вам за надіслані пропозиції щодо Концепції нової української школи, зокрема включення до ключових компетентностей питання демократичного громадянства та прав людини.

Повідомляємо, що однією з десяти ключових компетентностей для нової української школи є соціальні і громадянські компетентності, що серед іншого, передбачають також повагу до закону, дотримання прав людини і підтримку соціокультурного різноманіття.

У Концепції, зокрема, зазначено, що виховний процес буде невід'ємною складовою усього освітнього процесу і орієнтуватиметься на загальнолюдські цінності, зокрема, морально-етичні (гідність, чесність, справедливість, турбота, повага до життя, повага до себе та інших людей), соціально-політичні (свобода, демократія, культурне різноманіття, повага до рідної мови і культури, патріотизм, шанобливе ставлення до довкілля, повага до закону, солідарність, відповідальність). Усе життя Нової школи буде організовано за моделлю поваги прав людини, демократії.

Директор департаменту

Юрій Кононенко

Додаток № 10

ПРЕДСТАВНИК
УПОВНОВАЖЕНОГО
ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ
З ПРАВ ЛЮДИНИ

REPRESENTATIVE
OF THE UKRAINIAN
PARLIAMENT COMMISSIONER
FOR HUMAN RIGHTS

вул. Інститутська, 21/8
01008, м. Київ, Україна

Tel.: (+380 44) 253 2203
Fax.: (+380 44) 226 3427
E-mail: hotline@ombudsman.gov.ua
[http:// www.ombudsman.gov.ua](http://www.ombudsman.gov.ua)

21/8, Instytutska str.
Kyiv, 01008, Ukraine

№ 14/9-11295084.17/28-25

«17» серпня 2017 р.

Шеляженку Ю.В.
shelya.work@gmail.com

Шановний Юрію Вадимовичу!

Висловлюю щирю вдячність за можливість ознайомитися зі Спільною доповіддю про порушення прав людини на особисту автономію в Україні, підготовлену громадськими організаціями “Автономна Адвокатура”, “Українська Рада Вільнодумців і Віруючих” та “Інститут душевної релігії”.

Викладені у вказаній доповіді матеріали будуть ретельно вивчені та враховуватимуться в подальшій роботі Секретаріату Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини.

Крім того, після детального аналізу змісту доповіді, вказані у ній системні проблеми дотримання прав людини будуть враховані при підготовці відповідних розділів Щорічної доповіді Уповноваженого про стан дотримання прав і свобод людини і громадянина у 2017 році. У разі використання наданих матеріалів посилання на вищезазначені громадські організації як джерело інформації буде зазначено в тексті щорічної доповіді.

Принадгдно хочу зазначити, що переважна більшість проблемних питань, зазначених у Спільній доповіді про порушення прав людини на особисту автономію в Україні, перебувають у полі зору Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, і в межах наданих повноважень вживаються відповідні заходи реагування.

Користуючись нагодою, хочу висловити вдячність за зацікавленість у покращенні ситуації у сфері захисту прав людини в Україні, а також за докладені зусилля у підготовці аналітичного матеріалу.

З повагою

М.В. Чаплига

Додаток № 11

European Bureau for Conscientious Objection

35 Van Elewyck street, 1050 Brussels, Belgium
www.ebco-beoc.org / ebco@ebco-beoc.org / @ebcobeoc

Brussels, 14 May 2021

C E R T I F I C A T E

This certificate confirms that European Bureau for Conscientious Objection (EBCO) uses in human rights defending activities results of Ph.D. study of Yurii Sheliashenko reported in his dissertation entitled "Legal Foundations of Personal Autonomy of Private Persons and Organizations: Theoretical Aspect" (speciality code 081 Law), such as legal rationale of the need to bring national legislation in line with standards of international human rights law in terms of personal autonomy to guarantee the human right to conscientious objection to military service.

The connection, revealed by the author of the dissertation, between the personal autonomy (in particular, in the exercise of the right to freedom of belief, which allows self-determination by the person what his or her beliefs are, according to paragraph 7 of the Report of the UN Human Rights Council's Special Rapporteur on the right to privacy A/HRC/40/63 of 16.10.2019) and human right to conscientious objection to military service enshrined in Article 18 of the International Covenant on Civil and Political Rights (in the official interpretation given in paragraphs 2 and 11 of the General Comment No. 22 of the UN Human Rights Committee of 20.07.1993) and in Article 9 of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms (in the official interpretation given by the European Court of Human Rights in its judgments in the cases of Bayatyan v. Armenia dated 07.07.2011 and Papavasiliakis c. Grèce dated 15.09.2016), is an important contribution to the theoretical jurisprudence which supports position of human rights and anti-war organizations demanding fairness and simplicity in procedures of legal recognition of conscientious objection to military service by the state, in particular, the removal of artificial obstacles, such as the requirement to prove genuineness of anti-military beliefs.

European Bureau for Conscientious Objection agrees with Yurii Sheliashenko's conclusions about the need to ensure better compliance of the Ukrainian legal system with the standards of international human rights law in the aspect of personal autonomy, in particular, to guarantee self-determination in ways to practice, alone or together with others, without any discrimination the right to freedom of thought, conscience and religion, to adopt a religion or belief by a free choice, to declare freely conscientious objection to military service. The results of legal studies conducted by Yurii Sheliashenko were used by the European Bureau for Conscientious Objection in official correspondence with the state bodies of Ukraine and international organizations and in the preparation of annual reports on the conscientious objection to military service in Europe for 2019 and 2020.

Alexia Tsouni
EBCO President

Sam Biesemans
EBCO Vice-President

Dr. Guido Grünwald
EBCO Board Member

Prof. Jean Jacqmain
Corresponding Member of EBCO

EBCO was founded in Brussels in 1979 as an umbrella structure for national associations of conscientious objectors in the European countries to promote the right to conscientious objection to preparations for, and participation in, war and any other type of military activity as a fundamental human right. It enjoys participatory status with the Council of Europe since 1998 and is a member of its Conference of International Non-Governmental Organisations since 2005. It provides expertise and legal opinions on behalf of the Directorate General of Human Rights and Legal Affairs of the Council of Europe. It is involved in drawing up the annual report of the Committee on Civil Liberties, Justice and Home Affairs of the European Parliament on the application by the Member States of its resolutions on conscientious objection and civilian service, as determined in the "Bandrés Molet & Bindi Resolution" of 1994. It is a full member of the European Youth Forum since 1995.

Європейське бюро відмови з мотивів сумління

вул. Ван Елевік 35, Брюссель 1050, Бельгія

www.ebco-beoc.org / ebco@ebco-beoc.org / @ebcobeoc

Брюссель, 14 травня 2021 року

Д О В І Д К А

Цим засвідчується, що у правозахисній діяльності Європейського бюро відмови з мотивів сумління (European Bureau for Conscientious Objection, EBCO) використовуються результати дисертаційного дослідження здобувача вищої освіти ступеня доктора філософії Юрія Шеляженка на тему «Правові основи особистої автономії приватних осіб та організацій: теоретичний аспект» зі спеціальності «081» Право, а саме, юридичне обґрунтування необхідності приведення національного законодавства у відповідність до міжнародно-правових стандартів у аспекті особистої автономії, зокрема, гарантування права на ідейну відмову (відмову з мотивів сумління) від військової служби.

Виявлений автором дисертації зв'язок між особистою автономією (зокрема, у реалізації права на свободу переконань, що дозволяє людині самостійно визначати, в чому саме полягають її переконання, про що свідчить, зокрема, п. 7 Доповіді спеціального доповідача з питань права на приватність Ради ООН з прав людини A/HRC/40/63 від 16.10.2019 р.) та правом на ідейну відмову від військової служби, передбаченим статтею 18 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права (у офіційному тлумаченні п.п. 2, 11 Загального коментаря Комітету по правах людини ООН №22 від 20.07.1993 р.) та статтею 9 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (у офіційному тлумаченні, наданому Європейським судом з прав людини у рішеннях у справах Bayatyan v. Armenia від 07.07.2011 р. та Paravasilakis c. Grèce від 15.09.2016 р.) є важливим теоретико-правовим внеском у обґрунтування вимог правозахисних та антивоєнних організацій щодо спрощення порядку юридичного визнання державою ідейної відмови від військової служби, зокрема, усунення таких штучних перешкод, як вимога підтверджувати істинність антивоєнних переконань.

Європейське бюро відмови з мотивів сумління погоджується із висновками Юрія Шеляженка щодо необхідності приведення законодавства України у відповідність до міжнародно-правових стандартів у аспекті особистої автономії, зокрема, гарантування самовизначення у способах реалізації права одноосібно чи спільно з іншими, без будь-якої дискримінації практикувати свободу думки, совісті та релігії, мати чи приймати релігію або переконання на свій вільний вибір, вільно декларувати ідейну відмову від військової служби. Результати юридичних досліджень Юрія Шеляженка були використані при офіційному листуванні Європейського бюро відмови з мотивів сумління з державними органами України і міжнародними організаціями та при підготовці щорічних звітів про ідейну відмову від військової служби в Європі за 2019 та 2020 роки.

Алексія Цуні
Президент EBCO

Сем Бісеман
Віце-Президент EBCO

Д-р Гвідо Грюневальд
Член Правління EBCO

Проф. Жан Жакмен
Член-кореспондент EBCO

EBCO (Європейське бюро відмови з мотивів сумління) було засноване у Брюсселі 1979 року як парасолькова структура для національних асоціацій відмовників з мотивів сумління в європейських країнах з метою адвокації права на відмову з мотивів сумління від підготовки до війни та будь-якого іншого виду військової діяльності як основного права людини. Бюро має статус участі в Раді Європи з 1998 року і є членом її Конференції міжнародних неурядових організацій з 2005 року. Бюро забезпечує експертизу та юридичні висновки від імені Генерального директорату з прав людини та правових питань Ради Європи. Бюро бере участь у складанні щорічного звіту Комітету з питань громадянських свобод, юстиції та внутрішніх справ Європейського Парламенту щодо застосування державами-членами його резолюцій щодо відмови з мотивів сумління та цивільної служби, як визначено у "Bandrés Molet & Bindi Resolution" 1994 року. Бюро є повноправним учасником Європейського молодіжного форуму з 1995 року.